पत्रलेखन

રિ: ૫૬૦

૩૨૯૫૫

रहि: ५६०

# निबंधलेखन आणि अनुवाद.

हें पुस्तक

**विद्याधर वामन भिडे, बी. ए.**

संस्कृत पद्यात्मक इसावनीति, राघवीयपरीवाह, मराठी शब्दांचें उद्धाटन, म्हणींविषयीं चार शब्द, काव्यकुसुमावलि, मराठी भाषेचे वाक्प्रचार आणि म्हणी, जीवजागृति, इ० इ० पुस्तकांचे कर्ते,

यांनीं रचिलें,

तें

**शंकर नरहर जोशी,**

ह्यांनीं

**"चित्रशाळा"** स्टीम प्रेस, पुणें येथें, छापून प्रसिद्ध केलें.

सुधारून वाढविलेली **आवृत्ति दुसरी.**

ज्यून १९१४.

किंमत आठ आणे.

## विद्याधर वामन भिडे, बी. ए. ह्यांनीं केलेलीं कांहीं पुस्तकें.

---*---

१. **राघवीयपरीवाह, पूर्वार्धः**—सर्ग १ ते १०; किंमत १२ आणे. ह्या काव्यांत श्रीमद्वाल्मीकिरामायणाच्या आधारें श्रीदाशरथिरामचरित्र गुंफिलें आहे.

२. **मराठी शब्दांचें उद्धाटनः**—किं० ८ आणे. मराठी शब्दांच्या अभ्यासापासून प्राचीन काळासंबंधानें अनेक प्रकारची माहिती कशी मिळते, हें ह्या पुस्तकांत सुमारें २०० शब्दांच्या उदाहरणांनीं स्पष्ट केलें आहे. ह्या प्रकारचा हा मराठी भाषेंत पहिलाच निबंध होय. ह्या निबंधास डे. व्ह. ट्रा. सोसाएटी, पुणें, हिनें बक्षीस दिलें आहे.

३. **संस्कृत पद्यात्मक इसापनीति.** किं० ८ आणे.

४. **मराठी म्हणींविषयीं चार शब्द.** किं० ४ आणे.

५. **काव्यकुसुमावलि.** हींत पुढील दहा काव्यें संकलित केलीं आहेतः— १. सौमतेयसमुद्धार. २. तंतुवायनिकाय. ३. जडजंबाल. ४. वृषवृषा. ५ धेन्वास्यशास्यता. ६. विचित्रचंडी. ७. सुंदोपसुंद ८. पुण्यात्मपदवी. १०. खलवृत्ति. कठिण शब्दांवर भरपूर टिपा दिलेल्या असल्यामुळें हीं काव्यें सर्वांस समजण्याजोगीं आहेत. किं० आठ आणे.

६. **चंपूबाई.** ( सुरस गोष्ट ) किं० दीड आणा.

७. **श्रीनाथ.** ( सुरस गोष्ट ) किं० एक आणा.

८. **मराठी भाषेचे वाक्प्रचार आणि ह्मणी.** किं० दीड रुपया. ह्या पुस्तकांत मराठी भाषेंतील सुमारें तीन हजार वाक्प्रचार आणि ह्मणी यांचें शास्त्रीय रीत्या वर्गीकरण केलेलें आहे, आणि उपपत्तिसहित अर्थ देऊन स्पष्टीकरणार्थ नामांकित ग्रंथकारांचे हजारो उतारे दिले आहेत. मराठी भाषेचा अभ्यास करूं इच्छिणारे एस्.एफ्. चे, व मराठी सातव्या इयत्तेचे उमेदवार, तसेंच ट्रेनिंग कॉलेजाच्या तिन्ही वर्षांच्या परीक्षांचे विद्यार्थी, ह्यांना हें पुस्तक फार उपयुक्त असून सामान्य वाचकांसही मनोरंजक वाटण्याजोगें आहे.

हीं पुस्तकें पुणें, पेठ सदाशिव, येथें रा० रा० शंकर नरहर जोशी यांच्या चित्रशाळेंत विकत मिळतील. टपालहाशिलाबद्दल दर पुस्तकास अर्धा आणा जास्त पडेल.

हि. ५८०
२८५५

# निबंधलेखन आणि अनुवाद.

## १. निबंधलेखन.

१. विद्यार्थ्यांना एकाद्या पदार्थाचें वर्णन, किंवा एकाद्या हकीगतीचें निवेदन, किंवा एकाद्या विषयासंबंधानें स्वतांच्या मताचें निरूपण, करावें लागतें. ह्या रचनेला निबंधरचना, किंवा निबंधलेखन, असें म्हणतात.

२. विद्यार्थ्यांनीं रचावयाचे निबंध तीन प्रकारचे असतात. ( १ ) वर्णनात्मक, ( २ ) वृत्तांतात्मक आणि ( ३ ) विमर्शात्मक.

३. वर्णनात्मक निबंधांत एकाद्या शहराचें किंवा स्थलाचें, एकाद्या उत्सवाचें किंवा जत्रेचें, एकाद्या इमारतीचें, एकाद्या नदीचें, एकाद्या बागेचें, वगैरे वर्णन द्यावयाचें असतें. अशा प्रकारच्या निबंधांत कालाचा अनुक्रम पाहण्याचें फारसें प्रयोजन नसतें; परंतु जर घडलेल्या कांहीं गोष्टींचें वर्णन करण्याचा प्रसंग आला, तर त्या गोष्टी कालाच्या अनुक्रमानें दिल्या पाहिजेत.

४. वृत्तांतात्मक निबंधांत एकाद्या ऐतिहासिक विषयाचा, किंवा एकाद्या थोर पुरुषाच्या चरित्रांतील ठळक गोष्टींचा, किंवा विद्यार्थ्यानें केलेल्या एकाद्या प्रवासाचा, किंवा एकाद्या गांवीं प्रसंगविशेषीं घालविलेल्या दिवसांच्या हकीगतीचा, गोषवारा द्यावयाचा असतो. असल्या प्रकारच्या निबंधांत घडलेल्या गोष्टी कालाच्या अनुक्रमानें द्यावयाच्या असतात.

५. विमर्शात्मक निबंधांत एकादा सद्गुण, दुर्गुण, चालरीत, उपदेशवाक्य, बोधवचन, म्हण, वाद, इत्यादिकांसंबंधानें आपले विचार साधकबाधक प्रमाणें देऊन नमूद करावयाचे असतात. स्त्रीशिक्षण, प्रामाणिकपणा, आळस, प्रयत्नाअंतीं परमेश्वर, धैर्य, काटकसरीपणा, इत्यादि विषयांवरील जे निबंध, ते विमर्शात्मक होत.

६. कधीं कधीं एकाच निबंधाच्या विषयांत वृत्तांत आणि वर्णन, हे दोन्ही प्रकार समाविष्ट झालेले असतात; व कधीं कधीं वृत्तांत आणि वर्णन ह्या दोहोंचीही

योजना विमर्शात्मक निबंधांत करावयाची असते. उदाहरणार्थ, " तुम्हीं केलेल्या एकाद्या प्रवासाचें वर्णन करा, " असा जर निबंधाचा विषय असला, तर त्यांत प्रवासाची हकीगत कालानुक्रमानें द्यावयाची असते, ह्यासंबंधानें तो निबंध वृत्तांतात्मक होतो; आणि प्रवासांत पाहिलेल्या वस्तूंचें वर्णन करावयाचें असतें, म्हणून तो निबंध वर्णनात्मकही होतो.

७. किंवा असें समजा कीं, " **कादंबरी**, " हा निबंधाचा विषय आहे; ह्या निबंधांत कादंबऱ्यांचें स्वरूप काय असतें, कादंबऱ्यांचे प्रकार किती आहेत, वगैरे मजकूर आला, तर तेवढ्यापुरता तो निबंध वर्णनात्मक होईल. कादंबरीचें पूर्वींचें स्वरूप काय होतें, व कोणच्या क्रमानें व कोणत्या पायऱ्यांनीं कादंबरीला हल्लींचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे, हा मजकूर निबंधांत आला, तर तेवढ्यापुरता तो निबंध वृत्तांतात्मक होईल; व कादंबऱ्यांचें वाचन हें ज्ञान, नीति, वगैरेंच्या वर्धनास व वाचणाऱ्याची करमणूक करण्यास कितपत उपयोगी आहे, यासंबंधानें लेखकानें आपलें मत दिलें, तर तेवढ्यापुरता तो निबंध विमर्शात्मक होईल.

८. वर्णनात्मक निबंधांत विद्यार्थ्याची अवलोकनशक्ति कशी काय आहे, हें समजतें. वृत्तांतात्मक निबंधांत विद्यार्थ्यास संगतवार रीतीनें कथन करतां येतें किंवा नाहीं, हें समजतें; आणि विमर्शात्मक निबंधांत त्याची विचारसरणी शुद्ध, ( म्हणजे तर्कशास्त्राच्या नियमांना अनुसरून ), आहे किंवा नाहीं, हें समजतें.

९. आम्हीं वर जे तीन प्रकारचे निबंध सांगितले, त्यांपैकीं प्रत्येक प्रकारांचें विशेष स्वरूप, व ते निबंध लिहितांना त्यांचे विभाग वगैरे कसे पाडावे, ह्यासंबंधाच्या सूचना आतां आम्ही देतों. त्या विद्यार्थ्यानें लक्ष्यांत बाळगाव्या.

१०. वर्णनात्मक निबंधांत वर्णन करतांना दिलेल्या विषयाचे विद्यार्थ्यानें कांहीं तरी तत्त्वावर विभाग पाडून मग पहिल्या विभागांत येणाऱ्या वस्तूंचें वर्णन करावयास हातीं घ्यावें; तें संपल्यावर पुढच्या विभागांत येणाऱ्या वस्तूंचें वर्णन द्यावें. एका विभागांत येणाऱ्या कांहीं वस्तूंचें वर्णन एकदा करून नंतर दुसऱ्या एकाद्या विभागांत येणाऱ्या कांहीं वस्तूंचें वर्णन करावयाचें, मग पुन्हा पहिल्या विभागाकडे वळावयाचें, मग दुसऱ्या कोणत्या तरी विभागाकडे वळावयाचें, हें काळजीपूर्वक टाळलें पाहिजे.

११. एकाद्या शहराचें वर्णन करावयाचें असल्यास त्याचीं पुढें दिल्याप्रमाणें सदरें पाडावीं.

(१) त्या शहराचा नामनिर्देश करावा, व हें नांव पडण्याचें कांहीं कारण असल्यास तें थोडक्यांत द्यावें.

(२) त्या शहराचे अक्षांश आणि रेखांश देऊन, किंवा तें शहर कोणत्या इलाख्यांत, जिल्ह्यांत, किंवा तालुक्यांत आहे, किंवा कोणत्या नदीच्या कांठीं, किंवा कोणत्या डोंगराच्या शेजारीं, वसलें आहे, वगैरे सांगून त्याच्या स्थलाचा निर्देश करावा.

(३) तेथील हवा, पाणी, वगैरेंचें वर्णन करावें.

(४) त्या शहराचा विस्तार लांबीरुंदी देऊन सांगावा. चौकोनी, वाटोळा, अस्ताव्यस्त, वगैरे अनुरूप शब्द योजून त्याची आकृति सांगावी.

(५) त्या शहराची मांडणी वर्णावी; म्हणजे तेथील मोहल्ले, पेठा, रस्ते, वगैरे कसे पाडलेले किंवा वसलेले आहेत, हें सांगावें. कोणत्या भागांत कोण कोण लोक राहतात, व त्यांच्या संख्या किती किती आहेत, हें सांगावें.

(६) त्या शहरांतील घरें, इमारती, देवळें, शाळागृहें, सरकारी कचेऱ्या, वगैरेंचें वर्णन करावें.

(७) तेथील लोकांचे उद्योग, धंदे, भाषा, धर्म, इत्यादिकांसंबंधाची माहिती द्यावी.

(८) लोकांची विद्येमध्यें प्रगति किती आहे हें सांगावें.

(९) हें शहर इतिहासांत प्रसिद्ध असल्यास तो इतिहास संक्षेपानें द्यावा. तेथें कोणी नामांकित पुरुष आलीकडच्या काळांत जन्मलेला असल्यास किंवा वैभवास चढलेला असल्यास त्याचा नामनिर्देश करून त्याचें संक्षिप्त वर्णन करावें.

(१०) वरील सदरांत न आलेले कांहीं विचार असल्यास ते द्यावे. आसपास जीं प्रेक्षणीय स्थळें असतील त्यांचें वर्णन ह्या सदरांत करावें.

**टीप**:—वरील दहा सदरांपैकीं ज्या सदरांसंबंधाची माहिती विद्यार्थ्यास नसेल, तीं सदरें त्यानें वगळावीं. जी माहिती दोन सदरांत येण्याजोगी असेल, ती कोणच्या तरी एका सदरांत द्यावी, दोन्ही सदरांत दिल्यास पुनरुक्तीचा दोष होईल.

१२. एकाद्या पशूचें किंवा जनावराचें वर्णन करावयाचें असल्यास त्याच्यासंबंधानें पुढें दिल्याप्रमाणें माहिती द्यावी.

(१) तो कोणच्या प्राणिवर्गांत येतो, हें प्रथम सांगून नंतर त्याचें स्वरूप वर्णावें, म्हणजे त्याचा आकार, बांधा, वेगवेगळे अवयव, इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

(२) तो पशु घरगुतींपैकीं आहे किंवा निसर्गनिर्मित स्थितींत राहणारा आहे, हें सांगून, तो दुसऱ्या प्रकारचा असल्यास तो कोणच्या देशांत सांपडतो, व त्याला कोणत्या उपायांनीं माणसाळवितां येतें, हें सांगावें.

(३) क्रूर, रागीट, खुनशी, उद्योगी, आळशी, मायाळू, इमानी, कष्टाळु, इ० योग्य शब्द योजून त्याच्या स्वभावाचें वर्णन करावें.

(४) त्या पशूच्या चालीरीति, राहणी, इत्यादिकांसंबंधानें माहिती द्यावी.

(५) तो पशु जिवंत असतां व मेल्यावर त्याचा मनुष्यास काय उपयोग होतो, हें सांगावें.

(६) त्या पशूसंबंधाच्या कांहीं गमतीच्या गोष्टी आपणास ठाऊक असल्यास त्यांपैकीं एकादी द्यावी.

(७) त्या पशूपासून आपणाला शिकावयाजोग्या कांहीं गोष्टी असल्यास त्या सांगाव्या.

**टीपः**—वरील सदरांपैकीं सारींच सदरें प्रत्येक पशूच्या वर्णनांत येऊं शकतील, असें नाहीं. यासाठीं जीं सदरें एकाद्या विशिष्ट पशूला लागू पडण्याजोगीं नसतील, तीं वगळावीं.

१३. एकाद्या इमारतीविषयीं निबंध लिहावयाचा असल्यास तिची पुढें दिल्याप्रमाणें माहिती द्यावी.

(१) तिचा स्थलनिर्देश करावा; म्हणजे ती इमारत कोणत्या शहराच्या कोणत्या भागांत आहे, हें सांगावें.

(२) ती कोणत्या राजाच्या कारकीर्दींत, कोणत्या उद्देशानें, कोणाच्या हस्तें बांधविण्यांत आली, कधीं बांधिली, तिला खर्च किती आला, इ. माहिती द्यावी.

(३) तिच्या सभोंवतालचा देखावा वर्णावा; म्हणजे शेजारीं आवार, बाग, मोकळें मैदान, हौद, कारंजें, वगैरे असल्यास त्याचें वर्णन करावें,

(४) त्या इमारतींतील वेगवेगळ्या खोल्यांचीं, दालनांची, वगैरे मांडणी; व रचनेंतील सोयी किंवा गैरसोयी, वगैरेंचें वर्णन करावें.

(५) ती इमारत हल्लीं कोणच्या स्थितींत आहे हें सांगावें.

(६) ज्या उद्देशानें ती बांधली, तो कितपत सफल झाला व होत आहे, हें सांगावें.

(७) ती इमारत पाहून मनावर परिणाम काय काय होतात, हें सांगावें.

(८) वरील सदरांत न आलेले असे कांहीं विचार असल्यास ते येथें दाखल करावे.

**टीपः**—ज्या सदरांबद्दल विद्यार्थ्याला माहिती नाहीं, तीं त्यानें वगळावीं. प्रसंगविशेषीं हा सदरांचा अनुक्रम बदलणें इष्ट वाटल्यास तो बदलावा.

**१४.** एकाद्या प्रवासाचें वर्णन करावयाचें असल्यास त्याचीं पुढें दिल्याप्रमाणें सदरें पाडावीं.

(१) प्रवासाचें प्रयोजन.

(२) त्यासंबंधाची तयारी.

(३) बरोबर कोण माणसें होतीं.

(४) प्रत्यक्ष प्रवासाचें वर्णन.

- **क.** वाहनः—आगगाडी, आगबोट, होडी, किंवा पायानें.
- **ख.** मार्गांतील देखावा.
- **ग.** सोबत्यावरोबर संभाषण झालें असल्यास त्याचा विषय व त्याची मनोरंजकता.
- **घ.** मार्गांतील मुक्काम व तेथील देखावे, व्यवस्था, वगैरे.
- **ङ.** प्रवासाची समाप्तिः—प्रवास किती मैल लांब, किती कालावधीचा होता, इ.

(५) उपसंहारः—

- **क.** एकंदर प्रवासानें प्रकृतीवर किंवा मनावर काय परिणाम झाला, वाटलेला आनंद किंवा थकवा, इ.
- **ख.** प्रवास ज्या उद्देशानें केला तो कसा काय फलद्रूप झाला.

**टीपः**—प्रवास परमुलुखांत किंवा परदेशांत केलेला असल्यास आणखी एक स्वतंत्र सदर पाडावें. ठिकठिकाणच्या लोकांच्या कांहीं विशिष्ट व ठळक सामाजिक रीति, धार्मिक आचार, वगैरेंचें वर्णन करून त्यांची आपल्या चालीरीतींशीं, आचारांशीं, व राहाणीशीं तुलना करावी.

१५. एखाद्या यंत्राचें वर्णन करणें असल्यास तें पुढील धोरणावर करावें.

(१) यंत्राचा उद्देश.

(२) यंत्राचें वर्णन.

**क.** त्याचे वेगळे वेगळे भाग.

**ख.** त्याची जुळणी, रचना, वगैरे.

(३) त्याचा उपयोग; लोकांच्या सोयी कशा झाल्या आहेत.

(४) त्यापासून कांहीं अनर्थ, अपघात, तोटे, होत असल्यास त्यांचें वर्णन.

(५) त्या यंत्राची उपयुक्तता वाढवितां येण्याजोगी आहे किंवा नाहीं; वाढवितां येण्याजोगी असल्यास त्यांत काय काय फेरफार केले पाहिजेत.

(६) त्यासंबंधानें तुमचे सामान्य विचार कांहीं असल्यास ते येथें द्यावे.

१६. एकाद्या कलेविषयीं निबंध लिहिणें असल्यास त्याचीं पुढें दिल्याप्रमाणें सदरें पाडावीं.

(१) ती कला प्रथम कोणच्या देशांत, केव्हां व कशी निघाली.

(२) ती कला शोधून काढण्याचें श्रेय कोणाकडे आहे.

(३) पुढें त्या कलेची प्रगति कशी झाली, व प्रगतीचें श्रेय कोणाकडे आहे.

(४) त्या कलेपासून सोयी किंवा फायदे कोणते झाले आहेत.

(५) सध्यां ती कला कोणत्या स्थितींत आहे ? हल्लीं तिच्यांत कोणत्या उणीवा आहेत ? त्या भरून काढण्यासंबंधानें तुमचे काय विचार आहेत ?

(६) तिच्यापासून कांहीं गैरसोयी किंवा तोटे होत असल्यास ते सांगावे.

(७) वरील सदरांत न आलेले कांहीं विचार असल्यास ते येथें द्यावे.

१७. एकाद्या सृष्ट पदार्थाचें, किंवा सृष्टींतील चमत्काराचें, वर्णन करावयाचें असल्यास त्याचीं मुख्य सदरें पुढें दिल्याप्रमाणें पडतील. प्रत्येक पदार्थाला किंवा प्रत्येक चमत्काराला हीं सारीं सदरें, आणि ह्याच अनुक्रमानें, लागूं पडतील, असें

विद्यार्थ्यांनें समजूं नये. सदरें व सदरांचा अनुक्रम विषयावर अवलंबून राहील, हें उघड आहे. तथापि पुढील सदरें बऱ्याच विषयांना लागूं पडतील अशीं आहेत.

(१) त्या पदार्थाचें प्रथम सामान्य वर्णन देऊन त्यावरून त्याचें लक्षण किंवा स्वरूप ठरवावें किंवा त्याची व्याख्या द्यावी.

(२) तो पदार्थ कोठें आढळतो.

(३) त्याची उत्पत्ति.

(४) त्याचें नेहमींचें स्वरूप कसें असतें, व प्रसंगविशेषीं तें कोणत्या कारणांनीं, आणि कसें बदलतें.

(५) त्याचे उपयोग

(६) त्याच्यापासून कांहीं तोटे असल्यास ते.

(७) त्याच्या संबंधानें लोकांच्या समजुती.

(८) वर न आलेले कांहीं विचार असल्यास ते येथें द्यावे.

**१८.** नदी हा निबंधाचा विषय असल्यास त्याचीं पुढें दिल्याप्रमाणें सदरें पडतील.

(१) नदीची व्याख्या. नदीची उत्पत्ति.

(२) उपयोग.

**क.** मानवी वस्तींतील मैला नदी वाहून नेते, आणि प्राण्यांच्या आरोग्याला कारणीभूत होते.

**ख.** जमिनीवरील जादा पाणी वाहून जाण्याला नदीनें वाट होते, तेणेंकरून मानवी वस्तीच्या आसपास दलदली, डबकीं, वगैरे होऊं शकत नाहींत, आणि तेथील हवा दूषित होत नाहीं.

**ग.** प्राण्यांस प्यावयास नदीचें पाणी मिळतें.

**घ.** पाटांच्या योगानें नदीचें पाणी शेतांस पुरवितां येतें.

**ङ.** आसपासच्या प्रदेशाची हवा नदीच्या योगानें शीतल आणि सुखकर होते.

**च.** प्रवासाला आणि मालाच्या नेआणीला मोठी नदी उपयोगी पडते. नदी हें सुधारणेचें बिनखर्चाचें साधन आहे.

(३) शोभा.

क. नदी स्वतां शोभिवंत असते. तुम्हीं शरदृतूंत पाहिलेल्या एकाद्या नदीचा देखावा थोडक्यांत वर्णावा.

ख. नदीच्या शेजारचा प्रदेश लतावृक्षादिकांनीं शोभिवंत होतो.

(४) नदीमुळें होणारी नासाडी.

पावसाळ्यांत नदी फुगून गांवें आणि शेतें वाहून नेते. तुम्हीं पाहिलेल्या एकाद्या पुराचें वर्णन द्यावें.

(५) उपसंहार, सामान्य विचार—

आजपर्यंत कोणच्या नद्यांच्या कांठच्या कोणच्या शहरांचा कसकसा अभ्युदय झाला. नील नदी आणि गंगा नदी ह्या उदाहरणार्थ घ्याव्या.

१९. वृत्तांतात्मक निबंधांत हकीगत संगतवार रीतीनें देण्याकडे लक्ष्य ठेवावें. प्रथम नंतरची, मग अगोदरची, मग पुन्हा पुढची, मग पुन्हा त्याच्या अगोदरची हकीगत देणें, हें बरोबर नाहीं. कालाच्या अनुरोधानें गोष्टी जशा घडल्या असतील, तशाच त्या नमूद कराव्या. कांहीं विशेष कारण असल्याशिवाय क्रमाचें उल्लंघन करूं नये.

२०. वृत्तांतात्मक निबंध ज्या मानानें आपणास मोठा किंवा लहान लिहावयाचा असेल, त्या मानानें त्या वृत्तांतांतील कोणकोणच्या बाबींचा उल्लेख करावयाचा, हें आपण नीट ठरविलें पाहिजे. ज्या बाबी आपण घेणार आहों, त्यांच्यापेक्षां उरलेल्या बाबी जास्ती महत्त्वाच्या नसाव्या. म्हणजे कमी महत्त्वाच्या बाबींवर निबंध लिहिला जाऊन, जास्ती महत्त्वाच्या बाबी राहून गेल्या, असें होणार नाहीं. जितक्या विस्ताराचा निबंध आपणास लिहावयाचा असेल, तितक्या विस्ताराला पुरतील इतक्या बाबी अगोदर निवडून काढून नंतर निबंध लिहावयास सुरुवात करावी.

२१. वृत्तांतात्मक निबंधांत एकाद्या पुरुषाचें चरित्र द्यावयाचें असल्यास त्याचीं पुढें दिल्याप्रमाणें सदरें पडतील. त्यांपैकीं जितक्या सदरांबद्दल आपणास माहिती असेल, तितक्यांचेंच विवरण करावें. ज्या सदरांबद्दल आपणास माहिती नाहीं, किंवा पक्की माहिती नाहीं, किंवा ज्यांचा फारसा उपयोग नाहीं, तीं वगळावीं.

(१) त्याच्या जन्माचा सन किंवा शक; महिना आणि तारीख, किंवा महिना, पक्ष आणि तिथि.

( २ ) जन्माचें ठिकाण-देश, प्रांत, जिल्हा, गांव, वगैरे.

( ३ ) बापाचें नांव, धंदा, इ; त्या कुळांत कोणी मोठे पुरुष झाले असल्यास त्यांचा नामनिर्देश.

( ४ ) लहानपणीं विद्या कोणच्या प्रकारची, कोणाच्या देखरेखीखालीं झाली, कोणाच्या पैशानें झाली, वगैरे.

( ५ ) ही विद्या होत असतांना त्या पुरुषाचें वर्तन, चालीरीति, वगैरे.

( ६ ) तो प्रौढ दशेंत आल्यावर त्याचीं चरितार्थाचीं साधनें, त्याचे व्यवसाय, त्याच्या करमणुकी, वगैरे.

( ७ ) त्याचें लग्न, संसार, कुटुंबियांशीं त्याचें वर्तन, वगैरे.

( ८ ) त्यानें समाजावर जे उपकार केले असतील त्याचें निवेदन.

( ९ ) मृत्यु.

( १० ) त्याचा स्वभाव आणि त्याच्या चरित्रापासून काय बोध घ्यावयाचा तो.

**२२.** एखाद्या ऐतिहासिक विषयावर निबंध लिहावयाचा असला तर त्याचीं पुढील सरणीप्रमाणें सदरें पाडावीं.

( १ ) ती गोष्ट किंवा तो वृत्तांत घडावयाच्या पूर्वीची देशाची किंवा समाजाची स्थिति संक्षेपानें सांगावी.

( २ ) ह्या स्थितीचा त्या गोष्टीशीं किंवा वृत्तांताशीं काय संबंध जोडतां येतो तो सांगावा.

( ३ ) त्या गोष्टींतील किंवा त्या वृत्तांतांतील विविध बाबी काळाच्या क्रमानें व सन वगैरे देऊन सांगाव्या.

( ४ ) ती गोष्ट किंवा तो वृत्तांत घडत असतां कोणकोणत्या प्रख्यात पुरुषांनीं कर्तबगारी केली, त्यांचा निर्देश करून त्यांचा एकमेकांशीं जो संबंध असेल तो सांगावा.

( ५ ) त्या गोष्टीचें किंवा वृत्तांताचें पर्यवसान कोणत्या रीतीनें झालें, तें सांगावें.

( ६ ) त्या गोष्टीचा किंवा वृत्तांताचा समाजावर ( क ) तात्कालिक परिणाम, ( ख ) कायम टिकणारा परिणाम, काय झाला तो सांगावा.

( ७ ) त्या विषयाच्या संबंधानें तुमचे विचार सांगावे.

(८) तुमच्या विचारांशीं जुळणारे दुसऱ्या कोणाचे विचार असल्यास त्यांचा निर्देश करावा.

(९) न जुळणारे कोणाचे विचार असल्यास त्यांचाही निर्देश करून त्यांच्या मताचें थोडक्यांत खण्डन करावें.

(१०) घ्यावयाजोगा बोध असेल तो नमूद करावा.

२३. वर्णनात्मक आणि वृत्तान्तात्मक निबंधरचनेपेक्षां विमर्शात्मक निबंधरचना करणें अधिक कठिण असतें. कारण एक तर असें कीं, विमर्शांचे विषय शेंकडो प्रकारचे असतात, आणि ह्या सर्व विषयांची एकाच तत्त्वावर सदरवारी पाडतां येणें शक्य नाहीं. भिन्न भिन्न विषयांची सदरवारी भिन्न भिन्न तत्त्वांवर पाडावी लागते. आणि दुसरें असें कीं, साधकबाधक प्रमाणांची तुलना करून त्यांचा ओघ आणि रोख आपणाला इष्ट असा जो सिद्धान्त असेल त्याकडे वळविण्यास बरेंच चातुर्य लागतें. ह्या दोन्ही कारणामुळें विमर्शात्मक निबंध बहुधा प्रौढ विद्यार्थ्यांस मात्र लिहावयास सांगतात.

२४. विमर्शात्मक निबंधाचीं मुख्य अंगें तीन असतात. (१) उपोद्घात, ह्यांत दिलेल्या विषयाची व्याख्या द्यावयाची असते; किंवा दिलेल्या सिद्धान्ताचा अर्थ आपल्या शब्दांनीं विशद करून दाखवावयाचा असतो. (२) निरूपण, ह्यांमध्यें दिलेल्या विषयाचें साधकबाधक प्रमाणें देऊन निरूपण करावयाचें असतें; निबंधाचा महत्त्वाचा जो भाग तो हाच. (३) उपसंहार, ह्यामध्यें आपल्या निरूपणावरून काय निष्पन्न झालें तें दाखवावयाचें असतें.

२५. विमर्शात्मक निबंधाचा उपोद्घात समग्र निबंधाच्या अष्टमांशाहून ज्यास्ती असूं नये,आणि उपसंहार दशांशाहून अधिक असूं नये.म्हणजे समग्र निबंध ४० ओळींचा असला, तर उपोद्घात ५–६ ओळींचा, आणि उपसंहार ४–५ ओळींचा, असावा.

२६. विमर्शात्मक निबंधाची सदरवारी पाडावयाच्या मार्गाची दिशा दाखवून देण्यासाठीं आम्ही असल्या निबंधांचे चार वर्ग पाडतों.

(१) समाजांतील एकादा विशिष्ट आचार किंवा व्यवहार, समाजाची एकादी विशिष्ट सरणी किंवा संस्था, समाजाच्या सुस्थितीचें किंवा प्रगतीचें एकादें विशिष्ट साधन, समाजासमाजांचा परस्परांशीं संबंध, इत्यादि. उदाहरणार्थ; हिंदूलोकांची विवाहपद्धति, शिक्षणाची परिपाटी, इत्यादि.

(२) एकाद्या विधानाचें समर्थन किंवा खंडन. उ० पांचा मुखीं परमेश्वर.

(३) एकाद्या वादग्रस्त विषयावर आपलें मत देणें. उ० स्त्रीशिक्षण.

(४) एकादा सद्गुण किंवा दुर्गुण. उ० धैर्य, उद्योगशीलता, खोटें बोलणें, इत्यादि.

**२७.** विमर्शात्मक निबंधांचे हे वर सांगितलेले जे चार वर्ग, त्यांच्या सदरवाऱ्या कशा पाडावयाच्या हें आतां दाखवितों.

**२८.** जेव्हां समाजांतील एखादी संस्था, किंवा एखादा विधि, संस्कार, अथवा चालरीत, एखादा संबंध, व्यवहार, किंवा व्यवस्था, इत्यादिकांवर निबंध लिहावयाचा असेल, तेव्हां पुढें दिल्याप्रमाणें त्याचीं सदरें पाडावीं.

(१) उपोद्घात—यांत त्या विषयाचें स्वरूप, व्याख्या किंवा वर्णन देऊन स्पष्ट करावें.

(२) त्या विषयाची उत्पत्ति होण्याचीं कारणें किंवा आवश्यकता, याचें स्पष्टीकरण करावें.

(३) या सदरांत त्या विषयाचें स्वरूप प्राचीनकाळीं कसें होतें, व तें अर्वाचीन काळीं कोणत्या कारणांनीं व कोणच्या क्रमानें व कसें बदललें, हें सांगावें.

(४) या सदरांत त्या विषयाची व्याप्ति म्हणजे विस्तार सार्वत्रिक आहे किंवा स्थानिक आहे, हें सांगावें. कोणचे प्रकार कोठें रूढ किंवा प्रचलित आहेत, हें सांगावें.

(५) या सदरांत त्या विषयाची कोणच्या दृष्टीनें उपयुक्तता आहे, हें द्यावें.

(६) ह्यांत काय फेरफार केल्यानें तें अधिक उपयुक्त किंवा फायदेशीर होईल, हें द्यावें.

(७) एकंदरीनें त्या विषयासंबंधानें तुमचे काय विचार आहेत, ते द्यावे.

**२९.** लेखांक २८ मध्यें दिलेल्या सदरवारीप्रमाणें "**शिक्षण**" त्या विषयाचा आराखडा पुढें दिल्याप्रमाणें होईल.

(१) व्याख्या.

लहान मुलें आणि मुली ह्यांचीं मनें विविध प्रकारच्या ज्ञानानें सुसंपन्न करून त्यांचें बुद्धिसामर्थ्य वाढविणें, ह्याला शिक्षण असें म्हणतात.

(२) उत्पत्ति.

आपली मुलें नीतिमान् असावीं, आणि त्यांचें आयुष्य सुखानें जावें, अशी सर्व आईबापांची उत्कट इच्छा असल्यामुळें, त्या साध्याचें जें उत्कृष्ट साधन शिक्षण, तें देण्याकडे सर्व आईबापांची प्रवृत्ति होणें साहजिक आहे.

(३) शिक्षणाची सार्वत्रिकता–शिक्षणाचें महत्त्व फार असल्या कारणानें, आणि मुलांवर आईबापांचें प्रेम असल्याकारणानें, सर्व काळीं आणि सर्व देशांत शिक्षणाच्या कांहींना कांहीं तरी तजविजी केल्या जातातच. अत्यंत सुधारलेल्या देशांतच नव्हेत तर अत्यंत रानटी समाजांत देखील शिक्षणाची व्यवस्था केलेली आपल्या पाहण्यांत येते.

(४) प्राचीनकाळची शिक्षणपद्धति–आईबापें आपल्या मुलांना गुरूच्या घरीं शिक्षणासाठीं पाठवीत असत. तेथें तीं मुलें गुरूची सेवा करून धर्म, नीति, शास्त्र, वगैरे विषय शिकून घरीं परत येत असत.

(५) अर्वाचीन काळची शिक्षणपद्धति–मुलांना आणि मुलींना शिक्षण देण्यासाठीं हल्लीं सरकार शाळा स्थापन करतें, आणि इयत्तेच्या मानानें त्यांच्यापासून फी वसूल करतें. धुळाक्षरापासून सुरवात करून अगदीं वरच्या पायरीचें शिक्षण देण्याच्या शाळा स्थापन केलेल्या असतात.

(६) शिक्षणाचे लाभ–व्यवस्थित रीतीनें शिक्षण दिल्यानें अनेक लाभ प्राप्त होतात.

(क) मानसिक आणि शारीरिक सामर्थ्य आणि कर्तृत्व ह्यांची वाढ होते.

(ख) स्वभावांतील दोष लुप्त होतात किंवा दाबांत राहतात.

(ग) बंधुप्रेम वाढून सार्वजनिक सुखांत भर पडते.

(७) उपसंहार–वर केलेल्या विवरणावरून शिक्षणाची योग्यता किती आहे, हें वाचकांच्या ध्यानांत येईल, आणि सर्व लोक आपआपल्या ऐपतीप्रमाणें आपल्या मुलांना सुशिक्षित करण्याला प्रवृत्त होतील अशी उमेद आहे.

**टीपः**—" शिक्षण " या विषयाच्या सदरवारींत ३ आणि ४ हीं सदरें व्युत्क्रम घेतलीं आहेत, हें विद्यार्थ्यांच्या लक्ष्यांत आलेंच असेल. रचनेच्या ओघामुळें सदरांचा क्रम बदलावयास कांहीं हरकत नाहीं. प्रसंगविशेषीं कांहीं सदरें गाळावयासही हरकत नाहीं.

**३०.** लेखांक २८ मधील सदरवारीप्रमाणें आणखी एका विषयाचा आराखडा दाखवितों.

**युद्ध.**

( १ ) व्याख्या–शस्त्रास्त्रांचा उपयोग करून राष्ट्रांराष्ट्रांनीं चालविलेलें भांडण. युद्ध हें मानवी जातीच्या नीचतम मनोवृत्तींचें प्रदर्शन होय.

( २ ) उत्पति–लोभ, दखडेखोरी, मत्सर, सूड घेण्याची प्रवृत्ति, इत्यादिकांमुळें युद्धें उद्भवतात.

( ३ ) युद्धांचीं प्राचीनता–भारतादि ग्रंथावरून असें स्पष्ट दिसतें कीं, हल्लींप्रमाणें प्राचीनकाळीं देखील युद्धें होत असत. मानवजातीच्या उत्पत्तीबरोबरच युद्धप्रवृत्ति उत्पन्न झाली असें म्हणावयास कांहीं हरकत नाहीं.

( ४ ) अर्वाचीन काळीं युद्धांची संख्या–हल्लींच्या काळीं युद्धांची संख्या, युद्धांतील प्राणनाशाची गणति, व पैशाची नासाडी, बिलकूल कमी झाली असल्याचें दिसून येत नाहीं, ही शरमेची गोष्ट आहे. उलटपक्षीं असें म्हणावें लागतें कीं, हल्लींच्या सुधारणेच्या कालांत युद्धाला खोट्या सबबी हुडकून काढण्यांत, व प्राणनाशाची हमखाशीचीं यंत्रें करण्यांत, अप्रतिम चातुर्य पाहण्यांत येतें.

( ५ ) तोटे:—( क ) प्राणहानि, ( ख ) द्रव्यहानि, ( ग ) कालहानि, ( घ ) समाजाच्या प्रगतीला विघ्नें, ( ङ ) बंधुप्रीतीचा लोप, इ० इ० इ०.

( ६ ) उपसंहार–युद्धें कशीं बंद करतां येतील यासंबंधानें तुमचे विचार.

**टीप**:—वरील सदरवारींत "युद्धांची व्याप्ति," हें सदर "प्राचीनता" ह्या सदरांत गौणत्वानें समाविष्ट केलें आहे, हें विद्यार्थ्यांच्या लक्ष्यांत आलेंच असेल. तसेंच युद्धांची उपयुक्तता किंवा फायदेशीरपणा हें सदर गाळलें आहे. युद्धांच्या योगानें अन्यायाची दुरुस्ती करतां येते ह्या दृष्टीनें युद्धांची उपयुक्तता आहे, असा मुद्दा विद्यार्थ्यानें काढल्यास हरकत नाहीं.

**३१.** वर दिलेल्या सदरवारीप्रमाणें "**ग्रंथ**" ह्या विषयावर निबंध लिहिणें असल्यास तो पुढें दिल्याप्रमाणें होईल.

( १ ) व्याख्या–कांहीं लोकांनीं संपादन केलेला अनुभव व संचित केलेलें ज्ञान इतर लोकांना प्राप्त करून देण्याचीं जीं साधनें आहेत, त्यांपैकीं ग्रंथ हें अग्रगण्य साधन होय.

(२) उत्पत्ति—मनुष्य हा उपकारशील प्राणी आहे. लोकांचें कल्याण व्हावें, त्यांना सुस्थिति प्राप्त व्हावी, त्यांची प्रगति व्हावी, त्यांचीं दुःखें कमी व्हावीं, त्यांचा संसार सुखमय व्हावा, अशी त्याची इच्छा असते. म्हणून तो आपला अनुभव, आपलें ज्ञान, आपले विचार, वगैरे ग्रंथांच्या रूपानें नमूद करून ठेवण्यास प्रवृत्त होतो.

(३) प्राचीनता—मनुष्य प्राण्याच्या अंगची ही उपकारशीलता सर्वकाळीं आणि सर्व समाजांत सदैव वसत असल्याकारणानें ग्रंथ लिहिण्याची प्रवृत्ति अत्यंत प्राचीन काळापासून असल्याचें आपणांस आढळून येतें. ह्याच कारणामुळें आपल्या देशांत हजारो वर्षांमागें भारतादि ग्रंथ रचले गेले.

(४) अर्वाचीन काळची स्थिति—प्राचीन काळीं ग्रंथ लिहिण्याचीं आणि ग्रंथांचा फैलाव करण्याचीं साधनें हल्लींच्या प्रमाणें नव्हतीं, तेणेंकरून ग्रंथांची संख्या लहान होती. परंतु हल्लींच्या काळीं कागदाची स्वताई आणि छापण्याची कला यांच्या योगानें ग्रंथांच्या संख्येंत अतोनात भर पडत चालली आहे.

(५) ग्रंथांची सार्वत्रिकता—ग्रंथरचनेचीं साधनें हल्लींच्या काळीं विपुल असल्याकारणानें जगांतील सर्व देशांत सर्व प्रकारचे ग्रंथ निर्माण होत आहेत. [ इंग्लंद, फ्रान्स, वगैरे देशांत आणि हिंदुस्थानांत दर वर्षी कोणकोणच्या विषयांत किती किती ग्रंथ उत्पन्न होत आहेत, हें आंकड्यांच्या रूपानें आपणांस ठाऊक असल्यास ते आंकडे देऊन, व त्यांची तुलना करून आपले विचार नमूद करावे. ]

(६) ग्रंथांपासून होणारे लाभ.

(क) प्राचीन काळच्या लोकांचा इतिहास, त्यांची राहणी, त्यांचें विचार, वगैरे आपणांस समजून आपण त्या काळांत त्यांच्याच समाजाचे घटक अवयव असल्याची भावना आपल्या मनांत उत्पन्न होऊन त्यांच्याविषयीं प्रेम, बहुमान, अनुकंपा, वगैरे उत्पन्न होऊन आपलें मित्रमंडळ वाढल्याप्रमाणें होतें.

(ख) त्यांनीं संपादिलेलें ज्ञान आपणांस भांडवलाप्रमाणें उपयोगीं पडून त्यांत भर घालणें सुकर होतें.

(ग) "दसकी लकडी एकका बोजा," ह्या न्यायानें एकाच्या मेहेनतीचा फायदा सर्वांस मिळूं शकतो.

(७) उपसंहार—ग्रंथ आणि ग्रंथरचना ह्या संबंधानें तुमचे सामान्य विचार.

**टीप:**—चाईट ग्रंथांपासून तोटे हे आणखी एक सदर विद्यार्थ्यानें जरूर वाटल्यास पाडावें.

**३२.** विमर्शात्मक निबंधाचा विषय जेव्हां एखादें वचन, (म्हण, किंवा उपदेश, किंवा कवितेंतील उतारा) असेल, तेव्हां (१) उपोद्घात, (२) विवरण, आणि (३) उपसंहार, असे त्या विषयाचे तीन भाग पाडावे.

(१) उपोद्घातः—यांत त्या वचनाचा अर्थ तुमच्या स्वतांच्या शब्दांनीं, म्हणजे अनुवादरूपानें, द्यावा. जर त्या वचनांत रूपक किंवा उत्प्रेक्षा हा अलंकार समाविष्ट झालेला असेल, तर तो अलंकार साध्या उपमेच्या रूपानें मांडून त्या वचनाचा अर्थ द्यावा. उदाहरणार्थ; " **फजितीच्या पायीं घुंगरू**, " हा जर निबंधाचा विषय असला, तर उपोद्घात पुढें दिल्याप्रमाणें करावा.

ज्या जनावराच्या किंवा मुलाच्या पायांत घुंगरू आहे, तें कोठें आहे, किंवा काय करीत आहे, वगैरे जसें जगजाहीर असतें, तसेंच फजिती पावलेल्या मनुष्यासंबंधीं सर्व हकीकत सर्व लोकांस तावडतोब कळते, म्हणजे एकाद्याची फजिती झाली असतां ती गुप्त राहत नाहीं.

(२) उपोद्घात झाल्यानंतर निबंधविषयक जें वचन, त्यांतील विधानाच्या समर्थनार्थ जीं प्रमाणें तुम्हांला सुचतील, तीं एकामागून एक द्यावीं. प्रत्येक प्रमाण स्पष्ट करण्यासाठीं अनुरूप असें एखादें ऐतिहासिक उदाहरण किंवा निसर्गांतील दाखला, किंवा एकाद्या कवीचा उतारा, किंवा तुम्हांला स्वतःला आलेला एखादा अनुभव द्यावा. निबंधविषयाच्या विधानाच्या समर्थनार्थ वर सांगितल्याप्रमाणें जीं प्रमाणें द्यावयाचीं, तीं प्रमाणें एकमेकांत न मिसळूं देण्याची खबरदारी घेतली पाहिजे. म्हणजे प्रथम एक प्रमाण देऊन त्याचें विवरण उदाहरणें, दाखले, उतारे, वगैरेंनीं सर्वांगपूर्ण झालें, म्हणजे मग दुसरें प्रमाण हातीं घेऊन त्याचें विवरण पूर्ण करावें. नंतर तिसऱ्या प्रमाणाचें विवरण करावें. अशा रीतीनें जितकीं प्रमाणें आपणास सुचतील, तितक्यांचें विवरण सांगोपांग करीत जावें.

निबंधाचा हाच म्हणजे विवरणात्मकच भाग महत्त्वाचा होय. विद्यार्थ्यांचें निबंधलेखनाच्या कामांतील चातुर्य याच भागांवरून ठरतें. यासाठीं हा भाग जपून लिहिला पाहिजे.

" फजितीच्या पायीं घुंगरूं " ह्या विषयाच्या सिद्धतेचें एक प्रमाण पुढें दिल्याप्रमाणें निघेल.

जगांत पुष्कळ माणसें दुष्ट आणि मत्सरी असतात, व एकाद्याची फजिती झाली, तर ती त्यांस गोड वाटते; व त्या फजितीचा फैलाव करण्यास ते सदा तत्पर असतात. यावर ऐतिहासिक उदाहरण–दुसऱ्या बाजीरावाचा खडकी येथें पराभव झाल्याची बातमी सर्व महाराष्ट्रांत तीन तासांच्या आंत पसरली. निसर्गांतील दाखला–पाण्यावर तेलाचा बिंदू जसा पसरतो तशी फजिती पसरते.

दुसरें प्रमाण पुढें दिल्याप्रमाणें देतां येईल. एकाद्याची फजिती झाली म्हणजे रिकामटेकड्या माणसांना बोलावयाला तो नवीन विषय होतो. उपयुक्त किंवा बोधप्रद असा जो विषय, तो बोलणाराला व ऐकणाराला लवकरच कंटाळवाणा होतो. परंतु दुसऱ्याच्या फजितीचा विषय वक्त्याला व श्रोत्याला गोड वाटतो. तेणेंकरून फजितीचा हां हां म्हणतां फैलाव होतो. नेपोलियनाचा पराभव वाटर्लू येथें झाला, तेव्हां ज्यांत त्याचीं थट्टा केली आहे अशीं चित्रें युरोप खंडांतील सर्व वर्तमानपत्रांत दोन तीन महिनेपर्यंत येत असत. ह्या प्रमाणाचें विधान विशद करणारा निसर्गांतील दाखला देणें असल्यास मिठाचा देतां येईल. मिठानें जशी खाद्य पदार्थांस रुचि येते, त्याप्रमाणें परनिंदेनें संभाषणास चटकदारी येते. येणेंप्रमाणें जितकीं प्रमाणें देतां येतील तितकीं द्यावीं.

**टीपः**—प्रत्येक प्रमाणाला एक एक ऐतिहासिक उदाहरण, एक एक निसर्गांतील दाखला, व एक एक कवितेंतून उतारा दिलाच पाहिजे असें नाहीं. ह्या गोष्टी आपणास सुचल्यास द्याव्या. त्यांच्यासाठीं अडून बसण्याचें कारण नाहीं. शिवाय त्या फार फारही देऊं नयेत. तशा दिल्यास निबंधांस बोजडपणा येईल.

( ३ ) निबंधाचा विवरणात्मक भाग आटोपल्यावर त्याचा थोडक्यांत उपसंहार करावा. वरील विषयाचा उपसंहार पुढें दिल्याप्रमाणें करतां येईल. " वरील विवेचनावरून वाचकांची खात्री होईल, कीं आपण सदा सन्मार्गानें चालत असावें, म्हणजे आपणास एकाद्या कामीं अपयश आलें, तरी आपली फजिती होणार नाहीं, किंवा झाली तरी आपल्याला लाज वाटण्याचें कारण राहणार नाहीं. "

**३३.** जेव्हां निबंधाचा विषय वादाचा असतो, तेव्हां त्याचीं पुढें दिल्याप्रमाणें सदरें पाडावीं.

(१) उपोद्घात–ह्यांत त्या विषयाचें स्वरूप स्पष्टपणें सांगावें, आणि नंतर आपलें मत काय आहे तें द्यावें.

(२) (क)आपल्या मताच्या समर्थनार्थ जीं प्रमाणें आठवतील, त्यांपैकीं पाहिलें देऊन त्याचें विवरण सांगोपांग करावें. नंतर दुसरें प्रमाण देऊन त्याचेंही विवरण सांगोपांग करावें. अशा रीतीनें सर्व प्रमाणांचें निरूपण क्रमशः करावें.

(ख) प्रतिपक्ष्याचीं प्रमाणें एक एक घेऊन त्यांचें खंडन करावें.

(३) शेवटीं उपसंहार करावा, म्हणजे विषयाचें निरूपणावरून कोणता सिद्धांत ठरतो तो द्यावा.

उदाहरणार्थ आपण "**स्त्रीशिक्षण**" हा विषय घेऊं. या विषयावरील निबंधाचा सांगाडा पुढें दिल्याप्रमाणें होईल.

उपोद्घात—स्त्रीशिक्षण म्हणजे स्त्रियांना शिक्षण देणें. माझें मत स्त्रियांना शिक्षण द्यावें असें आहे.

समर्थन—(१) पुरुषांच्या अंगीं जशी शिक्षण ग्रहण करण्याची पात्रता आहे, तशी स्त्रियांच्याही अंगीं आहे. (२) शिक्षणाचे फायदे पुरुषांनींच बळकावणें हा आपलपोटेपणा आहे तसाच क्रूरपणा आहे. (३) स्त्रियांना शिक्षण दिल्यानें त्या संसार हुषारीनें करतील. (४) बालसंगोपन सर्वैथैव स्त्रियांचे अंगावर पडतें; त्या अडाणी आणि अशिक्षित असल्यास मुलांचें बालवयांतील शिक्षण कच्चें होईल. लहानपणीं मुलांच्या मनावर उपदेश ठसतो आणि जन्मभर टिकतो. मुलें हे राष्ट्राचे आधारस्तंभ होत. यासाठीं त्यांच्या मनावर नीतितत्त्वांचा परिणाम चिरस्थायी होण्यास त्यांच्या आया सुशिक्षित असल्या पाहिजेत. (५) आपलपोटेपणाच्या दृष्टीनें जरी पाहिलें, तरी स्त्रियांना शिक्षण देणें जरूर आहे, कारण आपल्या बायका अशिक्षित आणि अडाणी असल्यास त्यांच्याशीं संभाषण करून आपली करमणूक होणार नाहीं, आणि आपला गृहसौख्याचा अंश कमी होईल, म्हणून निदान आपल्या सुखासाठीं तरी स्त्रियांना शिक्षण दिलें पाहिजे.

आक्षेप आणि त्यांचें खंडण (१) आक्षेप–गृहकृत्यें करून स्त्रियांना लिहिण्यावाचण्यास वेळ मिळणार नाहीं. खंडन–मिळेल. कारण, जसा पुरुषांना पोटाचा धंदा करून वर्तमानपत्रें, कादंबऱ्या, नाटकें, किंवा दुसरा कोणताही आवडीचा विषय, वैद्यकी, फलज्योतिष, गणित, इतिहास, वगैरे वाचावयास वेळ उरतो, तसाच

स्त्रियांना गृहकृत्यें करून वाचनास वेळ उरेल. ( २ ) आक्षेप–स्त्रियांना वाचनाचा नाद लागला म्हणजे त्या गृहकृत्यांकडे दुर्लक्ष्य करतील. खंडन–पोटाचा उद्योग सोडून पुरुष जसे पुस्तकें वाचीत बसत नाहींत, तशा स्त्रियाही आपलीं गृहकृत्यें टाकून पुस्तकें वाचीत बसणार नाहींत. शिक्षणाच्या योगानें कर्तव्यजागृति होते, कर्तव्यविस्मृति होत नाहीं. ( ३ ), ( ४ ), ( ५ ) इ. आक्षेप व त्यांचें खंडन.

उपसंहार—वरील विवेचनावरून वाचकांची खात्री होईल कीं, जसें पुरुषांना तसें स्त्रियांना शिक्षण आवश्यक आहे. यासाठीं सर्वांनीं आपल्या मुली, बायका, बहिणी, वगैरेंस आपआपल्या ऐपतीप्रमाणें देववेल तितकें शिक्षण देण्याची तजवीज करावी.

**३४.** निबंधाचा विषय वादाचा असतो, तेव्हां कशीं सदरें पाडावीं, हें आम्हीं मागें कलम ३३ मध्यें सांगितलें आहे. त्यांत प्रथम आपल्या मताचें समर्थन करून नंतर प्रतिपक्ष्याच्या मताचें खंडन करावें, असा क्रम दिला आहे; परंतु तो क्रम फिरविला तरी हरकत नाहीं. म्हणजे असें कीं, प्रथम प्रतिपक्ष्याच्या मताचें खंडन करून नंतर आपलें मत स्थापित केलें, तरी चालण्याजोगें आहे. दोन्ही प्रकारचा क्रम नामांकित ग्रंथकारांनीं अनुसरलेला पाहण्यांत येतो.

**३५.** जेव्हां निबंधाचा विषय एकादा सद्गुण, ( वक्तशीरपणा, धैर्य, तत्परता, औदार्य, स्वावलंबन, महत्त्वाकांक्षा, काटकसरीपणा, सत्यनिष्ठा, देशप्रीति, सहकार्यकारिता, इ० ) असतो, तेव्हां निबंधाचीं सदरें पुढें दिल्याप्रमाणें पाडावीं.

( १ ) उपोद्घात—ह्यांत त्या विषयाची व्याख्या देऊन त्याचें स्वरूप स्पष्टपणें दाखवावें.

( २ ) विवरण–( क ) ह्यांत त्या सद्गुणापासून कोणकोणते फायदे, ( कीर्ति, द्रव्य, सुख, शांति, सोय, वगैरे ), होतात, तें सांगून आपल्या विवरणाच्या स्पष्टीकरणासाठीं उदाहरणें, अवतरणें, वगैरे द्यावीं, परंतु हीं फार असूं नयेत. ( ख ) उलट वर्तनापासून होणारे तोटे देऊन त्यांचें विवरण करावें.

( ३ ) उपसंहार—वरील विवेचनावरून ह्या सद्गुणाचें महत्त्व वाचकांस कळून येईल, इत्यादि.

**३६.** जेव्हां निबंधाचा विषय एकादा दुर्गुण, ( चोरी, चहाडी, परनिंदा, खुषामत, लाळघोटेपणा, लबाडी, विश्वासघात, मत्सर, आळस, उन्मत्तपणा, वगैरे ), असतो, तेव्हां निबंधाचीं सदरें पुढीलप्रमाणें पाडावीं.

( १ ) उपोद्घात–ह्यांत त्या विषयाची व्याख्या देऊन त्याचें स्वरूप स्पष्टपणें दाखवावें.

( २ ) विवरण–(क) ह्यांत त्या दुर्गुणापासून कोणकोणते तोटे, ( आजार, बेअब्रू, पैशाचें नुकसान, सुखाची हानि, शांतीची हानि, आपलीच गैरसोय, आपलीच अडचण, समाजाची अवकृपा, राजदंडाची भीति, आप्तइष्टमित्र आणि सोयरेधायरे यांची हानि इ० ), होतात ते सांगून त्यांच्या स्पष्टीकरणार्थ, उदाहरणें, दाखले, अवतरणें, वगैरे द्यावीं. ( ख ) तो दुर्गुण अंगीं नसला तर जे फायदे होतात ते देऊन त्यांचें विवरण करावें.

( ३ ) उपसंहार—वरील विवेचनावरून हा दुर्गुण किती भयंकर आहे हें वाचकांस कळून येईल, इ०.

३७. येथपर्यंत आम्हीं नानाप्रकारच्या विषयांवर निबंध लिहिण्याच्या तऱ्हा दाखविल्या आहेत. त्यांचें अनुसरण विद्यार्थ्यानें केलें असतां त्याला कोणत्याही विषयावर कसा निबंध लिहावा हें समजेल, आणि निबंध हावा तितका विस्तृत करतां येईल. परंतु परीक्षकानें किती विस्तृत निबंध लिहावयास सांगितला आहे, आणि निबंधाकडे आपणास किती वेळ लावितां येईल, हें धोरण विद्यार्थ्यानें राखिलें पाहिजे; आणि ह्याच धोरणाला अनुसरून विद्यार्थ्यानें आपली सदरवारी ठरवावी. तींत मोठमोठे मुद्दे सर्व येतील इकडे लक्ष्य द्यावें.

३८. निबंधाचा विषय विद्यार्थ्यास सांगितला म्हणजे त्याला पहिली अडचण ही येऊन पडते, कीं यावर आपण काय लिहावें. परंतु आम्हीं निर्दिष्ट केलेल्या तऱ्हां-वरून निबंधाच्या विषयाकडे कोणत्या दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे कोणते विचार नमूद करतां येतील हें स्पष्टपणें समजून पुन्हा विचारांच्या मांडणीस देखील व्यवस्थित-पणाचें स्वरूप देतां येईल. निबंध झोंकदार होणें हें विद्यार्थ्यांच्या विचारांच्या प्रगल्भ-पणावर आणि वाचनाच्या व अनुभवाच्या विस्तृतपणावर अवलंबून राहणार. परंतु जोंपर्यंत विद्यार्थ्याला विचार, वाचन, व अनुभव, ह्यांच्या योगानें लेखनसामर्थ्य आलेलें नाहीं, तोंपर्यंत आम्हीं वर दाखविलेली तऱ्हाच त्याला अनुसरावी लागेल.

३९. पुढें लिहून दाखविलेल्या निबंधांत आम्हीं वरील तऱ्हांचें अनुकरण सर्व-थैव केलें आहे असें नव्हे. कांहीं सदरें गाळलीं आहेत, व कांहीं सदरें पुढचीं मागें व मागचीं पुढें केलीं आहेत.

कोणचीं सदरें गाळावयाचीं, किंवा सदरांचा अनुक्रम कोणता धरावयाचा, हें प्रौढ विद्यार्थ्यानें आपल्या सोयीप्रमाणें ठरवावें. ह्या कामीं नवशिक्यांनीं शिक्षकाची मदत घ्यावी; ही मदत मिळण्याजोगी नसेल, तर आम्हीं दिलेल्या तऱ्हांचें सर्वथैव अनुसरण करावें, हें चांगलें.

**४०.** दिलेल्या विषयासंबंधानें परीक्षकाचे विचार कशा प्रकारचे आहेत, व कोणकोणचे विचार नमूद केले असतां परीक्षक आपणास ज्यास्ती गुण देतील, इकडे बिलकूल लक्ष्य न देतां आपले स्वतांचे जे खरोखर विचार असतील, ते विद्यार्थ्यानें आपल्या निबंधांत नमूद करण्यास कचरूं नये. मात्र, ते विचार विद्यार्थ्याच्या समजाप्रमाणें खरे व साधकबाधक प्रमाणांचें नीट पर्यालोचन करून ठरण्याजोगे, असले पाहिजेत.

**४१.** विद्यार्थ्यानें रचावयाच्या निबंधाची भाषा कशी असावी, ह्यासंबंधानें कांहीं सूचना करणें जरूर आहे. रचना करते वेळीं शब्दांची निवड आणि निवडलेल्या शब्दांची वाक्यामध्यें मांडणी, ह्या दोन गोष्टींकडे आपण लक्ष्य पुरविलें पाहिजे. योजावयासाठीं शब्दांची निवड करतांना त्यांची शुद्धता, अर्थव्यंजकता, आणि योग्यता नीट पाहिली पाहिजे.

**४२.** जो शब्द योजावयाचा तो भाषेमध्यें पूर्णपणें रूढ झालेला आणि आज प्रचलित असा असला पाहिजे. परभाषेंतील शब्द, किंवा मागें पडलेले शब्द, किंवा जे शब्द भाषेंत नुकतेच आलेले असल्याकारणानें अद्यापि निश्चित अर्थाचे झालेले नाहींत, असे शब्द टाळले पाहिजेत. विद्वान् लोकांच्या संभाषणांत जे शब्द येतात, ते शुद्ध म्हणून मानण्यास हरकत नाहीं.

**४३.** आपणाला जो अर्थ अभिप्रेत आहे, तो दाखवावयाला पूर्णपणें समर्थ असे शब्द योजले पाहिजेत. ज्या शब्दांनीं आपल्या मनांतील अर्थ पूर्णपणें दाखविला जाणार नाहीं, किंवा आपल्या मनांत असेल त्याहून जास्त अर्थ दाखविला जाईल, असे शब्द योजतां कामा नये. ज्या शब्दांनीं आपल्या मनांतील अर्थ तंतोतंतपणें व्यक्त करतां येईल, असेच शब्द योजावे.

**४४.** दुसरें हें कीं, आपण जे शब्द निवडूं, ते जरी शुद्ध आणि प्रचलित असले, व पूर्णपणें अर्थव्यंजक असले, तरी ते प्रसंगाला योग्य असावे लागतात. सभ्य लोक सभ्य प्रसंगीं जे शब्द योजतील, तेच आपण योजावे.

४५. शुद्धता, अर्थव्यंजकता, आणि योग्यता, ह्या तत्त्वांवर शब्दांची निवड करून मग ते शब्द वाक्याच्या रूपानें मांडतांना संदिग्धता न राहील, अशी खबरदारी घेतली पाहिजे.

" सुईच्या नेढ्यांतून हत्ती जातांना मीं पाहिला, " अशासारखीं घोंटाळ्यांत पाडणारी रचना नसावी. ह्या गुणाला विशदता असें आपण नांव देऊं.

४६. शिवाय एका वाक्यामध्यें एकच मुख्य विषय ग्रथित केलेला असावा. गौण विचार ग्रथित करावयाचे त्यांची संख्या मोठी नसावी. एक मुख्य विचार आणि अनेक गौण विचार एकाच वाक्यांत ग्रथित केल्यानें वाक्य बोजड होतें, व त्याचा अर्थ जाणण्याला वाचकाला खटपट करावी लागते.

४७. शिवाय अर्थ जोरदार रीतीनें व्यक्त होईल अशा तऱ्हेची शब्दांची मांडणी करावी; " तो रागावला म्हणजे त्याच्यापुढें कोणी माणूस बोलावयास धजत नाहीं, " हें वाक्य जोरदार करावयाचें असल्यास पुढें दिल्याप्रमाणें करतां येईल. " तो रागावला म्हणजे त्याच्यापुढें बोलावयास धजतो कोण ? "

४८. रचनेमध्यें वरील तिन्ही गुण असून शिवाय ती कर्णमधुर अशीही असली पाहिजे. कठोर किंवा लांबलचक शब्द जितके कमी आणतां येतील, तितके कमी आणावे. उगीच मोठमोठे शब्द घुसडून दिल्यानें भाषेला बोजडपणा येतो. तसेंच एक शब्द साधा व त्याच्या शेजारींच एकादा अवजड शब्द घातल्यानें रचना बेडौल होते. योग्य कारण नसतां संस्कृत शब्द किंवा परभाषेंतील शब्द योजल्यानें भाषेवर कृत्रिम डामडौलाची छटा मारते, व आपली अरसिकता प्रकट होऊन आपण उपहासाला पात्र होतों. यासाठीं विद्यार्थ्यानें साधे शब्द योजावे, व अपरिहार्य असेल तेथेंच परभाषेंतील शब्द योजावे. विद्यार्थ्यांचे विचार सामान्यतः साधेच असावयाचे, आणि त्या विचारांना साधीच भाषा योग्य होय.

४९. शब्दांची निवड आणि निवडलेल्या शब्दांची मांडणी योग्य प्रकारें झाली ह्मणजे जी रचना निर्माण होते, तीच उत्तम भाषाशैली. प्रत्येक ग्रंथकारांची प्रत्येक प्रसंगीं भाषाशैली उत्तमच होते, असें नव्हे. शब्दांची शुद्धता, अर्थव्यंजकता, व योग्यता, आणि मांडणीची विशदता, विचारैकता, आवेशयुक्तता व मधुरता, हे सात गुण ज्या प्रमाणांत साधले असतील, त्या प्रमाणावर शैलीची उत्तमता ठरत असते.

५०. अर्थालंकारांच्या योगानें रचनेला शोभा येते; परंतु तो विषय विद्यार्थ्यांच्या आटोक्याबाहेरचा असल्यामुळें त्याच्याविषयीं आह्मी येथें विवरण करीत नाहीं. उपमा आणि उत्प्रेक्षा, आणि त्यांचे विविध प्रकार विद्यार्थ्यांला साधण्याजोगे आहेत. ते त्यानें वाटल्यास आपल्या रचनेमध्यें योजावे. त्यानें शब्दालंकारांच्या नादीं बिलकूल लागू नये.

# वर्णनात्मक निबंध.

## ५१. गंगा नदीची उत्पत्ति आणि प्रवाह.

सिंधु, गंगा, आणि ब्रह्मपुत्रा, ह्या तिन्ही नद्यांचे उगम हिमालय पर्वतावर असून ते एकमेकांपासून सुमारें १०० मैलांपेक्षां कमी अंतरावर आहेत. सिंधुनदी ( सतलज ) ही हिमालयाच्या दक्षिणेस वाहत जाऊन शेवटीं आरबी समुद्रास मिळते. ब्रह्मपुत्रेचा बहुतेक मार्ग हिमालयाच्या उत्तर बाजूनें असून तिचा अगदीं थोडा मार्ग हिंदुस्थानांत आहे; ती हिंदुस्थानांत आल्यावर तिचा गंगेशीं संगम झाला आहे. नंतर ह्या दोन्ही नद्यांचा एकवटलेला प्रवाह बंगालच्या उपसागरास जाऊन मिळाला आहे. सिंधु आणि ब्रम्हपुत्रा ह्या नद्यांची लांबी प्रत्येकीं सुमारें १९०० मैल आहे, व गंगेची लांबी सुमारें १७०० मैल आहे.

हिमालय पर्वतावर गंगोत्री म्हणून जें स्थल आहे, तेथें उगम पावून गंगानदी दक्षिणेकडे वाहात जाते. तिला हिमालय पर्वतावरच उगम पावलेली, व गरवाल संस्थानांतून वाहात आलेली, अलकनंदा ह्या नांवाची नदी श्रीनगरच्या दक्षिणेस सुमारें १० मैलांवर देवप्रयाग ह्या गांवीं मिळते. अलकनंदा नदीच्या जलानें विस्तार पावलेली गंगानदी देवप्रयागाच्या दक्षिणेस ३० मैलांवर हरिद्वारनामक जें ठिकाण आहे, तेथपर्यंत येऊन नंतर ती दक्षिणगामिनी होते. मग ती आग्रा आणि अयोध्या ह्या संयुक्त प्रांतांतून वाहात जाते, आणि पुढें ती पूर्वगामिनी होऊन बंगाल इलाख्यांत शिरते.

हिमालय पर्वतांत उगम पावलेल्या यमुना आणि गोघ्रा ह्या मोठ्या नद्या, आणि रामगंगा, गोमती, गंडकी, कुशी वगैरे लहान नद्या गंगेला उत्तरेकडून भिन्न भिन्न ठिकाणीं मिळतात; आणि शोण, तोनस, कर्मनाश, इत्यादि नद्या दक्षिणेकडून गंगेला मिळतात. हा प्रचण्ड जलसंचय घेऊन गंगानदी दक्षिणगामिनी होऊन भव्य स्वरूपानें बंगालच्या उपसागराला मिळते. मार्गामध्यें कित्येक ठिकाणीं ही नदी संथ चालते, कित्येक ठिकाणीं वेगानें वाहाते. कित्येक ठिकाणीं तिचा मार्ग सरळ आहे, आणि कित्येक ठिकाणीं नागमोडी आहे.

समुद्राला मिळावयाच्या पूर्वीं सुमारें २०० मैलांवर मुरशिदाबादेजवळ गंगेचा प्रवाह दुभागतो. पूर्वेकडील फांट्यास "पद्मा" नदी असें नांव आहे. ह्या पद्मेला पुढें

गोलंडो गांवाजवळ कोनई व ब्रह्मपुत्रा ह्या नद्या मिळतात. पश्चिमेकडील जो गंगेचा फांटा, त्याला "भागीरथी" असें नांव असून पुढें त्यालाच "हुगळी" नदी असें नांव आहे. ह्या दोन फांट्यांना पुढें आणखी दोन दोन, चार चार असे फांटे फुटतात; असें होतां होतां ही गंगानदी शेवटीं शेंकडों मुखांनीं समुद्रास मिळते. तेणेंकरून ह्या ठिकाणीं सुमारें २५० मैल रुंदीचें मुखजाल झालें आहे. येवढें विस्तीर्ण मुखजाल जगांतील कोणत्याही नदीचें नाहीं. मुखजालांमध्यें असलेला जमिनीचा प्रदेश अत्यंत सुपीक आहे.

पावसाळ्याच्या दिवसांत गंगानदीला पूर येऊन बंगाल इलाख्याच्या सपाट प्रदेशावर तिचें पाणी दोहों बाजूंस मिळून १०० मैल रुंद पसरतें, आणि आगस्ट महिन्याच्या मध्याच्या सुमारास तें पाणी ओसरून गेल्यावर नेहेमींच्या पात्रानें गंगानदी वाहूं लागते, परंतु पावसाळ्यांतील पाण्याबरोबर आलेली वस्त्रगाळ मृत्तिका मागें राहून शेतांच्या जमिनीवर पसरून त्यांना सुपीक करते.

गंगानदीच्या कांठचीं बहुतेक शहरें व गांवें पुराणांत किंवा इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत. त्या प्रत्येकाचें वर्णन करूं गेल्यास एक स्वतंत्रच निबंध होईल. यासाठीं येथें केवळ त्यांचा नामनिर्देश करतों. उगमाकडून मुखाकडे जातांना अनुक्रमें फरक्काबाद, कानपूर, अलहाबाद, ( प्रयाग ), बनारस ( काशी ), पाटणा, मुर्शिदाबाद, व कलकत्ता, हीं मुख्य मुख्य शहरें आहेत.

एर्‍हवीच्या पाण्यांत रोगबीजांची वृद्धि होते तशी गंगानदीच्या पाण्यांत होत नाहीं, हा ह्या नदीचा विलक्षण गुण पाहून, आणि शिवाय ह्या नदीचे मानवजातीवर झालेले अनेक उपकार मनांत आणून आपल्या लोकांनीं तिला इतकें वंद्य मानिलें आहे; आणि ह्याच कारणावरून तिच्यासंबंधाच्या इतक्या पौराणिक कथा उत्पन्न झालेल्या आहेत.

## ५२. सिंह.

चतुष्पाद प्राण्यांमध्यें मांजर ज्या वर्गांत येतें, त्याच वर्गांतील सिंह हा प्राणी आहे. सर्व हिंस्र पशूंत सिंह हा अत्यंत उग्र आहे. त्याचें शरीर भव्य, बांधा डौलदार आणि मजबूत असून त्याचा चेहेरा उग्र दिसतो. त्याच्या शरीराचा पुढचा भाग, ( म्हणजे तोंड, खांदे, व छाती ), मोठा असून त्याचे मानानें मागचा भाग लहान असतो. त्याची कंबर तर इतकी बारीक असते कीं, बारीक कंबरेचें वर्णन

करावयाचें असतां ‘ सिंहकटी ’ हें उपमान योजण्याची रूढि पडून गेली आहे. मोठ्या सिंहाची लांबी ८ किंवा ९ फूट, आणि उंची ४ किंवा ५ फूट असते. त्याची शेपटी पांच सहा फूट लांब असून तिच्या टोंकाला केशांचा जाडी झुपका असतो. जांभई देतांना सिंहानें आपला जवडा उघडला, म्हणजे त्याचे दांत व दाढा ह्यांचा देखावा अतिशय भयंकर असा वाटतो. त्याचा वर्ण काळा, तपकिरी किंवा पांढरा असतो. नर सिंहाच्या डोक्यावर आणि मानेवर लांब लांब आणि दाट केश असतात, त्यांना “ आयाळ ” असें म्हणतात. सिंहाचें आयुर्मान सुमारें २५ वर्षांचें असतें.

सिंहाच्या शरीराच्या सर्व भागांची, ( विशेषतः पुढच्या भागांची ), मजबूद घडण, विशाल डोकें, विस्तवाप्रमाणें लखलखीत डोळे, दाट आणि लांब आयाळ, आणि उग्र देखावा, या त्याच्या गुणांवरून सिंहाला “ वनराज,” “ मृगाधिप,” वगैरे नांवें लोकांनीं दिलीं आहेत.

सिंही वर्षांतून एकदा विते, आणि एका खेपेस तिला दोनपासून चारपर्यंत बच्चे होतात; ती आपल्या बच्चांना वर्षभर पोसते. सिंहाची पूर्ण वाढ सहा सात वर्षांनीं होते. नर सिंहाला चवथ्या वर्षापासून आयाळ येऊं लागते.

आफ्रिका खंडांतील बार्बरी वगैरे देशांत, आशिया खंडाच्या मध्य आणि पश्चिम भागांत, ( म्हणजे हिंदुस्तान, इराण, वगैरे देशांत ), सिंह आढळतात. आफ्रिका खंडांतील सिंह शरीरानें मोठा असतो; आशियाखंडांतील सिंह लहान असतो. गुजराथेंतील सिंहाला आयाळ नसते.

सिंह दिवसभर आपल्या जाळींत किंवा गुहेंत राहून रात्रीस भक्ष्याच्या शोधार्थ अरण्यांत भटकतो. तो जिवंत प्राणी मारून खातो. भूक अतिशय लागलेली असली, आणि त्याला जिवंत प्राणी मिळाला नाहीं, तर मात्र तो मेलेल्या प्राण्यांवर आहार करतो. भक्ष्य मिळविण्याचा त्याचा प्रकार असा असतो. तो हळूच आणि पावलांचा आवाज न करतां आपल्या भक्ष्याच्या जवळ चालत जातो, आणि तें भक्ष्य अवसानाच्या आटोक्यांत येतांच त्याच्यावर भयंकर जोरानें आणि वेगानें झेप घालतो. नंतर त्या प्राण्याला मारून त्याला आपल्या तोंडांत धरून तो आपल्या गुहेकडे किंवा जाळीकडे जाऊन तेथें तें भक्ष्य स्वस्थपणानें खातो.

सिंहाच्या अंगीं इतकी शक्ति असते कीं, तो भल्या भक्कम रेड्यास मारून आपल्या पाठीवर टाकून त्याला आपल्या गुहेकडे घेऊन जातो. तो जरी इतका

शक्तिमान् आहे, तरी त्याची चलाखी शक्तीहूनही अधिक आहे, आणि म्हणूनच त्याला आपल्यापेक्षांही जास्ती शक्तिमान् अशा हत्तीचें गंडस्थळ सहज फोडतां येतें.

सिंह अल्प श्रमानें माणसाळतो, आणि तो एकदा माणसाळला म्हणजे एकाद्या कुत्र्याप्रमाणें मालकाशीं लडिवाळपणा करतो. हा लडिवाळपणाचा देखावा आपणांस सरकसमध्यें पहावयास सांपडतो. सिंह माणसाळला तरी त्याचेवर फारसा विश्वास ठेवतां येत नाहीं; कारण, तो कधीं कधीं एकाएकीं चवताळून बेफाम होतो, व तावडींत सांपडेल त्याचा प्राण घेतो. सिंह रानांत असतां सहसा माणसाच्या वाटेस जात नाहीं; पण त्याची माणसानेंच कांहीं खोडें काढली, तर तो त्याच्यावर शौर्यानें हल्ला करतो. इतर प्राण्यांसही तो केवळ क्षुधातृप्तीकरितांच मारतो, उगीचच्या उगीच त्यांचा संहार करीत सुटत नाहीं.

सिंह इतका बळकट व भयंकर प्राणी आहे, तरी तो केलेला उपकार जाणतो, असें अनेक प्रसंगीं आढळून आलेलें आहे. आंड्रोक्लीज नांवाच्या एका माणसानें रानांत एका सिंहाच्या पायांतील कांटा काढून तो बरा केला हे उपकार मनांत आणून त्या सिंहानें आंड्रोक्लीजाशीं पुढें मायाळूपणाचें वर्तन केलें, ही गोष्ट सर्वांस ठाऊक आहे म्हणून ती येथें देण्याचें प्रयोजन नाहीं. परंतु ह्या गोष्टीपासून जो बोध घ्यावयाचा, तो मात्र येथें स्पष्ट शब्दांनीं सांगावासा वाटतो. सर्व प्राण्यांमध्यें मनुष्य हा श्रेष्ठ होय. परंतु त्याच्या अंगीं उपकाराची जाणीव नसल्यास तो रानटी पशूंच्याही पेक्षां खालच्या पायरीचा ठरतो. तर सर्व लोकांनीं आंड्रोक्लीजाच्या गोष्टींतील सिंहाप्रमाणें आपल्या अंगीं कृतज्ञता हा गुण आणण्याचा प्रयत्न करावा.

## ५३. कारल्याचीं लेणीं.

सुमारें अडीच हजार वर्षांपूर्वीं बौद्ध लोकांनीं एकांतांत अध्ययन व उपासना करण्यासाठीं सह्याद्रीमध्यें व इतर ठिकाणीं जीं विवरें खोदिलीं, त्यांना लेणीं असें म्हणतात. आपल्या लोकांत शिल्पकलादिकांत प्रवीणता किती पुरातन कालापासून होती, व तींत त्यांची किती प्रगति झाली होती, ह्या गोष्टीच्या निदर्शक अशा ज्या वस्तु अद्यापि अवशिष्ट राहिल्या आहेत, त्यांपैकीं हीं बौद्धांचीं लेणीं होत. बौद्ध लोकांच्या सर्व लेण्यांत कारल्याजवळचीं लेणीं सौंदर्यानें, भव्यपणानें, आणि विशालपणानें, फार श्रेष्ठ आहेत.

पुणें जिल्ह्यांत लोणावळें म्हणून जो गांव आहे, त्याचेपासून सुमारें चार मैलांवर आग्नेयी दिशेस कार्लें म्हणून एक खेडें आहे. त्याला लागून जो डोंगर आहे, त्यांत हीं लेणीं आहेत; ह्या लेण्यामध्यें मुख्य जें लेणें तें बौद्धांचें चैत्य, म्हणजे उपासनेचें स्थान, होय. ह्या मुख्य लेण्याकडे जातांना प्रथम एक मोठा स्तंभ लागतो, त्यावर चार सिंहांचे पुतळे आहेत. नंतर पुढें चैत्याकडे जातांना उजव्या बाजूस एक जुनें देऊळ आहे, तें बौद्धांनीं ध्यानस्थ बसण्यासाठीं केलेलें असावें; पण अलीकडे त्यांत एका देवीची स्थापना केली आहे. तिचें नांव एकवीरा; तिला समुद्रकांठचे कोळी लोक भजतात.

हें देऊळ उजव्या हातास टाकून पुढें गेलें असतां मुख्य चैत्य दृष्टीस पडतें. ह्याच्या तोंडाशीं उभें राहून आंत नजर टाकिली असतां जो देखावा दिसतो, तो पाहून मन सानंदाश्चर्यानें थक्क होऊन जातें. हें चैत्य म्हणजे एक मोठा थोरला आणि उंच दिवाणखाना आहे. त्याची विशालता पाहून प्रेक्षक आनंदानें, विस्मयानें, आणि कौतुकानें स्तब्ध होऊन उभा राहतो. अडीच हजार वर्षांमागें आपल्या लोकांनीं प्रमाणशुद्ध खोदकामांत व बांधकामांत इतकें प्रावीण्य मिळविलें होतें, हें पाहून आपणांला अतिशय अभिमान व आनंद वाटतो.

दरवाज्यापासून मागच्या भिंतीपर्यंत चैत्याची लांबी सुमारें १२५ फूट, व रुंदी सुमारें ४५ फूट आहे. ह्या चैत्यांत लांबीला समांतर अशीं तीन दालनें आहेत, त्यांपैकीं मधलें दालन पंचवीस फूट रुंद असून, बाजूंचीं दहा दहा फूट रुंद आहेत. मधल्या दालनांत दारासमोर, आणि मागच्या भिंतीपासून सुमारें पंधरा फुटांवर, एक टोपाच्या आकृतीचा उंचवटा आहे, त्याला बौद्ध लोक " स्तूप " असें म्हणतात. स्तूप बहुधा गोलाकार असतात, व त्यांत बौद्ध लोक आपल्या धर्माचा संस्थापक जो गौतम बुद्ध, त्याच्या शरीराचा कांहीं अवशेष, ( नख, केश, दांत, वगैरे ), ठेवीत, व कधीं कधीं बुद्धानें वापरलेल्या वस्तु, ( म्हणजे त्याचीं वस्त्रें वगैरे ), ठेवीत.

ज्या लेण्याचें मी वर्णन करीत आहें, त्यांतील स्तूपाचा व्यास सुमारें २० फूट व उंची ४५ फूट आहे. मधल्या मोठ्या दालनाच्या दोन बाजूंस व स्तूपाच्या मागून एक खांबांची रांग आहे. हे खांब अष्टपैलू असून, त्यांवरचें कोरींव काम उत्कृष्ट आहे.

ह्या चैत्याची छावणी उंच व अर्धवर्तुलाकृति आहे. त्यांत पुढच्या दरवाज्यांतून प्रकाश येतो, तो भरपूर असून त्याच्या योगानें आंतील सर्व भाग स्पष्टपणें दिसतात. ह्या चैत्याच्या मधोमध उभें राहून सर्व बाजूंस नजर टाकिली असतां मनावर गंभीरपणाचा ठसा उमटून चित्तवृत्ति तटस्थ होऊन जाते.

ह्या चैत्याच्या आजूबाजूंस आणखीही पुष्कळ विवरें आहेत. तीं कारागिरीच्या मानानें सामान्य प्रतीचीं आहेत. हीं बौद्धधर्मीच्या यतींचीं निवासाचीं व अध्ययनाचीं स्थानें होत. ह्यांपैकीं कांहीं दुमजलीं आहेत; त्यांचे जिने डोंगराच्या गर्भांत खोदलेले असून ते वांकडेतिकडे व ओवडधोवड असे आहेत. आज दोन अडीच हजार वर्षांचे अवधींत त्यांच्या दुरुस्तीकडे कोणीं न पाहिल्यामुळें तीं सर्वविध्वंसक अशा कालाच्या तडाक्यांत सांपडून कांहीं ठिकाणीं ढांसळलीं आहेत. तेणेंकरून अशा ठिकाणीं प्रवेश करणें धोक्याचें झालें आहे.

आपल्या देशांत प्रेक्षणीय अशीं जीं शेंकडों स्थळें आहेत, त्यांत हीं लेणीं श्रेष्ठ होत, व ज्याला शक्य असेल त्यानें तीं एकदा तरी पाहावीं.

## ५४. तुम्हीं केलेल्या एखाद्या प्रवासाचें वर्णन करा.

आमच्या शाळेची वार्षिक परीक्षा आटोपून आम्हांला दिवाळीची सुट्टी झाली होती. ही सुट्टी पुण्यास न घालवितां मुंबईत घालवावी, असा आमचा बेत ठरून आम्हीं—मी आणि माझे तीन सोबती—दुपारच्या ‘ एक्सप्रेस ’ गाडीनें मुंबईस यावयास निघालों.

पुण्याच्या स्टेशनावर तिकिटें काढण्यासंबंधानें उतारूंस जे कष्ट होतात ते पुसूंच नयेत. कारण उतारूंची संख्या मोठी, तिकिटें देणारा इसम एकच, जागा भारी अडचणीची, आणि ज्याला त्याला आपणास अगोदर तिकीट मिळावें ही इच्छा. मग अशा परिस्थितींत शिरून धक्काबुक्की करून जो कोणी एकदाचें तिकीट मिळवील, त्यानें शतकृत्यच केलें, असें म्हटलें पाहिजे. आगगाडीची पहिली घंटा झाली, तेव्हां आम्हांला तिकिटें मिळालीं. मग तेथून धक्काबुक्की करून आम्ही प्लाटफार्मवर यावयास निघालों. इतक्यांत एका उतारूचा पाय केळ्याच्या सालीवरून निसरून तो धाडदिशी जमिनीवर आपटला. परंतु सर्वांना गाडी मिळविण्याची घाई असल्यामुळें त्याला हसावयास आम्हांला किंवा दुसऱ्या कोणाला फुरसतच नव्हती. असो. आम्ही तिघेजण एकदाचे प्लाटफार्मवर गेलों. इतक्यांत दुसरी घंटा झाली. आम्ही लगबगीनें एका डब्यांत शिरलों, तों तिसरी घंटा होऊन गाडी सुटली.

डब्यांत देखील अतोनात गर्दी होती. कोणी उतारू जवळच्या एखाद्या स्टेशनावर उतरावयाचे असतील अशा आशेनें आम्ही दोघां तिघांस " तुम्ही कोठें उतरणार ? " म्हणून विचारलें. त्या सर्वांनीं " आम्हांस मुंबईस जावयाचें आहे, " असें सांगितलें, तेव्हां तर आमची पांचांवरच धारण बसली! साऱ्या वाटेनें आम्हांस उभें राहावें लागेल कीं काय, अशी आम्हांस भीति वाटली. खडकीस दोन उतारू उतरले, परंतु आम्हां तीघांपैकीं एकासच जागा मिळाली आणि दोघेजण उभे राहिलों. पुढें आमच्या सुदैवानें तळेगांवास दहा बारा उतारू उतरले, तेव्हां आमची चैन उडाली! आम्ही अघळपघळ जागा करून घेऊन पत्त्यांचा डाव मांडला. मग लोणावळ्याचें स्टेशन आलें, तेव्हां आम्हीं आपला डाव आवरला, आणि थोडासा उपाहार केला. या अवधींत आगगाडीचें एंजिन बदलून आगगाडी पुन्हा चालू झाली. नंतर खंडाळें मागें टाकून आम्ही रिव्हर्सिंगवर आलों. येथें वारा इतक्या सोसाट्यानें वाहत होता कीं, आमची गाडी थडथडा हालत होती. तेथें कातकऱ्यांच्यां पोरांनीं द्रोणांत करवंदें घालून विकावयास आणिलीं होतीं. आम्ही चार पांच द्रोण विकत घेतले, व एकीकडे करवंदें खात, एकीकडे गप्पा मारीत किंवा सृष्टीच्या देखाव्याचें निरीक्षण करीत, बसलों. गाडीची दिशा बदलून ती घाट उतरूं लागली.

पावसाळा सरल्यानंतर पुढें येणाऱ्या दिवसांचा घांटांतील देखावा रमणीय असतो, व दिवाळीची सुट्टी याच दिवसांत येत असल्यामुळें आम्हांस अत्यंत मनोहर देखावा पहाण्यास मिळाला. कांहीं ठिकाणीं धुकें इतकें दाट असे कीं, आमची गाडी जणूं काय ढगांतूनच चालली आहे, असा आम्हांस भास होत होता! ठिकठिकाणीं डोंगरांवर सांचलेलें पाणी लहान लहान धबधब्यांच्या व ओहोळांच्या रूपानें खालीं पडत होतें. हे धबधबे व ओहोळ दुरून पहाण्यास फार सुरेख दिसत होते. मोठमोठ्या दऱ्या हिरव्यागार झाडांनीं व गवतानें भरून गेल्या असल्यामुळें त्या हिरव्या रंगाच्या मखमालीनें आच्छादिल्यासारख्या दिसत होत्या.

हा व अशा तऱ्हेचा देखावा आम्ही पहात असतां आमची गाडी पर्वत, खिंडी, बोगदे, पूल, वगैरेंना मागें टाकीत पुढें पुढें चालली होती, व लवकरच आम्ही कर्जतच्या स्टेशनावर आलों.

या ठिकाणीं एंजिन पुन्हा बदलल्यावर आमची गाडी चालू झाली, व धडधडत धडधडत एकामागून एक स्टेशनें मागें टाकीत चालली. कर्जतच्या पुढें विशेष पहा-

ण्यासारखें कांहीं नसल्यामुळें आम्ही गाडीचे हिसके खात खात मुंबईस आलों, व तेथून एका व्हिक्टोरियांत बसून आमच्या उतरण्याच्या ठिकाणीं आलों.

## ५५. शिळाछाप.

कागदावर काढलेलीं अक्षरें शिळेवर उमटवून नंतर शिळेवरून त्या अक्षरांच्या हाव्या तितक्या प्रती कागदावर छापून घेण्याची जी कला, तिला शिळाछापाची कला असें म्हणतात.

प्रथम एक प्रकारचा कांहीं पिवळा पदार्थ असतो .त्याचा लेप एका कागदावर करून त्या कागदावर आपणांस जें लिहावयाचें असेल तें लिहितात. मग शिळा थोडीशी तापवून ती एका दावण्याच्या यंत्रावर ठेवितात, आणि हा लिहिलेला कागद तिच्यावर उपडा, म्हणजे लिहिलेलीं अक्षरें शिळेला लागतील अशा रीतीनें, घालतात. मग ह्या कागदावर यंत्रानेंच दाब घालतात, म्हणजे कागदावरचीं अक्षरें शिळेवर उमटतात. भेद इतकाच कीं, कागदावर जें सुलटें असतें, तें शिळेवर उलटें उमटतें. मग ह्या शिळेवर ओलें फडकें फिरवितात, आणि त्यावर शाईचा रूळ फिरवितात. ही शाई शिळेवरील अक्षरांस मात्र लागते. मग तिच्यावर कोरा कागद घालून दाबला म्हणजे त्याच्यावर शिळेवरचीं अक्षरें सुलटीं उठतात.

शिळेवरून पहिली प्रत छापून काढली, म्हणजे ती काळजीपूर्वक तपासतात. प्रत्येक अक्षर विनचूक वठलें आहे किंवा नाहीं हें पहातात. एखाद्या अक्षराचा काना, मात्रा, वगैरे कांहीं भाग असावा तसा नसल्यास शिळेवर दुरुस्ती करतात. नको असेल तेथील शाई नाजूक हातानें चाकूच्या पात्यानें खरडून काढतात. काना, मात्रा, वगैरे भरणें झाल्यास तो लेखणीनें जेथल्या तेथें भरतात. अशा रीतीनें शिळा विनचूक झाली, म्हणजे तिच्यावर ओलें फडकें फिरवितात. मग तिच्यावर शाईचा रूळ फिरवितात, मग तिच्यावर कोरा कागद घालून यंत्रानेंच दाबून काढतात. ह्या कागदावर योग्य ठिकाणीं शाई लागून आपणास जें छापावयाचें असेल तें छापून निघतें. नंतर पुढच्या प्रतीचे वेळीं पुन्हा फडक्याचा बोळा शिळेवर फिरावितात, मग शाईचा रूळ फिरावितात, मग कोरा कागद घालून पूर्वींप्रमाणेंच छापतात. शिळेचे हे संस्कार दर प्रतीच्या वेळीं करावे लागतात. ह्या रीतीनें हाव्या तितक्या प्रती छापून काढतात.

आपणाला हाव्या असतील तितक्या प्रती छापून काढल्यावर ती शिळा पुन्हा स्वच्छ करावयाची असते. ह्यासाठीं असल्या दोन शिळा अक्षरांच्या बाजू एकमेकींस लागतील अशा रीतीनें एकमेकींवर पाणी घालून कांहीं वेळपर्यंत घासतात. तेणेंकरून दोन्ही शिळांवरचीं अक्षरें नाहींतशीं होऊन त्या स्वच्छ कोऱ्या होतात. त्यांच्यावर पुनः पूर्वीप्रमाणें अक्षरें उमटवून पुनः दुसरे कागद छापून काढतां येतात.

सुमारें ६० वर्षांमागें सर्व मराठी पुस्तकें शिळाछापानें छापलेलीं असत. हल्लीं नाना तऱ्हेचे सुंदर ठसे करण्याची कला आपल्या लोकांस अवगत झाल्यापासून शिळाछापानें पुस्तकें छापीत नाहींत. चित्रें, नकाशे, भूमितीच्या आकृति, भिंतीवर चिकटावयाच्या मोठमोठ्या जाहिराती, वगैरेसारखें काम मात्र शिळाछापानें छापतात.

## ५६. नदी.

डोंगरापासून किंवा सरोवरापासून उत्पन्न होऊन वाहात वाहात जाऊन शेवटीं समुद्रांत पडणारा जो पाण्याचा प्रवाह, त्याला नदी असें म्हणतात. ज्या स्थळीं नदी उत्पन्न होते, त्या स्थळाला त्या नदीचा उगम असें म्हणतात. उगमापाशीं नदी फार लहान व अरुंद असते, परंतु तिच्या मार्गांत तिला अनेक लहान मोठे नाले, ओढे, किंवा पावसाच्या पाण्याचे ओहोळ वगैरे येऊन मिळतात, तेणेंकरून तिचा चलसंचय उत्तरोत्तर वाढत जातो, तिचें पात्र रुंदावत जातें, आणि शेवटीं ती जेथें समुद्रास मिळते, तेथें तर तें पात्र कधीं कधीं चार पांच मैल देखील रुंद होतें. नदी ज्या ठिकाणीं समुद्रास मिळते, त्या ठिकाणाला तिचें मुख म्हणतात.

उगमापासून नदी वाहूं लागली म्हणजे तिला जिकडे जिकडे सखल प्रदेश सांपडेल, तिकडे तिकडे ती वाहात जाते. पृथ्वीचा पृष्ठभाग उंचसखल असल्यामुळें व सखल प्रदेशाकडे धाव घेण्याचा पाण्याचा धर्म असल्यामुळें नदीची गति सरळ रेषेंत कधींही नसते; ती नेहमीं वांकडीतिकडी असते. डोंगर, टेंकड्या, वगैरे सारखे मोठमोठाले उंचवटे नदीला वाटेमध्यें लागल्यास तिला फारच मोठीं मोठीं वळणें घ्यावीं लागतात. वाटेंत एकादा कडा आला तर नदी त्याचेवरून जोरानें खालीं पडते. अशा रीतीनें कड्यावरून नदीचा प्रवाह खालीं पडला म्हणजे त्याला धवधवा म्हणतात.

नदी ज्या प्रदेशांतून वाहात असते, तो बराचसा सपाट असल्यास तिचा प्रवाह संथ असतो. अशा प्रवाहावर होड्या चालविण्यास फार प्रयास पडत नाहींत, म्हणून

व्यापारी मालाची नेआण करणें सोईचें होतें; परंतु ज्या प्रदेशांतून नदी वाहात असते, तो उंच सखल, खडकाळ किंवा मोठ्या उतरणीचा असला, तर नदीचा वेग सर्व ठिकाणीं सारखा राहात नाहीं, व प्रवाहाला ओढही भारी असतो. अशा ठिकाणीं व्यापारी मालाची नेआण करणें त्रासाचें असतें.

नदीचा प्रवाह जेथें सपाट किंवा बहुतेक सपाट अशा प्रदेशावरून चाललेला असतो, तेथें व्यापारी मालाची नेआण करण्यासाठीं कित्येक मैल लांबीचे कालवेही पाडतात.

जेव्हां नदी कड्यावरून उडी घेते, तेव्हां तेथें धबधबा होतो. धबधब्याचें पाणी फार जोरानें खालीं पडत असतें. ह्या जोराचा उपयोग नाना प्रकारचीं यंत्रें किंवा गिरण्या चालविण्याच्या कामीं करतां येतो.

पावसाळ्यांत नद्या तुडुंब भरून वाहतात. उन्हाळ्यांत त्यांचें पात्र लहान होतें. बारा महिने सतत वाहाणाऱ्या अशा ज्या नद्या असतात, त्यांपैकीं कांहीं नद्यांच्या प्रवाहाबरोबर माती वाहात येते, ती इतकी कीं, तिच्या योगानें त्या नद्यांचें मुख बंद होतें, आणि ह्या सांठलेल्या मातीच्या दोन बाजूंनीं पाणी वाहूं लागतें. अशा रीतीनें एका नदीचें दोन फाटे होऊन ते समुद्रास जाऊन मिळतात. कधीं कधीं ह्या एका एका फाट्याचे पुन्हा आणखी दोन दोन फांटे होतात, अशा रीतीनें फांटे होतां होतां नदीच्या मुखाजवळ पाण्याचें जणूं काय जाळें झालें आहे, असा भास होतो. नदीच्या मुखाजवळ अशा रीतीनें उत्पन्न झालेली जमीन अतिशय सुपीक असते. गंगानदीच्या मुखाजवळ अशा रीतीनें जी जमीन झाली आहे, तिला "सुंदरवन," असें नांव आहे.

आपणांस नदीचे अनेक उपयोग होतात. वर सांगितल्याप्रमाणें व्यापारी मालाची नेआण करण्यास व मनुष्यांच्या प्रवासास नदी हा निसर्गनिर्मित मार्ग होतो, शिवाय नदींतील जे मासे त्यांचा उपयोग मनुष्याच्या आहारांत होतो. तसेंच नदीचें पाणी पाटांनीं शेतांस, मळ्यांस, बागांस देतां येतें, आणि मोटांनीं विहिरींतील पाणी काढण्याचे श्रम वांचतात. नदीचा आणखीही एक मोठा उपयोग आहे. तो हा कीं, ती आसपासच्या बऱ्याच विस्तीर्ण प्रदेशांतील घाण धुऊन नेते. नदीला पूर आला म्हणजे ती मोठें नुकसान करते, परंतु असल्या नुकसानीच्या मानानें नदीचे उपयोग किती तरी पटीनें ज्यास्ती आहेत.

## ५७. दिवाळी.

हा शब्द "दीपावलि" ह्या संस्कृत शब्दापासून निघालेला आहे. "दीपावलि" म्हणजे दिव्यांची ओळ. ह्या सणांत घरोघर दिवे लावून तीं शोभायमान केलेलीं असतात, म्हणून ह्या सणास "दिवाळी" असें म्हणतात.

ह्या सणाची मुदत चार दिवसांची असते. आश्विन वद्य १४ ला दिवाळीचा सण सुरू होतो. दुसऱ्या दिवशीं म्हणजे अमावास्येस लक्ष्मीपूजन, तिसऱ्या दिवशीं बलिप्रतिपदा, व चवथ्या दिवशीं भाऊबीज असते.

हा सण हिंदू लोकांत फार मोठा आणि महत्त्वाचा समजला जातो. दिवाळीचा सण जवळ येऊं लागला म्हणजे मुलांबाळांस भारी आनंद होतो; कारण त्यांना सुट्टी मिळून यथेच्छ बागडावयास सांपडतें. सर्व कचेऱ्या, व सर्व कारखाने, ह्यांना रजा असल्यामुळें मोठ्या माणसांनाही आपल्या इष्टमित्रांसह आनंदानें खेळण्यास आणि गप्पा गोष्टी करण्यास चांगली संधी मिळते.

दिवाळीचे पूर्वीं सर्व लोक आपापलीं घरें झाडून, सारवून, व रंगवून शोभिवंत करतात, आणि अंगणें चोपून सारखीं करतात.

नरकचतुर्दशीच्या दिवशीं पहाटेस सर्व लोक उठून अंगांस नानाप्रकारचीं तेलें लावून स्नानें करितात. हीं स्नानें होत असतां मुलें फटाकडे उडवितात. नंतर करंज्या, कडबोळीं, अनरसे, चकल्या, चिरोटे, लाडू, पोहे, वगैरे खाद्यांचा उपहार करितात. दुपारीं कांहीं तरी पक्वान्न करून सर्व माणसें आनंदानें भोजन करतात. नंतर सोंगट्या, पत्ते, वगैरे खेळ खेळतात. मग रात्रीं दिवे लावून जिकडे तिकडे लखलखाट करतात. दिवे लागल्याबरोबर मुलांच्या फटाकड्यांचा कडाका सुरू होतो. दारूसामान उडविण्याची मुलांना भारी गंमत वाटते.

अमावास्येच्या दिवशीं संध्याकाळीं घरोघर लक्ष्मीपूजन होतें; व्यापारी लोक आपापलीं दुकानें झेंडूच्या फुलांच्या माळांनीं शृंगारून मोठ्या थाटानें लक्ष्मीपूजन करून मित्रमंडळीस पानसुपारीस बोलावितात. ह्या दिवशीं व्यापारी लोकांचें नवें वर्ष सुरू होतें.

बलिप्रतिपदा हा दिवाळीचा मुख्य दिवस असून ह्या दिवशीं जांवयांस जेवावयास बोलावतात, व मुलीकडून त्याला ओंवाळवितात, तेव्हां जांवई आपल्या बायकोस कांहीं ओंवाळणी, ( रुपये, लुगडें, चोळ्यांचे खण, दागिना, वगैरे ), देतो.

भाऊबिजेच्या दिवशीं बहिणी आपल्या भावांस जेवावयास बोलावून त्यांना ओंवाळितात. तेव्हां भाऊ आपल्या ऐपतीप्रमाणें त्यांना कांहीं तरी ओवाळणी देतात.

अशा रीतीनें दिवाळीच्या चारी दिवसांत जिकडे तिकडे आनंदीआनंद दृष्टीस पडतो. सर्व पुरुष, सर्व बायका, सर्व मुलें, उत्तम उत्तम वस्त्रें धारण करतात. आपल्या-जवळ असतील ते दागिने अंगावर घालतात. मुलें फटाकडे वगैरे उडवितात. स्त्रिया एकत्र बसून गाणीं ह्मणतात. अंगणांत नानाप्रकारच्या रांगोळ्या घालतात. मोठे पुरुष नाना प्रकारचे खेळ खेळतात. अशा रीतीनें हा सण आबालवृद्धांस अतिशय आनंदप्रद असतो.

## ५८. आट्यापाट्या.

आट्यापाट्या हा खेळ फार प्राचीन काळापासून आपणांमध्यें चालत आला आहे.

महान् भगवद्भक्त साधु तुकाराम याच्या कित्येक अभंगांत आट्यापाट्या किंवा मृंदगपाट्या असें नांव देऊन त्याचा उल्लेख केला आहे. यावरून हा खेळ तुकारामा-च्याही पूर्वींपासून चालत आला असावा, असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं.

ह्या खेळास पैशाची मुळींच जरूर लागत नाहीं. ईश्वरनिर्मित सपाट जमीन, त्याशिवाय आट्यापाट्यांस दुसरें कोणतेंही साधन लागत नाहीं. पाट्या पाडण्याचे दोन प्रकार आहेत; कांहीं ठिकाणीं पाणी घालून पाट्या पाडतात; व कांहीं ठिकाणीं पाट्यांची जागा थोडी खोदून पाट्या कायमच्या तयार करतात. ह्या खेळास सुमारें वीस फूट रुंदीची व ज्या मानानें गडी असतील, त्या मानानें लांबीची जागा लागते. पाट्यांच्या दोन बाजूंस दोन सीमा पाडतात व त्यांना समांतर व त्यांच्या बरो-बर मध्यावर अशी एक तिसरी रेघ पाडतात, तिला " सूर " किंवा " मुर्दुंग, " असें म्हणतात. सूर ( मुर्दुंग ) धरणाऱ्या इसमास " मुर्दुंग्या " म्हणतात. सूर व सीमा पाडल्यावर त्यांना काटकोनामध्यें आडव्या रेघा पाडतात, त्यांस " पाट्या " असें म्हणतात. पहिल्या पाटीस " चांभार पाटी, " व शेवटचीस " लोण पाटी, " अशीं नांवें आहेत. पाट्या पाडून झाल्यावर भिडू, म्हणजे गडी, वांटून घेण्याचें काम होतें. नंतर पाट्या आधीं कोणच्या पक्षानें धरावयाच्या, याचा निर्णय होऊन पाट्या धरणारे गडी पाट्या धरावयास जाऊन डावास सुरवात होते.

सर्व गडी चांभार पाटीच्या बाहेर रांगेनें पाट्यांमध्यें घुसण्यास अगदीं आतुर होऊन उभे असतात. तेव्हां मुर्दुग्याच्या हातावर टाळी मारण्याकरितां एकजण येतो, व डावास सुरवात होते. टाळी मारणाऱ्या इसमास "लाभ्या" असें ह्मणतात.

लाभ दिल्याबरोबर सर्व भिडू एकदम पाट्यांत घुसूं लागतात. तोंपर्यंत मुर्दुग्या कांडें चिरून खालीं तिसऱ्या पाटीशीं येतो. लाभ दिल्याबरोबर मुर्दुग्यानें चांभार पाटीपासून पहिल्या पाटीपर्यंत जाणें, व फिरून चांभारपाटीवर येणें, यास "कांडें चिरणें," असें म्हणतात. बहुतकरून नेहमीं कोंडी तिसऱ्या पाटींत होते. तीन किंवा तिघांहून अधिक भिडूंस पाटीच्या अर्ध्या भागांत मुर्दुग्या व पाटीवाला अडकवितात, तिला "कोंडी" म्हणतात. खेळाची सर्व खुबी ही कोंडी फोडून जाण्यामध्यें असते; अशा वेळीं अंग चोरून मुर्दुग्या व पाटीवाला या दोघांस तीन बाजूंनीं गडी हुलकावण्या दाखवितात. बराच वेळ हुलकावण्या दाखवून एकादा चपळ गडी कोंडी फोडून निसटतो. ह्याप्रमाणें पाट्या खेळत खेळत गडी लोणपाटी ओलांडून जातो; तो लोणपाटी ओलांडून गेला म्हणजे तोंड मागतो, म्हणजे त्यास पाटीवाला तोंड देतो, म्हणजे त्याच्याकडे तोंड वळवतो. अशा वेळीं सर्व भिडू खेळ थांबवून बसतात, व तो गडी लोणपाटी खेळून आंत आला, म्हणजे त्या पाटींतील गड्यास तो शिवतो. म्हणजे त्यास पुन्हा खालीं जाण्याचें कारण पडत नाहीं. अशा रीतीनें खेळत खेळत सर्व पाट्या खेळून पुन्हा चांभारपाटीच्या पलीकडे गडी निघून जातो. तो निघून गेला म्हणजे पाट्या धरणाऱ्या बाजूवर लोण लागला, किंवा डाव लागला, असें समजून फिरून दुसऱ्या डावास सुरवात होते.

आट्यापाट्या खेळण्यापासून अंगीं चपलता येते, शरीर नीरोगी राहून अन्नपचन वगैरे चांगलें होतें. सर्व खेळांत आट्यापाट्यांस विशेष महत्त्व देण्यांत येतें, याचें कारण असें, कीं हा खेळ श्रीमंतापासून गरिबापर्यंत सर्वांस सारख्याच रीतीनें खेळतां येतो. कारण, हा खेळ खेळण्यास कसलीही सामुग्री लागत नाहीं, व पैसे बिलकूल लागत नाहींत. आट्यापाट्या हा सर्व हिंदू लोकांचा राष्ट्रीय खेळ आहे, व तो परकीयांच्या खेळांनीं मागें न पडेल, अशी आपण सावधगिरी बाळगिली पाहिजे.

## ५९. माथेरान.

सह्याद्रीच्या एका भुजावर माथेरान नांवाचें एक ठिकाण आहे. हें मुंबई शहराच्या थेट पूर्वेस २८ मैलांवर आहे.

माथेरानाचा पृष्ठभाग सपाट असून त्याची दक्षिणोत्तर लांबी सुमारें पांच मैल आहे, व पूर्वपश्चिम रुंदी सुमारें दोन मैल आहे. येथील हवा उन्हाळ्याच्या दिवसांत फार थंड परंतु आल्हादकारक असून आसपासच्या प्रदेशाचा देखावा अत्यंत भव्य असतो, यामुळें येथें युरोपियन लोक उन्हाळ्यांत येऊन दोन महिने राहतात.

माथेरानाच्या सपाटीच्या कांठाशीं आपण उभे राहिलों असतां खालीं सुमारें दीड दोन हजार फूट उंचीचे कडे आहेत; हे कडे बहुतेक भिंतींसारखे उभे असल्याकारणानें खालचा देखावा अत्यंत भव्य दिसतो. तो देखावा भयानक आहे, तरी तो आनंदजनक होतो. असल्या भिंतींसारख्या उंच कड्यांवरून खालचा देखावा पाहण्याला योग्य अशीं पांच सहा स्थळें विशेष प्रसिद्ध आहेत. एक चौक गांवाच्या बाजूचें स्थळ आहे, त्याला ‘ चौक पाइंट ’ म्हणतात; दुसऱ्या एकाला ‘ हार्ट पाइंट ’ म्हणतात; तिसऱ्या एका स्थलाला ‘ पार्क्यूपाइन पाइंट ’ म्हणतात; चवथ्याला ‘ प्रवळ पाइंट ’ म्हणतात, अशाच दुसऱ्या स्थलांना दुसरीं नांवें आहेत.

माथेरानाच्या सपाट प्रदेशासभोंवार किर्र झाडी आहे, आणि या झाडांतून ज्या बारीक बारीक वाटा आहेत, त्यांतून कित्येक मैल चाललें तरी सूर्यदर्शन होत नाहीं. या वाटांनीं चाललें असतां शेंकडों माकडें आणि वानरें आपणांस झाडांवर उड्या मारतांना दिसतात. तीं सहसा वाटसरांना उपद्रव करीत नाहींत. उलट त्यांचें खिसखिसणें, त्यांचें दांत विचकणें, व त्यांच्या नानाप्रकारच्या चेष्टा पाहून वाटसरांस मोठी गंमत वाटते.

माथेरानावरून सायंकाळीं सूर्यास्ताचा देखावा फारच मनोहर दिसतो. सूर्याचें तांबडें लाल बिंब अदृश्य होतांच एकामागून एक असे अनेक रंग आकाशाच्या घुमटांत दिसतात. संधिप्रकाश अगदीं नाहींसा होतो न होतो तोंच रातकिड्यांच्या कर्कश शब्दाला सुरवात होते. हजारों काजव्यांच्या क्षणांत दिसणाऱ्या आणि क्षणांत दिसेनाशा होणाऱ्या ज्योती चमकूं लागतात, आणि थंडगार वारा एकसारखा वाहात असल्याकारणानें आपण घरांच्या चार भिंतींच्या आंत केव्हां एकदा जातों असें होऊन जातें.

मुंबईच्या धनाढ्य लोकांना थारापालट करण्यास यावयाला माथेरान हें फार सोयीचें ठिकाण आहे.

## ६०. बेडूक.

( रा० गोपाळ नारायण साठ्ये यांच्या पुस्तकांतून. )

कांहीं प्राणी पूर्ण अवस्थेस पोंचण्याच्या पूर्वीं त्यांस निरनिराळीं रूपांतरें प्राप्त होत असतात, ही गोष्ट जितक्या आश्चर्याची व विचाराची आहे, तितकी दुसरी या सृष्टीच्या नित्यक्रमांत प्रायः कोणतीच नसेल. या गोष्टीची फोड करण्याकरितां आपण बेडकाचें उदाहरण घेऊं. वसंतऋतु लागतांच बेडकांचीं अंडीं सांचलेल्या पाण्याच्या डबक्यांत घातलेलीं असतात. हीं अंडीं एका पारदर्शक व चिकट अशा पदार्थाशीं चिकटून त्यांचा पुंजका जमलेला असतो. त्यांतून तीं ल्हान लहान काळ्या ठिपक्याप्रमाणें दिसतात. ह्या अंड्यांची जीं चोहोंकडे वाटणी व्हावयाची ती नियमित काळीं होते. कांहीं दिवस लोटल्यावर तीं अंडीं ज्या पाण्यांत घातलेलीं असतील, तेथल्या उष्णतेच्या मानाप्रमाणें तीं अंडीं फुटून त्यांतून लहान लहान जीव बाहेर निघतात. ह्या अवस्थेंत ते आपली उपजीविका उद्भिज्जांवर करितात. ह्या अवस्थेंत त्यांस लांब शेंपटें असून तीं पाण्यांत फिरण्यासवरण्यास त्यांच्या उपयोगीं पडतात. हे प्राणी माशांसारखे कल्ल्यांच्या योगानें श्वासोच्छ्वास करितात. ह्या प्राण्यांचे कल्ले झाकलेले नसतात, तर ते त्यांच्या डोक्याच्या दोन्हीं-कडेस पंखांप्रमाणें असून पातळ असतात. ही अवस्था पूर्ण झाली म्हणजे पुढें हळूहळू पंख व शेपटी हीं नाहींशीं होत जातात; आणि शेपटीजवळ दोन लहान लहान पाय फुटतात. नंतर कांहीं दिवसांनीं त्यांची वाढ पूर्ण होते; मग त्यांच्या तोंडाचा आकार बदलून त्यांची उद्भिज्जांवरची इच्छा नाहींशी होते, शेवटीं पुढचे पाय फुटून त्यांची वाढ संपतांच शेपटी गळून पडते. मग त्यांस बेडकाची अवस्था प्राप्त होऊन ते फुफ्फुसांच्या द्वारें श्वासोच्छ्वास करूं लागतात. “ गोल्डस्मिथ ” नामक एका इंग्लिश ग्रंथकाराचें म्हणणें असें आहे, कीं “ या प्राण्यास बेडकाचें स्वरूप प्राप्त झालें कीं, लागलेंच त्याच दिवशीं त्याचें भक्ष्यही बदलतें. या रूपांतराचा आणखी दुसरा असा कांहीं चमत्कार आहे, कीं जें भक्ष्य तो पूर्वीं मोठ्या अधाशीपणानें खात असे, तेंच त्यास ह्या अवस्थेंत अगदीं नकोसें होतें; आणि ह्या अवस्थांतरां

जें त्याचें भक्ष्य असतें, तें न मिळालें तर तो उपासही काढतो. ह्या प्राण्यास ही अवस्था पूर्ण प्राप्त झाल्यावर तो मांसभक्षक होऊन सर्व प्रकारचे कृमिकीटक खाऊन टाकितो. परंतु ते जर पाण्यांत त्यास मिळेनातसे झाले, तर आपलें जन्म-स्थान सोडून भक्ष्याच्या शोधार्थ जमिनीवरही राहणें त्यास भाग पडतें. तेथें तो किडे वगैरे खाऊन आपली उपजीविका करितो."

## ६१. एल्‌फिन्स्टन् हायस्कूलची इमारत.

धोबीतलावाहून बोरीबंदर स्टेशनाकडे जाणारा जो रस्ता, त्याला क्रुक्‌शँक्‌रोड असें नांव आहे. ह्या रस्त्यानें जातांना डाव्या हाताकडे जी पहिलीच इमारत आहे, ती एल्‌फिन्स्टन् हायस्कूलची इमारत होय. मुंबई शहरांत ज्या नामांकित इमारती आहेत, त्यांपैकीं ही एक आहे.

ह्या इमारतींत शिरण्याला रस्त्यावरून सुमारें ५० फूट रुंदीचा एक भव्य दगडी जिना आहे. त्याला ४० पायऱ्या आहेत. ह्या जिन्याच्या दोन्ही बाजूंस इंग्रजी धर्तीवर सुरेख बगीचा केला आहे, व त्यांत नानाप्रकारचीं सुंदर सुंदर फुलझाडें लाविलेलीं आहेत. ह्या दगडी जिन्याच्या मध्यावर उभें राहून इमारतीकडे नजर केली असतां अत्यंत भव्य आणि सुरेख अशा बांधकामाचा देखावा दिसतो. ह्या जिन्याच्या दोन्ही बाजूंकडील इमारतीची मांडणी अगदीं एकाच नमुन्यावर केलेली आहे.

हा जिना चढून आपण आतां गेलों म्हणजे दुसऱ्या मजल्यावर मधोमध असलेल्या हॉल्‌मध्यें आपण येतो. हॉल् सुमारें ६३ फूट लांब व ३६ फूट रुंद आणि ६० फूट उंच आहे. सर्व इमारतीचा अत्यंत भव्य भाग हा हॉल् आहे. ह्या हॉल्‌च्या उजव्या बाजूस ८ मोठीं दालनें व ५ लहान खोल्या आहेत, तशींच आणि तितकींच दालनें व खोल्या डाव्या बाजूस आहेत. ह्या मजल्यावर सर्व बाजूंनीं साडेनऊ फूट रुंदीचा कॉरिडॉर् ( म्हणजे जाण्यायेण्यासाठीं वाट ) आहे.

दुसऱ्या मजल्यावरून, तिसऱ्या मजल्यावर जावयास दोन प्रशस्त लाकडी जिने आहेत, आणि दोन वेटोळ्याच्या आकाराचे दगडी जिने आहेत. तिसऱ्या मजल्यावर उजव्या हाताकडे तीन मोठीं दालनें आणि एक लहान खोली आहे. तशींच आणि तितकींच दालनें व एक खोली डाव्या हाताकडे आहेत. ह्या मजल्यावरही सभोंवार ९½ फूट रुंदीचा कॉरिडॉर् आहे. दुसऱ्या मजल्यावर असलेल्या हॉल्‌मधील देखावा

तिसऱ्या मजल्यावरून चारी बाजूंनीं फार चांगला दिसतो, कारण दुसऱ्या मजल्यावरील हॉल् आणि चौथा मजला ह्यांच्यामध्यें तिसऱ्याचा कांहींही भाग आलेला नाहीं.

तिसऱ्या मजल्यावर जावयाला वेटोळ्याच्या आकाराचे दोन दगडी जिने आहेत. ह्या जिन्यांनीं चढून वर गेलें असतां चवथा मजला येतो. येथें एकच विस्तीर्ण दालन आहे, व त्याच्या दोन्ही बाजूंस प्रशस्त गच्च्या आहेत, त्यांवरून सर्व मुंबई शहर व समुद्र यांचा देखावा फार सुंदर दिसतो.

ह्या इमारतीच्या तळमजल्यावर मधोमध मुलांना खेळावयासाठीं जागा केली आहे; आणि उजव्या आणि डाव्या बाजूंस पांच पांच मोठीं दालनें आणि चार चार लहान खोल्या आहेत.

इमारतीच्या पिछाडीस एक प्रशस्त मैदान आहे. तेथें संध्याकाळच्या वेळीं शाळेंतील मुलें क्रिकेट, हॉकी, वगैरे खेळ खेळत असततात.

ह्या इमारतीचा पहिला धोंडा नामदार फिट्स् जेराल्ड्, मुंबईचे गव्हर्नर साहेब, ह्यांच्या हस्तें ता. २ मे १८७२ रोजीं बसविण्यांत आला; व ता. १ जानेवारी १८७३ रोजीं कामाला सुरवात करण्यांत आली. काम चाललेलें असतां राव बहादूर वासुदेव बापूजी कानिटकर हे असिस्टंट इंजिनियर इन् चार्ज होते. सर्व काम दिसेंबर १८७९ मध्यें पुरें झालें. ह्या इमारतीला ५, ६७, ५७६ रुपये खर्च लागला.

शाळेच्या उपयोगाला ही इमारत सर्व प्रकारांनीं उत्तम आहे; कारण, ती हवाशीर, प्रकाशयुक्त, प्रशस्त, व सोइस्कर अशी आहे. हिच्या तोडीची हायस्कूलची इमारत सर्व मुंबई इलाख्यांत दुसरी नाहीं.

## ६२. " तुम्हीं केलेल्या एकाद्या प्रवासाचें वर्णन करा. "

सुमारें दोन वर्षांमागें मी पुण्याच्या नूतन मराठी विद्यालयांत शिकावयाला राहिलों असतां, एके दिवशीं सकाळीं आठ वाजतां, मला टपालवाल्या शिपायानें एक पत्र आणून दिलें. त्याच्या वरच्या पत्त्याच्या अक्षराच्या वळणावरून आणि तिकिटाच्या छापावरून मीं तें पत्र माझ्या वडिलांचें व भिवंडीहून आलेलें असें तेव्हांच ओळखिलें. आधल्याच दिवशीं मला वडिलांचें पत्र आलेलें असून पुन्हा दुसऱ्याच दिवशीं आणखीही एक पत्र कां आलें, म्हणून मला थोडेंसें आश्चर्य वाटलें,

आणि किंचित् भीतिही वाटली. मीं तावडतोब पत्र फाडून वाचलें. त्यांत 'माझी वहीण कृष्णी हिचें लग्न अटकळीच्या अगोदर जमलें, मुहूर्त पुढच्याच शुक्रवारचा धरला आहे, ' असा मजकूर असून मला वडिलांनीं 'तावडतोब भिवंडीस ये, ' असें लिहिलें होतें. पूर्वी मी पांच सहा वेळां एकटाच भिवंडीस गेलेला होतों, तेव्हां मला कोणी माणूस सोबतीस असण्याची जरूर नव्हती. मीं तावडतोब आपले कपडे, धोतर, मुकटा, वगैरे सामान एका पाकिटांत घातलें. नंतर आमच्या शाळेचे सुपरिटेंडेंटसाहेब यांच्या नांवाचें एक पत्र लिहिलें; त्यांत अमुक अमुक कारणासाठीं मला एका आठवड्याची रजा पाहिजे असून समक्ष भेटावयास फुरसत नाहीं, असा त्यांत मजकूर लिहिला. वडिलांचें मला आलेलें पत्रही त्यांच्या अवलोकनासाठीं ह्याच पत्रासोबत लिफाफ्यांत घालून त्याला तिकीट लावून तें जवळच्याच एका टपालाच्या खांबांत टाकिलें. मग मी लागलाच खाणावळींत जाऊन जेवून आलों. नंतर माझी सामानाची पिशवी घेऊन एका भाड्याच्या टांग्यांत बसून आगगाडीच्या स्टेशनावर गेलों. तेथें कल्याणचे तिकीट विकत घेऊन लागलाच एका डब्यांत जाऊन बसलों. सुदैवानें मला एका कोपऱ्यांत खिडकीजवळ जागा मिळाली. मी येथें बसल्यावर सुमारें वीस मिनिटांनीं गाडी सुटली.

कल्याणच्या स्टेशनांत गाडी येतांच मी प्लॅट्फॉर्मवर आपली पिशवी घेऊन उतरलों, आणि स्टेशनाच्या बाहेर पडून टांग्यांत बसून बाहेरच्या वाटेनें तरीवर गेलों. ह्याच वेळीं धक्क्यापासून होडी सुटावयाच्या बेतांत होती. तींत मी जाऊन बसतांच ती चालू झाली.

ह्याच होडींत गणपतराव रानडे, माझे कल्याणचे मामा, मामी आणि मावसभाऊ आणि मावसबहिणी, हीं माणसें बसलेलीं होतीं, आणि तींही माझेप्रमाणेंच कृष्णीच्या लग्नासाठीं भिवंडीस जावयास निघालीं होतीं. आम्ही सर्व माणसें पलीकडच्या कांठास पोहोंचतांच दोन टांग्यांत बसून भिवंडीस निघालों. मी, माझे दोन मावसभाऊ रामा आणि सदाशिव, आणि एक मावसबहीण चिंगी, इतकीं माणसें एका टांग्यांत बसलीं होतीं, आणि मामा, मामी, त्यांची स्वयंपाकाची बाई, आणि एक शेजारीण बाई, अशीं माणसें दुसऱ्या टांग्यांत बसलीं होतीं.

वाटेनें मला जें कांहीं दिसलें तें सारेंच माझ्या पूर्ण परिचयाचें होतें. १९०३ सालच्या वारेझोडांत मोडून पडलेल्या त्याच तीन गोरखचिंचा, तेच पूल, तींच वळणें वसे, कांहीं तेंच. हा पूर्वपरिचित देखावा पाहून मला भारी आनंद झाला. आमच्या टांग्यांत आम्ही चारी माणसें मुलें मुलेंच होतों. घरीं गेल्यावर कृष्णीस अमुक अमुक बोलून चिडवावयाचें, तिची अमुक अमुक तऱ्हेनें थट्टा करावयाची, वगैरे पोरकट विषयांवर आमचें संभाषण चाललेलें होतें.

भिंवडी गांवांत आमचे टांगे शिरल्यावर दहा मिनिटांच्या आंत आमचें घर आलें, तेथें आम्ही सर्व माणसें खालीं उतरलों. टांगेवाल्यांचे सर्व पैसे मामांनीं चुकते करून दिले.

मी घरांत शिरून पाहातों तों मांडव तयार झालेला होता. घराला रंगसफेता देण्याचें काम अर्धवट झालेलें होतें; पडवीमध्यें दळपिणी गाणीं गात गात गहूं वगैरे दळीत होत्या. आम्ही आलों असें पाहतांच माझे वडील माडीवरून खालीं आले. सर्वांच्या गांठी पडून कांहीं किरकोळ प्रश्नोत्तरें झाल्यावर आम्हीं लग्नासंबंधाचीं कामें करावयास सरसावलों.

## ६३. लोहचुंबक व होकायंत्र.

लोखंडास आकर्षण करण्याचा स्वाभाविक धर्म एका खनिज पदार्थांत आहे, त्याला " लोहचुंबक, " असें म्हणतात. हा खनिज लोहचुंबक पोलादावर घासल्यानें तें पोलादही लोहचुंबकच होतें. आशा रीतीनें नैसर्गिक लोहचुंबकापासून कृतीचे हावे तितके लोहचुंबक तयार करतां येतात.

लोहचुंबक नैसर्गिक असो किंवा कृत्रिम असो, त्याच्या अंगीं दोन धर्म असतात. त्यांपैकीं लोखंडास ओढण्याचा जो एक धर्म, तो आम्हीं वर सांगितला आहे. त्यांत एक मोजेचा प्रकार आहे तो असा. लोहचुंबकास एक लोखंडाचा तुकडा चिकटला म्हणजे, ह्या लोखंडाच्या तुकड्यांतही दुसरा लोखंडाचा तुकडा ओढण्याचा धर्म उत्पन्न होतो. ह्या दुसऱ्या तुकड्याला तिसरा तुकडा चिकटतो, नंतर पुन्हा त्याला चवथा तुकडा चिकटतो, अशा रीतीनें आपणाला लोखंडाच्या तुकड्यांची एक माळच्या माळ करावयाला येते. मूळचा जो लोहचुंबक, त्याचें सामर्थ्य ज्या मानानें अधिक किंवा कमी असेल, त्या मानानें ही तुकड्याची माळ

लांब किंवा अ.खूड असते. आणि मूळचा लोहचुंबक पहिल्या तुकड्यापासून दूर केला, म्हणजे त्या सर्वांच्या अंगचा हा नवीन उत्पन्न झालेला धर्म नाहींसा होतो.

लोहचुंबकाचा दुसरा धर्म असा आहे कीं, तो स्वेच्छेनें फिरेल अशा रीतीनें एकाद्या आधारावर ठेवला, म्हणजे तो नेहमीं दक्षिणोत्तर राहतो. ह्या धर्माचा उपयोग दर्यावर्दी लोकांस दिशा ओळखण्याच्या कामीं फार होतो. दर्यामध्यें जिकडे तिकडे पाणीच असतें, जमीन मुळींच दिसत नाहीं; अशा ठिकाणीं गलबत कोणत्या दिशेकडे चाललें आहे, हें कळण्याला कांहीं साधन नसतें; व तेणेंकरून गलबत इच्छिलेल्या ठिकाणीं नेमकें नेतां येईल, अशी खात्री नसते. दिशांची भुरळ पडली असतां गलबत इष्ट ठिकाणापासून भलतीकडेच झुकेल इतकेंच नव्हे, तर तें खडकावर देखील आपटेल!

दिवसां सूर्यावरून, व रात्री चंद्र आणि नक्षत्रें यांचेवरून, दिशा समजूं शकतात; परंतु धुकें पडलें असल्यास, किंवा ढगांनीं आकाश आच्छादित झालेलें असल्यास, दिशा समजणें अशक्य होतें. अशा प्रसंगीं दिशा ओळखण्याचें बिनचूक असें साधन लोहचुंबकच होय. लोहचुंबकाच्या काडीचीं दोन टोकें दक्षिणोत्तर रहात असल्यामुळें दिशा समजणें सोयीचें झालें आहे.

खलाशाचा लोहचुंबक किंवा होकायंत्र करण्याची कृति अशी आहे. भिंगाच्या झांकणाची एक लहानशी पेटी घेऊन तिच्या मधोमध एक सळई उभी बसविलेली असते, व तिच्या अग्रावर एक लोहचुंबकाची काडी स्वच्छंदानें फिरेल अशी ठेविलेली असते; आणि ह्या काडीवर उत्तर, दक्षिण, व इतर दिशा, मांडलेली एक वाटोळी तबकडी बसविलेली असते. गलबताच्या हालचालीबरोबर होकायंत्राच्या पेटीची कशीही हालचाल झाली, तरी दिशा दाखविणाऱ्या तबकडीवरची उत्तर दिशा दाखविणारा बिंदु उत्तरेकडेच असतो. दक्षिण दिशा दाखविणारा बिंदु दक्षिण दिशेकडेच असतो, व इतर दिशा दाखविणारे बिंदुही त्या त्या दिशेकडेच असतात. त्यामुळें गलबताचा मोर्चा कसाही फिरला, तरी खऱ्या दिशा कोणच्या, हें तबकडीवरून स्पष्टपणें कळतें, आणि गलबत ज्या दिशेकडे न्यावयाचें असेल, तिकडे तें बिनचूक नेतां येतें.

युरोपियन लोकांना लोहचुंबक हा पदार्थ माहीत झाला त्याच्यापूर्वी शेंकडों वर्षे तो चिनी लोकांस माहीत होता, व त्याचे गुणधर्म त्यांना ठाऊक असून त्याचा ते दर्यावर फिरण्याच्या कामीं उपयोग करून घेत असत.

## ६४. खडू.

खडू हा पदार्थ खाणींतून निघतो, म्हणून त्याला खनिज पदार्थ असें ह्मणतात. सोनें, रुपें, तांबें, कोळसा, वगैरे पदार्थही खाणींतच सांपडतात. म्हणून त्यांच्याच कोटीमध्यें खडूचीही गणना करण्यांत येतें. इंग्लंडांत दक्षिणभागीं खडू विपुल आढळतो.

खडूचा रंग पांढरा असतो. खडू फार सच्छिद्र असतो, म्हणजे त्याच्या परमाणूंमध्यें असंख्य बारीक बारीक छिद्रें किंवा भोंकें असतात. अर्थात् ही जागा पोकळ असते. खडू जेव्हां अगदीं कोरडा असतो, तेव्हां त्याच्या ह्या छिद्रांमध्यें त्याच्या आकारमानाच्या तृतीयांशाइतकें पाणी मुरूं शकतें. जमिनीमध्यें जेथें खडूचे थर असतात, तेथें त्याच्या सच्छिद्रतेमुळें पुष्कळ पाणी सांठून राहिलेलें असतें. ह्या थरांच्यावर विहीर खणली, तर तिला ह्या पाण्याचे जोरदार झरे लागतात. लंडन शहरांत अशा प्रकारच्या पुष्कळ विहिरी आहेत.

शेतकीच्या कामाला योग्य अशी जमीन करण्याकडे खडूचा उपयोग होतो. जी जमीन पाणथळ किंवा चिखलट असते, तिच्यांत खडूची डिखळें पसरून दिल्यानें जमीन चांगली होते. हीं खडूचीं डिखळें सूर्याच्या उन्हानें व रात्रीच्या थंडीनें फुटून त्यांची बारीक पूड होते, व तिचें आणि मातीचें जें मिश्रण होतें, तेणेंकरून तेथील ओलावा कमी होऊन शेत जास्ती सुपीक होतें.

खडू भट्टींत घालून त्याला उष्णता दिली, तरी तो सोनें, रुपें, वगैरेंप्रमाणें वितळत नाहीं, तर तो भारी ठिसूळ होतो. त्याची भुकटी करून वाळू आणि पाणी यांच्याशीं तिचें मिश्रण केलें असतां उत्तम सनल्याचा चुना तयार होतो.

खडूचा आणखीही एक उपयोग आहे. तो अगदीं पांढरा सफेत असल्याकारणानें फळ्यावर लिहिण्याला फार सोयीचा पडतो. फळ्याचा रंग काळा असल्यामुळें त्याचेवर खडूच्या पांढऱ्या रेघा स्पष्ट आणि ठळक दिसतात. शिवाय खडूनें फळ्यावर लिहिण्याला श्रमही लागत नाहींत, व रेघ फार बारीक काढतां येतें. तसेंच एकदा कांहीं लिहिलें, ह्मणजे तें फडक्यानें अगदीं अनायासें साफ पुसून

टाकितां येतें, आणि तेणेंकरून फळ्यावर पुन्हा दुसरें कांहीं तरी लिहितां येतें. या विशेष गुणांवरून शाळांमध्यें खडूचा फार उपयोग होतो.

## ६५. बडोद्यास भरलेलें मराठी ग्रंथकारांचें संमेलन व साहित्यपरिषद.

इ० स० १९०९ सालच्या आक्टोबर महिन्याचा २३, २४, आणि २५, ह्या तारखांला बडोद्यास भरलेलें मराठी ग्रंथकारांचें संमेलन व साहित्यपरिषद हीं पहावयासाठीं मीं मुद्दाम त्या शहरीं गेलों होतों. पहिले दोन दिवशींचें संमेलन व तिसऱ्या दिवशींचीं परिषद, हीं दोन्ही एकाच ठिकाणीं भरलीं होतीं. त्या ठिकाणचा जो देखावा माझ्या नजरेस पडला, त्याचें वर्णन मी ह्या निबंधांत देतों.

वडोदें शहराच्या मध्यावर न्यायमंदिराची इमारत आहे. हिचा मुख्य भाग म्हणजे एक उंच, विस्तीर्ण, आणि सुंदर, असें दालन आहे. ह्या दालनाला लागूनच उजव्या आणि डाव्या बाजूंस मोठमोठालीं पटांगणें असून त्यांच्या भोंवतीं दुमजली बांधकाम आहे. ह्या दोन पटांगणांपैकीं जें उजव्या हाताकडचें आहे, त्यांत मराठी ग्रंथकारांचें संमेलन व साहित्यपरिषद हीं भरलीं होतीं.

हें पटांगण सुमारें १५० फूट लांब, आणि ८० फूट रुंद आहे. त्याच्या एका कडेला सुमारें ३½ फूट उंचीचें एक तख्त रचिलें होतें. तें अर्धवर्तुळाकृति असून त्याची पुढची बाजू म्हणजे व्यास ६० फूट होता. ह्या तख्तावर अध्यक्षांसाठीं एक सुंदर टेबल व खुर्ची असून त्यांच्या दोन्ही बाजूंस सुमारें पन्नास खुर्च्या व्यवस्थितपणें ठेविलेल्या होत्या. ह्या तख्तावर पांढऱ्या स्वच्छ चादरी आंथरलेल्या होत्या. वरच्या बाजूस सुंदर रेशमी छत होतें, व तख्ताच्या कांठाला म्हणजे अर्धवर्तुळाकार परिघाच्या घेरावर छताच्या खालीं रेशमी वस्त्रांच्या महिरपी करून त्यांच्याखालीं झालरी लोंबत सोडलय होत्या, व तख्ताच्या सभोंवार सुंदर फुलांच्या कुंड्या ठेविलेल्या होत्या.

ह्या अर्धवर्तुळाकृति तख्तावर अध्यक्षांची खुर्ची मध्यभागीं असून त्यांच्या दोन बाजूंस म्हैसूर, सांगली, धार, उज्जनी, ग्वालेर, वगैरे संस्थानांचे प्रतिनिधि किंवा आमंत्रिलेले वडे गृहस्थ, तसेंच संमेलन व परिषद ह्या सभांचे ठरावांवर बोलणारे किंवा ठरावांचें समर्थन करणारे लोक, व कार्यकारी मंडळी, बडोद्याचे श्रीमन्महाराज सयाजीराव व त्यांचें चिरंजीव, तसेंच गायकवाडांच्या राजघराण्यांतील पुरुष श्रीमंत

संपतराव वगैरे; व बडोदें संस्थानच्या वेगवेगळ्या खात्यांचे मुख्य अधिकारी, हे गृहस्थ बसत असत.

ह्या तख्ताच्या पुढच्या जागेंत तख्ताला अगदीं लागून वर्तमानपत्रांच्या बातमीदारांसाठीं जागा केलेली होती, आणि पटांगणांत मांडव घालून सुमारें १००० खुर्च्या ४० रांगांमध्यें मांडलेल्या होत्या. त्या रांगांपैकीं पहिल्या वीस रांगा मराठी ग्रंथकारांसाठीं होत्या, व बाकीच्या रांगा सामान्य प्रेक्षकांसाठीं मांडलेल्या होत्या.

ह्या पटांगणाच्या एका बाजूस, ( म्हणजे तख्तावर उभें राहिलें असतां उजव्या हाताकडे ), जी पडवी आहे, तिच्यांत चिकाच्या पडद्यांच्या आंत सुमारें २५० स्त्रियांची बसण्याची सोय केली होती.

पटांगणांतील अर्धवर्तुळाकृति तख्त व त्याच्या पुढचा मांडव यांचा देखावा अत्यंत भव्य व सुंदर होता. तसा देखावा मीं पूर्वीं कधीं पाहिला नव्हता. या ठिकाणीं तीन दिवस सकाळीं व दुपारीं दीड हजार मंडळी जमत असे; तरी तेथें यत्किंचितही गलबला होत नव्हता. त्यामुळें प्रत्येक वक्त्याचा प्रत्येक शब्द अगदीं लांबच्या रांगेपर्यंत सहज ऐकूं जात होता. ह्या समारंभाचे प्रसंगीं बडोदेशहरच्या रहिवाशांनीं घेतलेली तसदी व केलेली व्यवस्था अत्यंत प्रशंसनीय होती.

## ६६. रेशमाचा किडा आणि त्याच्या तीन अवस्था.

एक प्रकारचें पाखरूं असतें. त्याची मादी उन्हाळ्यांत तुतीच्या पानावर ३०० पासून ७०० पर्यंत एका खेपेस अंडीं घालते. हीं अंडीं सूर्याच्या उष्णतेनें आठ दहा दिवसांत परिपक्व होऊन त्यांपैकीं प्रत्येकांतून एक एक आळी बाहेर पडते. ह्या आळ्या सुतासारख्या बारीक असून पाव इंच लांब असतात. त्यांना तुतीचीं पानें फार आवडतात, तीं त्या अति अधाशीपणानें खातात. सुमारें एक दोन महिने हीं पानें खाऊन एक एक आळी इतकी माजते, कीं ती दोन दोन इंच लांब होते, व त्या मानानें तिची जाडीही वाढते, आणि ती सुरवंटाप्रमाणें दिसूं लागते. आळीला ही सुरवंटाची स्थिति येईपर्यंत तिच्या अंगावरील त्वचा, ( म्हणजे कांत ), चार वेळ गळून पडते. ह्या पूर्ण वाढीच्या स्थितींत तिच्या शरीराला १२ मणके व सोळा पाय असतात. ही आळीची एक स्थिति झाली. ह्या नंतर ती आळी कांहीं खाईनाशी आणि वाढेनाशी होते; आणि मग तिचें दुसऱ्या अवस्थेंत संक्रमण होतें.

ती आपल्या अंगाभोवतीं आपल्याच अंगांतून काढलेला तंतु वेष्टून घेऊं लागते. तिच्या तोंडाच्या खालच्या ओठाला दोन बारीक भोकें असतात, त्यांतून दोन तंतु निघतात. हे तंतु बाहेर पडतांना जरी प्रथम पृथक् असतात, तरी त्या आळीच्या तोंडांतून एक प्रकारचा पातळ पदार्थ निघतो त्याच्या योगानें ते जुळून त्या दोहोंचा एक तंतु बनतो, व त्याला हवा लागून तो चिवट आणि बळकट होतो. हा तंतु आळी आपल्या अंगाभोवतीं हजारों वेळां गुंडाळून घेऊन आपल्याला राहावयासाठीं एक लांबोळ्या गोटीच्या आकाराचें घर पांच सहा दिवसांत तयार करते, त्याला "कोश" असें म्हणतात. हा कोश सुमारें दोन इंच लांब व एक किंवा दीड इंच जाडी असून पोकळ असतो, आणि ह्या पोकळींत आळी असते. हा आळीचा एक प्रकारचा कारागृहवास होय. बहुतेक आळ्या ह्या कोशांतच मरण पावतात. परंतु कित्येकांचें रूपांतर होतें; म्हणजे, त्यांना पंख फुटून त्यांना पाखरांचें रूप प्राप्त होतें. आळ्यांचीं पांखरें झालीं, म्हणजे कोशावस्था समाप्त होते. तीं पाखरें कोशांतून वाट पाडून बाहेर निघतात आणि हवेंत उडून जातात. आणि हीं पांखरांची जी स्थिति, ती त्या प्राण्याची तिसरी अवस्था.

कोशांतून पांखरें निघून हवेमध्यें उडूं लागतात, आणि त्यांचा सर्व जीवनक्रम इतर पांखरांप्रमाणें चालतो. ह्या पांखरांच्या माद्या अंडीं घालतात. त्यांतून आळ्या निघतात, त्या आपणांस कोश तयार करतात, त्यांतून पुन्हा पांखरें निघतात; असा क्रम सतत चाललेला असतो.

वरील कलमांत सांगितलेला जो कोश, तो बारीक तंतूचा बनलेला असतो. कोश ऊन पाण्यांत घातला, म्हणजे हा तंतु सुलभ रीतीनें उलगडतां येतो. हा जो तंतु, तेंच रेशीम. एका कोशापासून सुमारें ३०० यार्ड लांब रेशीम निघतें, आणि सुमारें १२ कोशांपासून एक रत्तल रेशीम निघतें. ज्या आळीच्या अंगांतून रेशमाचा धागा निघतो, तिला "रेशमाचा किडा" म्हणतात, आणि जें पांखरूं अंडीं घालतें, त्याला "रेशीमकिड्याचें पांखरूं" असें म्हणतात.

## ६७. विमान आणि आकाशयान.

आकाशामधून हवेवर तरंगत जाण्याचें जें वाहन, त्याला "विमान" असें म्हणतात. धूर, वाफ, वगैरे पदार्थ वातावरणांतील हवेपेक्षां हलके असतात, म्हणून ते हवेमध्यें तरंगतात, व हवेंतून वरवर जातात. ह्या तत्त्वाचें मनन करून माउंद

गोल्फियर् यानें इ. स. १७८३ ह्या वर्षीं आकाशांत उडणारें विमान तयार केलें. त्यानें एक हलकी पिशवी घेऊन तींत तापलेली हवा भरली. ही हवा साध्या हवे-पेक्षां हलकी असल्या कारणानें गोलफियर्चें विमान आकाशांत उंच उंच चढूं लागलें. हें विमान अर्थात् अगदीं ओबडधोबड होतें. परंतु त्याच्या वेळेपासून विमानांत उत्तरोत्तर सुधारणा होत जाऊन त्यांना हल्लींच्या आकाशयानांचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे. पहिल्या पहिल्यानें जीं विमानें तयार करण्यांत आलीं, त्यांच्या योगानें उंच उंच मात्र जातां येत असे. परंतु आलीकडच्या आकाशयानांमध्यें आपल्या इच्छेस येईल तितक्या उंचीवर आणि इच्छेस येईल त्या दिशेनें आणि वेगानें आकाशांत प्रवास करण्याच्या तजविजी केलेल्या असल्यामुळें हीं आकाशयानें बरींच उपयोगीं पडण्याजोगीं असतात.

आकाशयानांचे दोन प्रकार असतात. पहिल्या प्रकारांत हैड्रोजन् ग्यास्नें भर-लेल्या लहान लहान पिशव्या एका मोठ्या पिशवींत घातलेल्या असतात. ही मोठी पिशवी हवेमध्यें तरंगत वर जाते, तेव्हां तिला जोडलेल्या बैठकीवर बसलेलीं माणसेंही वर जातात. ह्या प्रकारच्या आकाशयानास इच्छिलेल्या दिशेनें जाण्या-साठीं सुकाणूं असतें, व त्याला ढकलण्याला पंखे असतात. पंख्यांच्या योगानें पाणी कापून आगबोट ज्या तत्त्वावर पाण्यांत चालते, त्याच तत्त्वावर हीं आकाश-यानें वातावरणांतील हवा कापून पुढें सरकतात. असल्याच प्रकारच्या आकाश-यानानें काउंट् झेपेलिन् यानें थोड्याच दिवसांमागें एक हजार मैलांचा प्रवास ४८ तासांत केला.

दुसऱ्या प्रकारच्या आकाशयानांत हैड्रोजनचा उपयोग केलेला नसतो. ह्या यानांना जोडलेल्या पंख्यांच्या योगानें हवा कापली जाऊन तीं हवेमध्यें पुढें सरक-तात. हे पंखे पेट्रोलियम्नें, ( म्हणजे रॉक् आइल्नें ), किंवा वाफेनें फिरतात. ह्या प्रकारचीं आकाशयानें प्रथम कांहीं अंतरापर्यंत जमिनीवर चाकांवरून चालवावीं लागतात; मग त्यांच्या अंगीं पुढें सरकण्याची गति येतांच तीं जमिनीचा आधार सोडून सुकाणूनें लाविलेल्या दिशेनें आकाशांतील हवेमध्यें चढत चढत जातात. मग त्यांना सुकाणूं वगैरेच्या योगानें इष्ट दिशा देतां येते. ह्या यानांना पक्ष्यांच्या पंखां-प्रमाणें दोन बाजूंस समतोल व समांतर असे एकावर एक पंख केलेले असतात

त्यांची एक जोडी, किंवा दोन किंवा तीन जोड्या असतात. यानांच्या मध्यभागीं एक किंवा आधिक माणसें बसलेलीं असतात.

फ्रान्स आणि जर्मनी ह्या दोन राष्ट्रांत युद्ध चाललेलें असतां इ. स. १८७० ह्या सालीं जर्मन लोकांनीं प्यारिसला वेढा दिला, व आंतील माणसांस बाहेर व बाहेरच्या माणसांस आंत जाणें अशक्य झालें. तेव्हां प्यारिसमधील फ्रेंच लोक विमानांनीं आकाशांत उंच जाऊन शत्रूच्या फौजेची टेहाळणी करीत असत. विमानांच्या साहाय्यानें फ्रेंच लोकांनीं सभोंवतालच्या मुलखांतील लोकांशीं दळणवळण चालू ठेवलें. अशा रीतीनें फ्रेंच लोकांचा युद्धाच्या विकट प्रसंगीं निभाव लागला. नुकत्याच झालेल्या रूसो-जपानीज युद्धामध्यें सुद्धां उभयपक्षांच्या लोकांनीं आकाशयानांचा पुष्कळ उपयोग करून घेतला.

आकाशयानांत हळू हळू सुधारणा होत चालल्या आहेत, व पुढें त्या अशाच रीतीनें होत चालल्यास आपले पुत्रपौत्र या यानांचा उपयोग आगगाड्या, आगबोटीं, वगैरेंसारखा करूं लागतील. त्यांच्यासाठीं घरांच्या माथ्यांवर उतरण्याचढण्यासाठीं धक्के तयार करतील. वातावरणामध्यें आकाशयानांसाठीं तबेले, स्टेशनें, वगैरे बांधण्यांत येतील. आगगाड्या, आगबोटी, वगैरे वाहनें जशीं नेमलेल्या वेळीं सुटतात-तशीं हीं आकाशयानेंही सुटूं लागतील.

हल्लींच्या काळीं आगगाड्या, आगबोटी, मोटार गाड्या, ट्रामच्या विजेच्या गाड्या, वगैरे वाहनें आपल्या परिचयाचीं झाल्यामुळें त्यांचें आपणांस कांहीं आश्चर्य वाटेनासें झालें आहे, त्याचप्रमाणें पुढच्या काळीं आकाशयानांचेंही आश्चर्य किंवा कौतुक लोकांस वाटेनासें होईल ह्यांत शंका नाहीं.

## ६८. ज्वालामुखी.

पृथ्वीच्या गर्भामध्यें अतिशय उष्णता आहे, इतकेंच नव्हे तर कित्येक ठिकाणीं उकळ्या फुटत असलेलें देखील द्रव्य असणें संभवनीय आहे. ह्या उष्ण द्रव्यापर्यंत पाण्याच्या प्रवेश झाला, म्हणजे त्या पाण्याची वाफ होते, आणि वाफेच्या अंगीं अमर्याद प्रसरणशीलता असल्याकारणानें ती वाफ आकस्मानानें वाढते, आणि आपल्या पुढें असलेल्या उष्ण द्रव्यास पुढें सारते. ह्या द्रव्यावर मागून वाफेचा दाब झाल्यामुळें तें वाट फुटेल तिकडून वाहत जातें, आणि शेवटीं पृथ्वीचें कवच जेथें पातळ असून ढिसूळ असें असतें, तेथें द्वार पाडून बाहेर पडतें. हें उकळ्या फुटत

असलेलें द्रव्य ह्या द्वाराच्या सर्व बाजूंस वाहात जाऊन जमिनीवर पसरते. तेथें तें वातावरणांतील हवेच्या योगानें थंड होऊन घट्ट होतें. याच्यावर मागून येणाऱ्या पातळ द्रव्याचे आणखी थर बसतात, तेही घट्ट होऊन पहिल्या थरास चिकटतात; अशा रीतीनें ह्या द्वाराच्या भोंवतीं एक डोंगर वाढतो. ह्या डोंगराच्या मध्यभागीं पृथ्वीच्या पोटांतून बाहेर पडणाऱ्या द्रव्यासाठीं नळीच्या आकाराची वाट राहते. अशा रीतीनें बनलेला जो डोंगर, त्याला " ज्वालामुखी, " असें म्हणतात.

ज्वालामुखीचा उद्रेक कधीं कधीं एकाएकीं होतो, व कधीं कधीं उद्रेकाच्या अगोदर मेघगर्जनेप्रमाणें कर्कश ध्वनि ऐकूं येतात, पृथ्वीचा पृष्ठभाग थरथरतो, आसपासच्या पाण्याच्या झऱ्यांच्या प्रवाहांत बदल होतात, आणि जवळच्या समुद्रांत भयंकर लाटा उसळतात. यानंतर पाण्याची वाफ, नानाप्रकारचे वायु, राख, वगैरे पदार्थ ज्वालामुखीच्या तोंडांतून जोरानें बाहेर पडून आकाशांत उंच उडूं लागतात. नंतर उष्णतेनें वितळलेल्या धोंड्यांचा रस बाहेर पडून ज्वालामुखीच्या तोंडांतून आजूबाजूस वाहूं लागतो. असा प्रकार पुष्कळ महिनेपर्यंत देखील चालू राहतो. ज्वालामुखीचा उद्रेक होत असतां आकाशांत मेघगर्जना होत असतात, विजा चमकत असतात, आणि पाऊस पडत असतो.

हल्लीं पृथ्वीवर सुमारें सव्वातीनशें ज्वालामुखी पर्वत आहेत. त्यांपैकीं दोनशांहून जास्त पॅसिफिक् व हिंदी महासागरांच्या किनाऱ्यांवर आहेत. ज्वालामुखींची पृथ्वीच्या पाठीवर मांडणी कोणत्या पद्धतीनें झाली आहे, ह्यासंबंधानें आपण विचार केला असतां आपणास असें आढळेल, कीं सर्व ज्वालामुखींचे आपणास दोन समुदाय करतां येतील. पहिल्या समुदायांतील ज्वालामुखी एका विशिष्ट रेषेंत आहेत. ही रेषा दक्षिण अमेरिकेचें खालचें टोंक केप् हॉर्न् येथें सुरू होऊन आंडिज् पर्वताच्या रांगेवरून व रॉकी मौंटन्सवरून आलास्का नांवाच्या द्वीपकल्पाकडे जाते, व तेथून ती अल्यूशियन् बेटांतून कामस्चाट्काकडे जाते. येथून क्युराईल् बेटांत, व तेथून पुढें ती जपानी बेटांत जातें. नंतर ती फोर्मोसा बेटांवरून येऊन फिलिपाइन् बेटांत शिरते. येथें त्या रेषेचा एक लहानसा फांटा पश्चिमेकडे ज्याव्हा आणि सुमात्रा बेटांकडे जातो, व दुसरा म्हणजे मुख्य फांटा, सेलिबीस, न्यूगिनी, यांवरून न्यू झीलंडला जाऊन नंतर पुढें दक्षिण ध्रुवाच्या जवळ मौंट् इरीबस् आणि मौंट् टेररपर्यंत गेला आहे. ज्वालामुखींच्या दुसऱ्या समुदायाचें केंद्र अझोर्स् बेटांत असून तेथून

वर्तुळाच्या त्रिज्यांप्रमाणें त्याच्या चार बाजूंस चार रेषा फुटल्या आहेत. उत्तरगामिनी रेषा, अझोर्स्पासून स्काट्लंड्, फेरी बेटें, व आइस्लांड्, यांवरून जॉन् मेयेन् बेटाकडे गेली आहे. पूर्वगामिनी रेषा भूमध्यसमुद्रांतून काकेशस् पर्वतापर्यंत गेली आहे. दाक्षिणगामिनी रेषा कानरी बेटांतून केप् व्हर्ड् बेटांतून कामेरून् पर्वताकडे गेली आहे; आणि चवथी म्हणजे पश्चिमगामिनी रेषा वेस्ट् इंडीज् बेटाकडे गेली आहे.

ज्वालामुखींच्या उद्रेकांच्या कालांवरून त्यांचे तीन प्रकार केले आहेत. ज्या ज्वालामुखींचे उद्रेक अनेक वेळां पाहण्यांत आले आहेत, त्यांना चालू ज्वालामुखी म्हणतात, व ते पहिल्या वर्गांत येतात; ज्यांचा उद्रेक झालेला एकदाच पाहण्यांत आला आहे, त्यांना निद्रित ज्वालामुखी म्हणतात; हे दुसऱ्या वर्गांत येतात; आणि ज्या ज्वालामुखींतून उद्रेक झालेला कधींच पाहण्यांत आला नाहीं, परंतु पूर्वी केव्हां तरी उद्रेक झाला असला पाहिजे असा तर्क करतां येतो, ते विझलेले ज्वालामुखी होत. ते तिसऱ्या वर्गांत येतात.

## ६९. इ० स० १९०७ सालच्या जानेवारी महिन्यामधील सूर्यग्रहण.

सोमवार तारीख १४ ज्यानेवारी १९०७ रोजीं जें सूर्यग्रहण झालें, त्याचें स्मरण माझ्या हृदयांतून कधींही बुझावयाचें नाहीं. कारण, हा दिवस मला अतिशय मौजेचा आणि महत्त्वाचा असा वाटला.

ज्योतिषशास्त्राचें मला जें कांहीं थोडेंसें ज्ञान होतें, त्यावरून मला इतकें ठाऊक होतें, कीं पृथ्वी आणि सूर्य यांच्या दरम्यान चंद्र आला असतां सूर्याला ग्रहण लागतें, आणि सूर्याचे पुढें चंद्र आला असतां सूर्याच्या बिंबाचे दोन भाग होतात. एक प्रकाशयुक्त व दुसरा चंद्रानें झाकलेला. हें ग्रहणासंबंधाचें ज्ञान मला पुस्तकावरून प्राप्त झालेलें होतें, परंतु प्रत्यक्ष सूर्यग्रहण मीं कधीं पाहिलें नव्हतें, म्हणून माझें पुस्तकी ज्ञान प्रत्यक्ष अवलोकनानें खरें करून पाहण्याची मला फार दिवसांपासून उत्कंठा लागलेली होती. म्हणून ज्यानेवारीच्या १४ व्या तारखेस मीं काजळलाविलेल्या भिंगांतून सूर्यबिंब लक्ष्यपूर्वक पाहिलें. तेव्हां पुस्तकांत वर्णिल्याप्रमाणेंच खरोखरीं निसर्गांतील देखावा आहे, हें पाहून मला अतिशय आनंद झाला.

वर दिल्याप्रमाणें सूर्यबिंबाचें अवलोकन सुमारें पाऊणतास केल्यानंतर मी पांच मित्रांसह समुद्रस्नानास गेलों. कारण, ह्या दिवशीं समुद्रस्नान फार पुण्यकारक असें होतें. ग्रहण, अमावास्या, आणि सोमवार, ह्या तिन्हीपैकीं कोणत्याही एका पर्वणीस केलेलें समुद्रस्नान पुण्यकारक असतें; ह्या तिन्ही पर्वण्या एका दिवशीं आल्या असतां समुद्रस्नान विशेष पुण्यकारक होतें. ह्या तिन्ही पर्वण्यांचा संयोग सदर सोमवारीं घडून आल्यामुळें हजारों हिंदु लोक बॅक्बेवर स्नानासाठीं जमा झाले होते. इतका मोठा जमाव मीं पूर्वी कधींही पाहिलेला नव्हता. सबंध चर्नी रोड्, क्वीन्स् रोड्, आणि कुलाब्याच्या दांडीपासून तों वाळकेश्वराच्या पायथ्यापर्यंत सर्व समुद्रकांठ, हे प्रदेश स्त्रीपुरुषांनीं गजबजून गेले होते. येथें इतका कलकलाट होता, कीं जवळच्या माणसाशीं बोलावयाचें झालें तरी मोठ्यानें ओरडावें लागत होतें !

समुद्रावर गुजराथी भट ताम्हनांमध्यें पूजेचें साहित्य घालून स्नान करूं इच्छिणारांना मंत्र सांगत होते. हा देखावा फार भव्य आणि धर्मश्रद्धा जागृत करणारा असा होता.

स्नानें झाल्यानंतर आम्ही सर्वजण आपापल्या घरांकडे परत यावयास निघालों.

हा दिवस माझ्या आयुष्यांतील चिरस्मरणीय दिवसांपैकीं एक होय. असें मी समजतों.

## ७०. देवमासा.

देवमासा हा जगांतील अत्यंत मोठा प्राणी आहे. याची लांबी ७० फूट असून शरीराचा घेर ४० फूट असतो; सर्व शरीराच्या तिसऱ्या हिश्शाएवढें त्याचें डोकें असतें. शेपूट ६ फूट लांब, व पूर्ण पसरलें असतां २०फूट रुंद, असतें. जबडा पूर्ण उघडा असतां तो १६ फूट लांब, ७ फूट रुंद, आणि १२ फूट उंच असतो. जबड्यांतील हाडें, ( जनावरांच्या दातांच्या जागचीं ), सुमारें ७०० किंवा ८०० असून, सुमारें १२ फूट लांब असतात. ह्या हाडांचा घेर बुडाशीं एक फूट असून अग्रांशीं त्यांना फणीप्रमाणें दांते असतात. देवमाशाच्या अंगावरचें कातडें फारच जाडी असतें. त्याला तीन पदर असून आंतला पदर बाहेरच्या दोन पदरांपेक्षां फारच जाडी असतो. त्यांत तेल खूप सांठलेलें असतें.

देवमासा हा जरी पाण्यांत राहणारा प्राणी आहे, तरी त्याच्या शरीराची रचना आणि जीवनव्यापार, हीं साधारण माशांच्याहून वेगळ्या तऱ्हेचीं असतात. कारण,

देवमाशाची उत्पत्ति घोडा, मनुष्य, हत्ती, वगैरेंच्या प्रमाणें जरायूपासून होते; साधारण माशांची उत्पत्ति कावळा, चिमणी, साप, वगैरेंच्या प्रमाणें अंड्यांपासून होते. देवमाशाची श्वसनक्रिया फुप्फुसांच्या द्वारें चालते, साधारण माशांची कल्ल्यांच्या द्वारें चालते, म्हणून देवमाशाला वारंवार उघड्या हवेंत नाक काढावें लागतें. साधारण माशाला पाण्यांत राहूनच श्वासोच्छ्वास करतां येतो. देवमाशाचें रक्त उष्ण असतें, साधारण माशाचें रक्त थंड असतें. देवमासा आणि साधारण मासा ह्यांच्यांतील हे मुख्य भेद झाले; बारीकसारीक भेद दुसरे पुष्कळ आहेत.

देवमाशाचें शरीर फारच जाडी असतें, ह्यामुळें त्याला तें हवें तसें वळवितां किंवा मुरडतां येत नाहीं. त्याचें नाक त्याच्या डोक्यावर असतें, आणि तो पाण्यांतून उसळत उसळत बाहेर पडत असतां ह्या नाकांतून पाणी अत्यंत जोरानें उंच उडतें, आणि त्याला प्रचंड कारंजाचें स्वरूप येतें. त्याचा घसा त्याच्या अवाढव्य शरीराच्या मानानें फारच लहान असतो. म्हणून त्याची उपजीविका अगदीं लहान लहान माशांवर चालते. त्याला खाण्याची आवश्यकता वाटली, म्हणजे तो आपला जबडा पूर्ण उघडून पाण्यांतून जोरानें पुढें सरकत जातो, तेणेंकरून पाण्याबरोबर बारीक बारीक मासे त्याच्या तोंडांत येतात. मग जबडा मिटून तो दातांच्या फटींतून पाणी बाहेर सोडून देतो; तेव्हां अर्थात् पाण्याबरोबर आलेले मासे मागें अडकून राहतात, व ते तो हळूं हळूं एकामागून एक गिळून टाकतो.

देवमाशाला पकडण्याचा प्रकार पुढें दिल्याप्रमाणें असतो.

उत्तर ध्रुवाकडील समुद्रांमधील देवमाशांना पकडण्याच्या कामाला मे महिन्यांत सुरवात होऊन तें काम आगस्ट महिना सरेतोंपर्यंत चालत असतें. देवमासे पकडणाऱ्या प्रत्येक टोळीचें एक मोठें गलबत व सहा होड्या असतात. प्रत्येक होडीवर एक एक भालेवाला असतो. देवमासा दिसल्याबरोबर होडीवरचा भालेवाला त्याच्या अंगांत आपला भाला खुपसतो. हें काम मोठें धोक्याचें असून तें फार कौशल्यानें करावें लागतें, आणि तेंही तो देवमासा आपल्या शेपटीचा तडाखा पाण्यावर मारावयाच्या अगोदर करावें लागतें. भाला त्याच्या अंगांत खुपसल्याबरोबर तो वेदनेनें समुद्रांत बुडी मारतो. अर्थात्, त्याच्या अंगांत खुपसलेला भालाही त्याच्याबरोबर जातो. ह्या भाल्याच्या दुसऱ्या टोकाला दोर बांधलेला असतो. हा

दोर एका राहाटाभोंवतीं गुंडाळलेला असल्यामुळें देवमासा जितका लांब जाईल, तितक्या लांबीचा दोर राहाटावरून भराभरा उलगडत जातो. हें होत असतां बाकीच्या पांच होड्या, ( ज्या समुद्रांत इकडे तिकडे पसरलेल्या असतात त्या ), ह्या होडीच्या मदतीला येतात. कांहीं वेळानें देवमासा श्वासोच्छ्वास करण्यासाठीं समुद्राच्या पृष्ठभागाला येतो, आणि तो आल्याबरोबर पुन्हा आणखी एक भाला त्याच्या अंगांत खुपसतात; नंतर पुन्हा देवमासा वेदनेनें पाण्यांत बुडी मारतो. परंतु ही बुडी पहिल्या बुडी इतकी खोल व लांब नसते. अशा रीतीनें त्याला चार पांच जखमा झाल्या, म्हणजे तो मरतो, आणि त्याचें मृत शरीर खालीं पाठ आणि वर पोट होऊन पाण्यांत तरंगूं लागतें. मग त्याला ओढून गलबतावर घेतात, आणि त्याचें शरीर फाडून त्याच्या जबड्यांतील हाडें आणि अंगांतील चरबी काढून घेतात.

देवमाशाच्या शरीराच्या प्रत्येक भागाचा मनुष्याला कांहींना कांहीं तरी उपयोग होतो. थंड देशांतील लोक त्याची चरबी पितात, आणि त्याचें मास व कातडेंही शिजवून खातात. शिवाय त्याच्या जबड्यांतील हाडांचा उपयोग हातांत धरावयाच्या छड्या, फण्या, चाकूंच्या मुठी, वगैरे शेंकडों पदार्थ करण्याकडे होतो.

---

## वृत्तान्तात्मक निबंध.

### ७१. रामायणाची गोष्ट.

प्राचीनकाळीं अयोध्यानामक नगरींत दशरथ ह्या नांवाचा एक राजा राज्य करीत असे. त्याला तीन बायका होत्या: ह्या तीन बायकांत कौसल्या ही पट्टाभिषिक्त राणी होती, कैकेयी ही त्याची आवडती राणी होती, आणि सुमित्रा ही साधी राणी होती. कौसल्येच्या पुत्राचें नांव राम असें होतें; कैकेयीच्या पुत्राचें नांव भरत असें होतें, व सुमित्रेचे दोन पुत्र असून त्यांचीं नांवें लक्ष्मण आणि शत्रुघ्न अशीं होतीं. लक्ष्मणाचा ओढा रामाकडे, व शत्रुघ्नाचा ओढा भरताकडे असे.

हे चारी पुत्र क्षत्रियांच्या मुलांना योग्य अशा सर्व विद्यांत पारंगत होऊन यौवनदशेंत आले, तेव्हां विश्वामित्र ऋषीनें दशरथ राजापासून आपल्या यज्ञाच्या संरक्षणासाठीं राम आणि लक्ष्मण ह्यांना आपल्या तपोवनामध्यें नेलें. मार्गामध्यें ह्या कुमारांनीं ताटका नामक एका दुष्ट राक्षसीचा वध केला. तपोवनांत विश्वामित्राचा यज्ञ चालला असतां, यज्ञाला उपद्रव करावयाला आलेल्या शेंकडों राक्षसांना ह्या बाल वीरांनीं ठार मारलें. यज्ञाची समाप्ति झाल्यावर हा ऋषि आणि हो दोन कुमार मिथिलेचा राजा जो जनक त्याचा यज्ञ पहावयास गेले. यज्ञ अटोपल्यावर सीतास्वयंवराचा समारंभ झाला; त्यांत रामानें शिवाच्या धनुष्याचा भंग केला; तेव्हां सीतेनें त्याच्या गळ्यांत माळ घातली. हा लग्नाचा समारंभ यथाशास्त्र पूर्ण करण्यासाठीं जनकराजानें दशरथास मिथिलेस बोलाविलें, तेव्हां दशरथ राजा अयोध्येहून भरत आणि शत्रुघ्न ह्या दोन पुत्रांसह मिथिलेस आला; तेव्हां रामाचा सीतेशीं विवाह झाला, व जनकाच्या भावाच्या मुलींशीं लक्ष्मण, भरत, व शत्रुघ्न, ह्यांचे विवाह झाले. नंतर दशरथ आपल्या आप्तइष्टांसह अयोध्येस परत येत असतां त्यांना वाटेंत परशुराम भेटला. तेथें राम हा पराक्रमी पण सुशील आहे, आणि तो प्रजेचें चांगलें परिपालन करील, व जुलमी राजांचें पारिपत्य करील, अशी परशुरामाची खात्री होतांच तो रामाला आशीर्वाद देऊन महेन्द्र पर्वतावर तपश्चर्या करण्यासाठीं निघून गेला.

अयोध्यानगरीस परत आल्यावर दशरथ राजानें वसिष्ठादि गुरुजनांच्या अनुमोदनानें रामाला युवराज करावें असें ठरविलें. ह्या विधीची तयारी सुरू झाली. सर्व नगरींत जिकडे तिकडे आनंदीआनंद झाला. परंतु हा आनंद फार वेळ टिकला नाहीं. कारण, कैकेयीनें दशरथ राजाचें मन वळवून रामाला युवराज न करतां भरतास युवराज करावें, व रामाला १४ वर्षें वनांत पाठवावें, असें निश्चित करून घेतलें. अर्थात्, यौवराज्याचा अभिषेक रामाला झाला नाहीं, व भरत ह्या वेळीं अयोध्येंत नव्हता म्हणून त्यालाही झाला नाहीं.

पित्याच्या आज्ञेनें राम वनवासास निघाला. त्याच्या बरोबर त्याची स्त्री सीता व भाऊ लक्ष्मण अशीं दोन माणसेंही गेलीं.

राम वनवासास गेला तेव्हां दशरथ पुत्रशोकानें मरण पावला. अयोध्या नगरींत जिकडे तिकडे हाहाकार झाला. दुर्दैवाची गोष्ट ही, कीं दशरथाच्या चार पुत्रांपैकीं एकही पुत्र ह्या वेळीं नगरांत नव्हता. राम आणि लक्ष्मण हे वनवासांत होते. भरत हा आपल्या मामाच्या घरीं होता व त्याच्या बरोबर शत्रुघ्नही गेलेला होता. दशरथाचा अंत्यविधि करण्यासाठीं भरताला वसिष्ठादिकांनीं अयोध्येस आणविलें. भरत अयोध्येस येऊन पाहातो, तों सर्वच कांहीं विपरीत ! पुत्रविरहानें दशरथ मरण पावला होता. पित्याची अंत्य क्रिया केल्यावरोबर भरत रामाला परत बोलावण्यासाठीं त्याच्या मागोमाग चित्रकूटापर्यंत गेला. त्यानें रामाची परत येण्यासाठीं पुष्कळ विनवणी केली; पण राम कांहीं केल्या परत येईना. तेव्हां भरतानें रामाच्या पादुका मागून घेतल्या, आणि त्या पादुकांच्या नांवानें मी राज्य चालवीन असें सांगून तो परतला. परंतु तो अयोध्यापुरींत न शिरतां बाहेरच नंदिग्रामीं राहिला, आणि तेथूनच तो अयोध्येचें राज्य करूं लागला.

इकडे राम हा चित्रकूट सोडून सीता व लक्ष्मण यांसह दक्षिणेकडे निघाला, तो पंचवटीमध्यें एक पर्णकुटी बांधून राहिला. येथें शूर्पनखेनें त्यांच्याशीं अमर्यादेचें भाषण व वर्तन केल्यावरून लक्ष्मणानें तिचे कान व नाक कापिलें. तेव्हां तिनें जनस्थानांतील खर, दूषण, वगैरे राक्षसांना रामाविरुद्ध लढाईला पाठविलें. परंतु रामानें त्यांचा पराभव करून त्या सर्वांस ठार मारिलें. तेव्हां शूर्पनखा लंकेंत रावणाकडे गेली, आणि रामाचा सूड घेण्याला त्याला तिनें चिथाविलें. रावण पंचवटींत आला. त्यानें कपटानें सीतेचें हरण केलें. तेव्हां सीतेचा शोध करीत करीत राम

ऋष्यमूक पर्वताकडे आला. तेथें सुग्रीव नांवाचा वानर त्याला भेटला. त्याला रामान किष्किंधा नगरीचें राज्य मिळवून दिलें, तेव्हां सुग्रीवानें रामाला साहाय्य करावयाठीं आपले वानर सीतेच्या शोधार्थ दशदिशांकडे पाठविलें. मारुति वानरास लंकेंत अशोकवनिकेंत सीता दिसली. तेव्हां हें वृत्त मारुतीनें परत किष्किंधेस येऊन रामास सांगितलें. तेव्हां राम, वानर आणि आस्वल यांचें मोठें सैन्य घेऊन लंकेवर चाल करवयास निघाला. वाटेंत दक्षिणसमुद्रावर त्यानें सेतु बांधला. ह्या सेतूवरून तो आणि त्याचें सर्व सैन्य लंकेंत जाऊन पोंचलें. मग राम आणि रावण यांचें युद्ध झालें. त्यांत रावण आपल्या सर्व आप्तइष्टांसह मरण पावला. रावणाचा एक भाऊ विभीषण हा रामाच्या आश्रयास येऊन राहिला होता, त्याला रामानें लंकेचें राज्य दिलें. मग सीतेला घेऊन राम आपल्या सैन्यांतील मोठ मोठे योद्धे यांसहवर्तमान परत अयोध्येला आला. तेथें त्याच्या सर्व आप्तइष्टांशीं गांठी पडल्या. जिकडे तिकडे आनंदीआनंद झाला. मग शुभ मुहूर्तावर रामाला राज्याभिषेक झाला. नंतर रामानें आपल्या बरोबरच्या सर्व वीरांना देणग्या देऊन निरोप दिला.

रामानें यानंतर उत्तम प्रकारें प्रजेचें पालन करून अनेक वर्षें राज्य भोगलें.

## ७२. अकबर.

हिंदुस्थानांत ज्या मुसलमान बादशहांनीं राज्य केलें, त्यामध्यें अकबर हा मोठा वैभवशाली होता. त्याचा जन्म सिंधप्रांतांत अमरकोट गांवीं इ० स० १५४२ मध्यें झाला. तो केवळ चौदा वर्षांचा असतां त्याचा बाप हुमायून हा मरण पावला. तेव्हां अकबर हा इतक्या लहान वयांतच बादशाही तक्तावर बसला.

अकबर हा वयानें लहान असल्याकारणानें बहिरामखान नांवाचा एक मुसलमान सरदार सर्व राज्यकारभार पाहात असे. बहिरामखानाच्या कारकीर्दीचीं पहिलीं चार वर्षें अफगाण लोकांशीं लढाया करण्यांत गेलीं. ह्या लढायांत त्याला बरेंचसें यश प्राप्त झालें, परंतु तो मगरूर स्वभावाचा असल्यामुळें दरबारांतील अमीरउमरावांस तो अप्रिय झाला, आणि त्यांनींच भर दिल्यावरून अकबरानें बहिरामखानाला दूर करून इ० स० १५६० सालीं राज्याचा सर्व कारभार आपल्या हातीं घेतला. आपल्या हातांतील सर्व सत्ता नाहींशी झाली, हें बहिरामखानाला अर्थात् भारी विषम लागलें. तेव्हां त्यानें अकबराविरुद्ध उघडपणें बंड केलें. परंतु त्यांत त्याचा

पुरता मोड होऊन तो अकबराला शरण आला. अकबरानें त्याचा अपराध त्याला माफ केला. मग बहिरामखान मक्केच्या यात्रेस निघाला, परंतु वाटेमध्यें एका अफगाणानें त्याचा खून केला.

अकबर बादशहाच्या कारकीर्दीचीं पहिलीं कांहीं वर्षें बंडखोर अशा अमीरउमरावांचें पारिपत्य करण्यांत गेलीं. पुढचीं कांहीं वर्षें राजपुतान्यांतील लहानमोठ्या राजांस जिंकण्यांत गेलीं. ह्या राजांमध्यें चितोडचा राणा हाच काय तो अकबराला शरण न येतां आपलें राज्य सोडून देऊन अरवली पर्वताकडे निघून गेला, आणि मग तेथें त्यानें उदेपूर शहर वसविलें.

रजपूत लोकांची मनें आपल्याकडे ओढून घेण्यासाठीं अकबरानें एक नवीन हिकमत काढिली. त्यानें रजपुतांच्या राजकन्यांशीं स्वतः लग्नें केलीं, व मुसलमान लोकांच्या मुलींचीं रजपूत राजांशीं लग्नें करविलीं. अशा रीतीनें रजपूत आणि मुसलमान ह्या दोन जातींमध्यें सलोखा वाढून त्यांच्यातील वैमनस्य बऱ्याच अंशानें कमी झालें.

अकबर जेव्हां तख्तनशीन झाला, तेव्हां त्याच्या राज्यांत पंजाब आणि वायव्य प्रांत, हे नव्हते. परंतु त्याच्या कारकीर्दींत त्याच्या राज्याचा विस्तार हिंदुकूश पर्वतापासून दक्षिणेपर्यंत, व कंदहारापासून ब्रह्मपुत्रा नदीपर्यंत झाला.

पूर्ववयांत अकबर हा कट्टा मुसलमानी धर्माचा अभिमानी होता; परंतु उत्तर वयांत त्याला हिंदुधर्माचीं तत्त्वें आवडूं लागलीं. कोणत्याही एका विशिष्ट धर्माच्या लोकांचा पक्षपात न करितां, तो खिरिस्तावांस, मुसलमानांस, आणि हिंदूंस समतेनें वागवीत असे. त्याच्या पूर्वींच्या मुसलमान बादशहांनीं जे अन्यायमूलक किंवा मूर्ख प्रकारचे कर रयतेवर लादले होते, ते सर्व त्यानें रद्द केले. तो फारसा शिकलेला नव्हता, तथापि तो न्यायी होता. त्याच्या राज्याच्या जमाबंदीची आकारणी, वसुलात, वगैरे बाबती राजा तोडरमल्ल ह्यानें आपल्या अंगावर घेऊन त्यांत उत्तम प्रकारची सुधारणा केली.

अकबर इ० स० १६०५ ह्या वर्षीं मरण पावला. हिंदुस्थानांत ज्या मुसलमान बादशहांनीं राज्य केलें, त्या सर्वांत अकबर हा मनाच्या मोठेपणानें, निःपक्षपातीपणामुळें, न्यायबुद्धीनें, व शहाणपणानें मोठा होता, असें म्हटलें पाहिजे.

## ७३. महाभारताची गोष्ट.

पंडु आणि धृतराष्ट्र असे दोन सावत्र भाऊ होते, त्यांत धृतराष्ट्र हा वडील होता, परंतु तो अंधळा असल्याकारणानें पंडु हा राज्याचा अधिकारी झाला. कोणे एके समयीं पंडु हा आपल्या दोन पत्न्या, कुंती आणि माद्री, यांसह वनांत गेला. वनांत असतां पंडु मरण पावला, आणि माद्री त्याच्याबरोबर सती गेली. तेव्हां वडील पत्नी कुंती आपले तीन पुत्र धर्म, भीम, आणि अर्जुन, आणि माद्रीचे दोन पुत्र नकुल आणि सहदेव, यांसह परत हस्तिनापुरास आली. धृतराष्ट्राचे मुलगे शंभर होते. त्यांत दुर्योधन हा वडील होता, व त्या सर्वांना "कौरव" असें नांव होतें.

पांच पांडव हे पराक्रमानें व सौजन्यानें सर्व लोकांस प्रिय होते, व कौरव आपल्या दुष्टपणानें सर्वांस अप्रिय होते. तेव्हां पांडवांविषयीं कौरवांच्या मनांत मत्सर उत्पन्न होऊं लागला, तो इतक्या थरास गेला, कीं त्यांनीं पांडवांना ठार मारण्याचे अनेक वेळां बेत केले; परंतु ते सर्व फसले. मग हे तंटे मिटविण्यासाठीं धृतराष्ट्रानें पांडवांस राज्याचा कांहीं भाग दिला.

पांडवांनीं पराक्रमानें दिग्विजय करून मग राजसूय यज्ञ केला. हें पांडवांचें वैभव पाहून कौरवांना फारच मत्सर वाटला. तेव्हां पांडवांना हतवीर्य करण्यासाठीं दुर्योधनानें एक युक्ति केली. त्यानें पांडवांना द्यूत खेळावयास बोलावून त्यांचें सर्व राज्य पणास लावावयास त्यांचें मन वळविलें. ह्या द्यूतांत कौरवांनीं खोट्या फाशांच्या योगानें पांडवांस जिंकलें, आणि द्यूताच्या अटीप्रमाणें त्यांना बारा वर्षें वनवास व एक वर्ष अज्ञातवास करावयास पाठवून दिलें.

याप्रमाणें पांच पांडव व त्यांची पत्नी द्रौपदी अशीं सहा माणसें वनवासास गेलीं. त्यांचा वनवास संपून अज्ञातवासही संपला. मग धर्म आपल्या सर्व माणसांसह विराट राजाच्या घरीं प्रकट झाला, व आपणांस पूर्वीप्रमाणें राज्याचा कांहीं भाग मिळावा, म्हणून त्यानें कौरवांच्याजवळ बोलणें सुरू केलें. परंतु कौरवांचा अग्रणि दुर्योधन यानें त्यांची मागणी कबूल केली नाहीं. तेव्हां अर्थात् पांडवांना युद्धास सिद्ध होणें भाग पडलें. परंतु युद्ध झाल्यास उभय पक्षांची विनाकारण हानि होणार ती न व्हावी, म्हणून धर्मानें श्रीकृष्णास दुर्योधनाला चार बोधाच्या गोष्टी सांगून त्याचें मन वळविण्यास पाठविलें. कृष्णानें पांडवांस त्यांचा भाग

द्यावा असें दुर्योधनास आग्रहपूर्वक सांगितलें. परंतु दुर्योधन म्हणाला, " मी पांडवांना सुईच्या अग्रावर राहील इतकी देखील भूमि देणार नाहीं ! " याप्रमाणें ही कृष्णशिष्टाई, म्हणजे कृष्णानें दुर्योधनापाशीं पांडवांच्या तर्फेनें केलेली रदबदली, निष्फळ झाली. तेव्हां पांडव युद्धास सिद्ध झाले. कौरवांनींही आपल्या बाजूनें सर्व तयारी केली, आणि उभयपक्षांचें युद्ध सुरू झालें.

हें युद्ध अठरा दिवस चालून त्यांत सर्व कौरव व त्यांच्या पक्षाचे सर्व राजे मरण पावले. पांडवांच्या पक्षाकडे देखील पांच पांडव व द्रौपदी आणि कांहीं लहान वीर, इतकींच काय तीं माणसें शिल्लक राहिलीं. धर्माला राज्यप्राप्ति झाली. पुढें सद्धर्मानें आणि न्यायानें प्रजेचें पालन करून नंतर अर्जुनपुत्र अभिमन्यु याचा मुलगा परिक्षिती याला राज्यावर बसवून पांच पांडव व द्रौपदी अशीं सहा माणसें निजधामास गेलीं. त्यांत धर्म हा सत्यनिष्ठ असल्या कारणानें तो देहासकट स्वर्गाला गेला.

## ७४. अशोक.

मगध देशावर नंद या वंशांतील राजांचें राज्य होतें. तें मौर्यवंशांतील "चंद्रगुप्त" या नांवाच्या पुरुषानें काबीज करून आपल्या सत्तेखालीं आणलें. चंद्रगुप्त इसवी सनापूर्वी २९१ ह्या वर्षी मरण पावला. मग त्याच्या मागून त्याचा मुलगा मित्रगुप्त उर्फ बिंदुसार यानें २० वर्षें राज्य केलें. त्याच्यानंतर त्याचा मुलगा अशोक हा इ० स० पूर्वी २७१ ह्या वर्षी राज्याचा अधिकारी झाला. ह्या राज्याची राजधानी पाटलीपुत्र हें शहर होतें.

अशोकानें आपल्या राज्याची मर्यादा खूप वाढविली. हें राज्य पूर्वेस बंगाल पासून तों पश्चिमेस अर्धे अफगाणिस्तान व काठेवाड या देशांपर्यंत, व उत्तरेस हिमालयाच्या पायथ्यापासून तों दक्षिणेस म्हैसुरापर्यंत, पसरलेलें होतें. त्या काळच्या इतर राज्यांपेक्षां अशोकाचें राज्य किती तरी पटीनें अधिक विस्तीर्ण होतें.

हें राज्य जरी इतकें अफाट होतें, तरी त्यांत बंदोबस्त अति उत्तम प्रकारचा होता. हें राज्य उदात्त आणि शहाणपणाच्या तत्त्वांवर चालविलें जात होतें. अशोकाचे सर्व कायदे प्रजेच्या सुखाकडे लक्ष्य देऊन केलेले होते. राजधानीच्या जवळचा प्रदेश खुद्द अशोकाच्या देखरेखीखालीं असून दूर अंतरावरच्या प्रदेशांची देखरेख त्याच्या कुटुंबांतील कर्तबगार पुरुषांकडे सोंपविलेली असे. हे पुरुष

अर्थात् त्याचे प्रतिनिधि होते. ह्या प्रतिनिधींवरही अशोकाची नजर असे, त्यामुळें त्यांना प्रजेवर जुलूम करणें शक्य नव्हतें. सर्व राज्यांतील प्रजा सदा संतुष्ट असून राजाला दुवा देत असे.

एका अफाट राज्याचा महावैभवशाली व लोकप्रिय चक्रवर्ती राजा ह्या नात्यानें अशोक हा प्रसिद्ध होता, तथापि त्याची विशेष प्रसिद्धि त्यानें बौद्ध-धर्माच्या फैलावाचें काम केलें ह्यावरून आहे. हा चक्रवर्ती स्वता बौद्धधर्मीय होता, व आपल्या सर्व राज्यामध्यें व इतर देशांतही हा धर्म लोकांनीं स्वीकारावा म्हणून त्या धर्माचीं तत्त्वें लोकांना समजावून देण्यासाठीं हजारों धर्मोपदेशक त्यानें नेमिले होते. हे धर्मोपदेशक सीलोन, हिंदीमहासागरांतील बेटें, ब्रह्मदेश, चीन, जपान, इराण, सिरिया, एशिया मायनर, वगैरे देशांत जाऊन तेथील भाषा शिकत, व बौद्धधर्माचीं तत्त्वें तेथील लोकांना समजावून देऊन त्यांना त्या धर्मामध्यें समाविष्ट करून घेत. अशोक हा जरी बौद्धधर्माच्या प्रसारासाठीं रात्रंदिवस इतका झटत असे, तरी राजा ह्या नात्यानें जीं त्याचीं कर्तव्यें होतीं, त्यांकडे त्यानें कधीं दुर्लक्ष्य केलें नाहीं. धर्मप्रसारासाठीं जुलूम करणें, हें त्याच्या स्वप्नींही नव्हतें; असें असूनही बौद्धधर्माचा प्रसार त्यानें इतका केला, कीं आज जगामध्यें ह्या धर्माचे अनुयायी शेंकडा ४५ आहेत, म्हणजे जगांतील बहुतेक निमे लोक बौद्ध आहेत.

अशोकानें जीं इतर कामें प्रजेच्या हितासाठीं केलीं, त्यांत मुख्य हें होतें, कीं त्यानें इतर देशांतील कलाकौशल्यें जितकीं आणवतील तितकीं हिंदुस्थानांत आग-विलीं, आणि लोकांना पोटाचे नवीन धंदे उत्पन्न करून दिले. त्याच्या राज्यांतील बांधकामें आणि खोदकामें तत्कालीन कलाकौशल्याची आजमित्तीस साक्ष देत आहेत. त्यानें धर्मसंबंधीं आज्ञा लोकोपयोगार्थ जागोजाग खडकावर खोदविल्या, तसेंच त्यानें बौद्ध धर्मग्रंथ तपासवून शुद्ध करविले.

अशोक राजा ४५ वर्षें राज्य करून इसवी सनापूर्वी २२६ ह्या वर्षी मरण पावला.

## ७५. गंगा नदीची पौराणिक उत्पत्ति.

पूर्वीं सगर ह्या नांवाचा सूर्यकुलोत्पन्न राजा अश्वमेध करीत असतां त्याचा यज्ञिय अश्व इंद्रानें चोरून नेऊन पाताळांत लपवून ठेविला. हा अश्व शोधून

आणण्यासाठीं सगरानें आपली धाकटी पत्नी सुमति हिचे साठ हजार पुत्र पाठविले. त्यांनीं सर्व भूमि शोधिली, आणि नंतर ते भूमीला विवर करून पाताळांत उतरले. तेथें विष्णु हा कपिल मुनींचें रूप धारण करून बसला होता. त्याच्या सान्निध सगराचा यज्ञिय अश्व चरत होता. सगराचे साठ हजार पुत्र, ( सौमतेय ), यांनीं कपिलमुनि व यज्ञिय अश्व हे जवळ जवळ असलेले पाहून असा तर्क केला, कीं ह्याच मुनीनें अश्व चोरून येथें आणिला असावा. म्हणून ते त्या कपिलास अपशब्द बोलले. तेव्हां त्यानें नेत्राग्नीनें सौमतेयांस जाळून भस्म केलें.

इकडे अश्वाभावीं सगराचा यज्ञ खोळंबलेला होता, व सौमतेयांचाही ठिकाण नव्हता. तेव्हां सगरानें आपला नातू असमंजपुत्र अंशुमान् ह्याला पुत्रांच्या आणि अश्वाच्या शोधार्थ पाठविलें. अंशुमान् हा सौमतेयांनीं खणलेल्या मार्गानें थेट पाताळांत गेला. तेथें त्याला यज्ञिय अश्व व मोठा थोरला भस्मराशि दिसला. जवळच गरुड पक्षी बसलेला होता. त्यानें अंशुमानास सौमतेयांची अशी स्थिति कां झाली हें सांगितलें, व त्यांच्या उद्धारासाठीं स्वर्गीय गंगा खालीं आणली पाहिजे, असेंही सांगितलें. नंतर अंशुमान् तो अश्व घेऊन परत अयोध्येला आला. सगराचा अश्वमेध पूर्ण झाला. परंतु त्याच्यानें किंवा त्याचा नातू अंशुमान् व नंतर पणतू दिलीप यांच्यानेंही स्वर्गीय गंगा खालीं आणण्याचें महत्कृत्य झालें नाहीं. पुढें दिलीपाचा पुत्र म्हणजे सगराचा निपणतू जो भगीरथ, तो राज्याचा अधिकारी झाला. गंगेनें स्वर्गलोकाहून खालीं उतरावें, ह्यासाठीं भगीरथानें प्रथम तिची आराधना केली, परंतु गंगा स्वर्गातून खालीं पडतांना तिच्या वेगानें पृथ्वीचे तुकडे तुकडे होतील अशी भीति होती. म्हणून तिचा वेग मंद करण्यासाठीं शंकरानें तिला मस्तकावर धारण करणें आवश्यक होतें. म्हणून भगीरथानें शंकराची आराधना केली. गंगेचा ओघ मस्तकावर पाडून घेण्यास शंकर सिद्ध झाला. तेव्हां गंगा स्वर्गातून खालीं पडूं लागली. परंतु शंकरास आपल्या जलौघाबरोबर वाहून नेण्याची तिला दुष्ट इच्छा झाली, ती शंकरास अंतर्ज्ञानानें समजली. म्हणून तिचा गर्व कमी करण्यासाठीं त्यानें तिला आपल्या जटाजूटांत अडकवून धरिलें. तेव्हां तिला बाहेर पडतां येईना. तेव्हां पुन्हा भगीरथानें शंकराची आराधना करून गंगेला वाट देवविली. तेव्हां गंगा बाहेर पडली आणि भगीरथाच्या मागोमाग जाऊं लागली. मार्गामध्यें एके ठिकाणीं जन्हुराजा यज्ञ करीत होता. त्याची यज्ञिय सामग्री

वाहून नेण्याची खोडसाळ बुद्धि गंगेला झाली. तेव्हां जन्हूनें तिचें पारिपत्य करण्यासाठीं तिचें प्राशन करून टाकिलें. तेव्हां पुन्हा भगीरथानें जन्हूची विनवणी करून त्याचा राग शांत केला, आणि त्याच्याकडून गंगेची सुटका करविली.

जन्हूनें गंगेची सुटका करतांच ती भगीरथाच्या मागून जाऊं लागली. यानंतर तिनें पुन्हा कांहीं द्वाडपणा केला नाहीं. ती मुकाट्यानें भगीरथाच्या मागून पाताळांत गेली. तेथें सौमतेयांच्या भस्मराशीला तिच्या जलांचा स्पर्श होतांच त्यांचा उद्धार झाला, आणि ते दिव्यरूप धारण करून आणि विमानांत बसून स्वर्गाला गेले.

अशा रीतीनें गंगानदी स्वर्गावरून भूलोकीं आली, आणि भूलोकाहून पाताळांत गेली, म्हणून तिला " त्रिपथगा " असें नांव प्राप्त झालें. तिला भगीरथानें स्वर्गांहून खालीं आणिलें, म्हणून तिला "भागीरथी" असें नांव प्राप्त झालें. ती वाटेंत जन्हूच्या उदरांतून बाहेर पडली, म्हणून तिला " जान्हवी " असेंही नांव प्राप्त झालें.

भगीरथीनें प्रथम गंगेची, नंतर दोन वेळां शंकराची, नंतर जन्हूची, आराधना करून व अपरंपार कष्ट सोसून गंगेला पाताळांत नेलें, आणि आपल्या पितरांचा उद्धार केला, ह्यावरून " भगीरथप्रयत्न " म्हणजे अत्यंत दीर्घ प्रयत्न, ही म्हण प्रचारांत आली आहे.

## ७६. मोरोपंत कवि.

मोरोपंत कवींचें संपूर्ण नांव मोरेश्वर रामचंद्र पराडकर असें असून ते जातीचे कऱ्हाडे ब्राह्मण होते. त्यांचें गोत्र जामदग्न्य होतें. रत्नागिरी जिल्ह्यांत राजापूर तालुक्यांत सौंदळ म्हणून जें गांव आहे, तें मोरोपंत कवींच्या पूर्वजांचें मूळ ठिकाण. ह्या गांवीं मोरोपंतांचे आजे डांगे पतकी म्हणजे जमिनीवरील जकात घेण्याचें काम करीत. मोरोपंतांचे वडील रामचंद्रपंत हेही ह्यांच गांवीं जन्मले, व येथें कांहीं दिवस राहून नंतर ते कोंकणांतून घाटावर गेले, आणि कोल्हापूर दरबारच्या अमलांतील पन्हाळगडावर मुजुमदारीच्या कामावर राहिले. रामचंद्रपंत पन्हाळगडीं असतां मोरोपंत इ. स. १७२९ मध्यें जन्मले. हे रामचंद्रपंतांच्या तीन पुत्रांपैकीं मधले होते.

मोरोपंतांचें अगदीं लहानपणचें शिक्षण त्यांचे वडिलांपाशीं झालें, आणि नंतर पुढचें हरिशास्त्री यांचे जवळ झालें. नंतर पंडित केशवशास्त्री पाध्ये व गणेशशास्त्री पाध्ये ह्यांचे जवळ मोरोपंत संस्कृत शिकले. पन्हाळगडीं मोरोपंतांचें अध्ययन

होत असतां रामचंद्रपंत हे कांहीं कारणानें हें मुजुमदारीचें काम सोडून देऊन पुणें जिल्ह्यांत बारामती येथें बाबूजी नाईक जोशी म्हणून कोणी शांडिल्यगोत्री कोंकणस्थ ब्राह्मण होते, त्यांच्या पदरीं पागेच्या कामावर कारकून राहिले. बाबूजी नाईक हे छत्रपति शाहूमहाराजांच्या पदरचे जाहागीरदार होते.

आपल्या वडिलांस भेटण्यासाठीं मोरोपंत पन्हाळगडाहून आपल्या वयाच्या चोविसाव्या वर्षीं बारामतीस गेले. येथें बाबूजी नाईक यांस मोरोपंतांच्या अंगचे अलौकिक गुण, विद्वत्ता, सुस्वभाव, वगैरे आढळून येतांच त्यांस त्यांनीं आपल्या घरीं पुराण सांगावयास सालीना ५०० रुपयांची नेमणूक देऊन ठेविलें. बाबूजी नाईक मोरोपंतांना राहावयास स्वतंत्र वाडा देऊन, त्यांना शिधाही पुरवीत असत. मोरोपंतांच्या कुटुंबांत त्यांचे वडील, मातुःश्री, सखे व चुलत भाऊ, भावजया, स्वतांच्या दोन बायका, नातवंडें, वगैरे पंधरावीस माणसें असत. त्या सर्व माणसांचें मोरोपंतावर भारी प्रेम असे. बारामती येथेंच मोरोपंतांचें सर्व उत्तर आयुष्य गेलें.

मोरोपंतांचा अगदीं लहानपणापासूनच कविता करण्याकडे कल असे. त्यांनीं अनेकविध विषयांवर अनेक प्रकारचीं काव्यें रचिलीं. त्यांचीं बहुतेक काव्यें पौराणिक विषयांचा आधार घेऊन रचलेलीं आहेत; तथापि स्वतंत्र अशींही त्यांचीं शेकडों काव्यें आहेत. त्यांचीं एकंदर कविता सुमारें साठ हजारांवर आहे. त्यांच्या पौराणिक काव्यांत महाभारत, बृहद्दशम, प्रल्हादविजय, कुशलवचरित, अष्टोत्तरशत रामायणें, हीं महत्त्वाचीं आहेत, व स्वतंत्र काव्यांत केकावलि, संशयरत्नमाला, सन्मणिमाला, वगैरे महत्त्वाचीं आहेत. मोरोपंतांच्या कवितेची लोकप्रियता त्यांच्या हयातींत जशी होती, तशीच किंबहुना त्याहूनही अधिक अशी, हल्लीं आहे. मोरोपंत संस्कृतांत चांगले विद्वान होते. त्यांचें संस्कृत ग्रंथांचें वाचन फार होतें. त्याच प्रमाणें महाराष्ट्रभाषेंतील कविताही त्यांनीं सारी वाचिली होती. ते स्वभावानें चतुर, समय जाणणारे, मार्मिक, आणि मितभाषी होते. त्यांनीं महाराष्ट्र वाङ्मयांत अपरंपार भर घातली इतकेंच नव्हे, तर महाराष्ट्र भाषेचें सर्व सामर्थ्य जागृत करून तिला नेटनेटकें वळण लाविलें, हे त्यांचे महाराष्ट्रीयांवर मोठे उपकार झाले.

मोरोपंत इ० स० १७९४ मध्यें निवर्तले. त्यांचें वंशज निपणतू, म्हणजे नातूंचे नातू, हल्लीं वांई येथें आहेत.

## ७७. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर.

आपल्या महाराष्ट्रांतील नामांकित पंडितांत अग्रगण्य असे जे कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, त्यांच्या दोन पुत्रांमध्यें विष्णुशास्त्री हे ज्येष्ठ पुत्र होते. विष्णुशास्त्री यांचा जन्म पुणें येथें तारीख २० मे सन १८५० इसवी रोजीं झाला. त्यांचें बालवयांतील शिक्षण त्यांच्या आजोबांच्या देखरेखीखालीं झालें. त्यांचा मराठी अभ्यास झाल्यावर ते पुण्याच्या हायस्कुलांत गेले. त्यांचें तेथील शिक्षण पुरें होऊन ते इ० स० १८६५ साली मॅट्रिक्युलेशन परीक्षा पास होऊन पुढें कॉलेजांत गेले. आणि इ० स० १८७१ मध्यें त्यांची बी. ए. ची परीक्षा उतरली.

विष्णुशास्त्र्यांचे वडील महापंडित असून विद्याव्यासंगी होते, आणि शिवाय ते ग्रंथरचनाही करीत असत. त्यांच्या सहवासानें विष्णुशास्त्री हेही विद्याव्यासंगी होऊन त्यांची लेखनाकडे प्रवृत्ति झाली. विष्णुशास्त्री कॉलेजांत होते, तेव्हांपासूनच ते आपल्या वडिलांच्या मराठी शाळापत्रकांत मधून मधून लेख लिहीत असत, आणि ते बी. ए. झाल्यावर ह्या मासिक पुस्तकाचें चालकत्व कृष्णशास्त्र्यांनीं सर्वथैव आपल्या चिरंजीवांकडे सोंपविलें. विणुशास्त्र्यांनीं शालापत्रकांत जे विविध विषयांवर लेख लिहिले, त्यांत कालिदास व भवभूति ह्या दोन संस्कृत कवींवरील निबंधामुळें तत्कालीन मराठी लेखकांमध्यें त्यांची गणना होऊं लागली.

नंतर इ० स० १८७४ सालीं स्वतंत्र व भारदस्त मासिक काढण्याची विष्णुशास्त्री यांस स्फूर्ति होऊन त्यांनीं निबंधमालेचा उपक्रम केला. ह्या मासिकांतील त्यांच्या लेखांनीं सर्व महाराष्ट्रास आठ वर्षें जसें हालवून सोडलें! कारण, त्यांचे निबंध महत्त्वाच्या विषयांवर असून, ते अत्यंत प्रौढ व भारदस्त भाषेंत लिहिलेले असत. त्या निबंधांनीं मराठी गद्यवाङ्मयाची एक नवीन शाखा महाराष्ट्रीयांस दाखवून दिली, इतकेंच नव्हे, तर ते निबंध कालाच्या क्रमानें व गुणांच्या मानानें अग्रस्थानीं बसण्याच्या लायकीचे आहेत. ही निबंधमाला अत्यंत लोकप्रिय झाली होती, कारण तींतील विषय महत्त्वाचे असत. भाषा शुद्ध आणि जोरदार असे, आणि शिवाय लोकांच्या मतांना त्यावेळीं जें नवीन वळण लागत चाललेलें होतें, त्या वळणावरच विष्णुशास्त्र्यांचीं मतें ह्या लेखांत येत असत. तेणेंकरून महाराष्ट्र वाचकांस ह्या निबंधमालेची इतकी गोडी लागून राहिली होती, कीं मालेचा ताजा अंक निघतो केव्हां आणि आपण वाचतों केव्हां, असें त्यांना होत असे. तरुण

पिढीचे लोक मोठ्या उत्कंठेनें ताज्या अंकाची मार्गप्रतीक्षा करीत. परंतु जुन्या पिढीच्या लोकांना निबंधमालेचा प्रत्येक ताजा अंक हा हृदयावर वज्राघाताप्रमाणें वाटत असे. ताज्या अंकांत शास्त्रीबोवा आपलीं काय वर्मेंकर्में काढतात, कोणच्या दिशेनें उपहास-करतात, हें मनांत येऊन जुन्या पिढीच्या लोकांस निबंधमालेच्या ताज्या अंकाची भीति वाटत असे! सारांश हा, कीं निबंधमालेचा ताजा अंक हा त्या काळच्या जुन्या व नव्या पिढीच्या लोकांच्या विचाराचा व संभाषणाचा एक महत्त्वाचा विषय होऊन राहात असे! निबंधमालेनें आठ वर्षे महाराष्ट्रांत जी चळवळ उडवून दिली, तिची खरी कल्पना त्या वेळच्या लोकांखेरीज इतरांना होण्याजोगी नाहीं!

आठ वर्षे निबंधमाला चालविल्यावर ती बंद करून महाराष्ट्राचा इतिहास वगैरे विषय हातीं घ्यावे, असा शास्त्रीबोवांचा इरादा होता; परंतु निबंधमालेचा शेवटचा अंक छापून बाहेर पडावयाच्या अगोदरच, म्हणचे १७ मार्च इ० स० १८८२ रोजीं, त्यांचा ज्वरानें अंत झाला!

विष्णुशास्त्री यांनीं कांहीं वर्षे सरकारी नोकरी केली, परंतु आपल्या हौसेप्रमाणें वाचन, अध्यापन, व लेखन, करावयास वारंवार अडथळे येत, म्हणून ती सोडून देऊन त्यांनीं स्वताच्या हिंमतीवर अनेक नवीन व्यवसाय काढले. त्यांनीं अस्तित्वांत आणिलेलीं केसरी व मराठा हीं वर्तमानपत्रें, आणि न्यू इंग्लिश स्कूल, किताबखाना व चित्रशाळा, ह्या संस्था अद्यापि चालू असून तीं शास्त्रीबोवांची जणों काय स्वयंसिद्ध स्मारकेंच होऊन राहिलीं आहेत!

विष्णुशास्त्री यांस चार मंडळींत जाऊन गप्पागोष्टी करणें आवडत नसे. ते बोलत थोडें, तथापि कोण काय बोलतो, कोणाची काय वर्मं कर्में आहेत, हें ते लक्ष्यपूर्वक पहात असत. त्यांच्या निकटस्नेहाच्या मंडळींत मात्र ते मन मोकळें करून बोलत असत. त्यांचें आचरण अत्यंत शुद्ध व राहाणी अगदीं साधीअसे. त्यांना द्रव्याचा लोभ मुळींच नव्हता.

शास्त्रीबोवांच्या लेखांनीं आणि वर्तनानें समाजाला जे अनेकविध लाभ झाले आहेत, ते येणेंप्रमाणे:—

(१) त्यांनीं मराठी गद्यवाङ्मय समृद्ध केलें.

( २ ) अव्वल इंग्रजींमध्यें भरकटलेल्या लोकांच्या चुका दाखवून देऊन त्यांनीं पुढच्या पिढीस चांगलें वळण लाविलें.

( ३ ) सरकारी नोकरीवर किंवा आश्रयावर भिस्त न ठेवतां सर्व लहान मोठीं देशसेवेचीं व भाषासेवेचीं कामें आपलीं आपणास करणें शक्य आहे, हें त्यांनीं स्वताच्या उदाहरणानें दाखवून दिलें.

इतकी मूल्यवान् कामगिरी ज्या पुरुषानें केली, तो लोकोत्तर होय ह्यांत संशय नाहीं !

## ७८. रामदास.

गोदावरीच्या उत्तरतीरीं राक्षसभुवनाजवळ जांब म्हणून एक गांव आहे, तेथें शके १५३० ( म्हणजे इ. स. १६०८ ) मध्यें रामदासस्वामीचा जन्म झाला. त्याच्या बापाचें नांव सूर्याजीपंत असून तो जांबगांवाचा कुलकर्णी होता.

रामदासाचा बाप निवर्तल्यावर त्याच्या आईनें त्याची मुंज केली, आणि पुढें लग्नाचा बेत केला. परंतु लग्नाचे वेळीं ब्राह्मण मंगलाष्टकें म्हणूं लागले, तेव्हां "साव-धान ! सावधान ! " हे शब्द रामदासाच्या कानीं पडतांच त्यांचा अर्थ त्याच्या मनांत पूर्णपणें ठसला, आणि सांसारिक स्थितीसंबंधानें त्याच्या मनांत विरक्ति उत्पन्न होऊन, व गृहस्थाश्रम स्वीकारावयाचा नाहीं असा निश्चय करून, तो लग्नाच्या समारंभांतून पळून गेला, आणि नाशकास पंचवटींत जाऊन राहिला.

रामदास पंचवटींत राहून आपलें कुलदैवत जो राम त्याची उपासना करूं लागला. येथें त्यानें आपलें पहिलें, म्हणजे आईबापांनीं ठेविलेलें " नारायण " हें, नांव सोडून दिलें, आणि तो आपणास " रामदास, " ( रामाचा उपासक ), असें म्हणवून घेऊं लागला. पंचवटीमध्यें रामोपासनेंत रामदासानें बारा वर्षें घालविलीं.

नंतर रामदास तीर्थयात्रेस निघाला. उत्तर हिंदुस्थानांतील सर्व प्रसिद्ध तीर्थें पाहून व जागोजाग मारुतीची स्थापना करून, तो दोन वर्षांनीं परत महाराष्ट्रांत आला, आणि कृष्णातटीं माहुली नांवाचें जें पवित्र स्थान आहे, तेथें राहिला. या ठिकाणीं रामदासाची अलौकिक भक्ति व शुचिता पाहून लोकांनीं त्याला " समर्थ " ही पदवी दिली.

माहुलीस कांहीं वर्षें राहून रामदास साताऱ्याजवळ चाफळ म्हणून गांव आहे, तेथें येऊन राहिला. मराठी राज्याचा संस्थापक जो शिवाजी, त्याच्या कानीं राम-

दासाची कीर्ति गेली, तेव्हां त्यानें रामदासास गुरु केलें, तेव्हां रामदासानें आपल्या गुरुपणाची खूण म्हणून शिवाजीच्या फौजेचा झेंडा भगव्या रंगाचा करविला. त्या काळीं मराठे लोक भेटीच्या वगैरे प्रसंगीं " जोहार ! " हा शब्द उच्चारीत असत, त्याच्या ऐवजीं " राम ! राम ! " हा शब्द रामदासाच्या आज्ञेनें शिवाजीनें मराठे लोकांत प्रचलित केला. तो शब्द अझूनही त्या लोकांत चालूं आहे. रामदासाची सल्लामसलत शिवाजी राजकारणांत अनेक प्रसंगीं घेत असे.

रामदासानें आपलें सर्व आयुष्य लोकांना सदुपदेश करण्यांत घालविलें. त्यानें मनाचे श्लोक, दासबोध, वगैरे बरींच काव्यें रचिलीं; त्यांत सन्मार्गानें चालण्याचा, व चित्तामध्यें आत्मजागृति करून घेण्याचा, उपदेश मोठ्या कळकळीनें केलेला आहे.

शिवाजीच्या हयातींत मराठी राज्याचें व हिंदूधर्माचें वैभव रामदासास पहावयास सांपडलें; परंतु शिवाजी शके १६०२, ( इ० स० १६८० ), मध्यें मरण पावला, तेव्हां त्याचा पुत्र संभाजी हा राज्याचा अधिकारी झाला. त्याचें दुराचरण पाहून रामदासास भारी वीट येत असे. त्यानें संभाजीला पुष्कळ उपदेश केला; परंतु तो फुकट गेला; संभाजीचें दुष्ट आचरण म्हणून सुटलें नाहीं ! ज्या राज्याचें वैभव आपण पाहिलें, तें संभाजी सारख्या विनअकली इसमाच्या ताब्यांत गेलें, हें पाहून रामदासास भारी वाईट वाटत असे. ह्या कारणामुळें आणि वृद्धापकाळामुळें रामदास भारी थकला, आणि शके १६०३ ( इ० स० १६८१ ) माघ वद्य नवमी, ह्या दिवशीं निधन पावला.

ही नवमी त्याच्या शिष्यपरंपरेकडून " दासनवमी " म्हणून आजमित्तीसही पाळली जात आहे.

## ७९. पानपतची पहिली लढाई.

पानिपत येथें अनेक वेळा निकराच्या लढाया झाल्या, आणि या सर्व लढाया हिंदुस्थानच्या इतिहासांत मोठमोठाल्या क्रांत्या घडवून आणण्यास कारणीभूत झाल्या. कौरव आणि पांडव यांचे मध्यें जें घनघोर युद्ध झालें, ( ज्याचें सविस्तर वर्णन महाभारतांत व्यासमुनींनीं केलें आहे ), तें याच ठिकाणीं झालें. आणि आलीकडच्या काळींही येथें तीन प्रसंगीं तीन मोठ्या लढाया झाल्या. ह्या कारणांमुळें पानिपत हें ठिकाण पुराणप्रसिद्ध आणि इतिहासप्रसिद्ध आहे.

पानिपत हें शहर दिल्लीच्या उत्तरेस सुमारें ५० मैलांवर असून त्याचे शेजारीं एक विस्तीर्ण मैदान आहे. ह्या मैदानावर इ० स० १५२६ च्या एप्रिल महिन्याच्या २१ व्या तारखेस तुर्की सरदार बाबर आणि दिल्लीचा पठाण बादशाहा इब्राहीम लोदी, यांचेमध्यें एक मोठी भयंकर लढाई झाली. हिंदुस्तानांत तोफा आणि बंदुका या प्राणनाशक साधनांनीं जी पहिली लढाई झाली, ती हीच होय.

या लढाईचे प्रसंगीं बाबरानें आपल्या सैन्याच्या वेगवेगळ्या शाखा, आणि शिपायांच्या टोळ्या, यांची रचना फार कौशल्यानें केली होती. त्यानें आपल्या सैन्याच्या उजव्या आणि डाव्या बगलांचा उत्तम रीतीनें बंदोबस्त केला होता. उजव्या बगलेकडे पानिपतचा किल्ला आणि पानिपत शहर असल्या कारणानें तिकडून शत्रूचा हल्ला येणें शक्य नव्हतें. डाव्या बाजूस बाबरनें खूप खोल खोल खंदक खणवून त्या खंदकांच्या बाहेरच्या बाजूस झाडांच्या फांद्या रचून ठेवविल्या होत्या.

अशा रीतीनें आपल्या सैन्याच्या दोन्ही बगला सुरक्षित करून बाबरनें आघाडीस देखील तोफखान्याच्या योगानें बंदोबस्त केला होता. तो असा कीं, तोफा एकमेकींपासून थोडक्या थोडक्या अंतरावर ठेवून मधली जागा वाळूच्या पोत्यांनीं भरुन काढली होती; आणि ह्या तोफा हालूं नयेत, म्हणून त्या एकमेकींशीं मजबूत दोऱ्यांनीं जखडून टाकल्या होत्या. तेणेंकरून हीं वाळूचीं पोतीं आणि तोफा, ह्यांचा जणों काय एक जीव होऊन आयत्या वेळचा एक भक्कम तटच झाला होता!

ह्या तात्पुरत्या तटाच्या मागें बंदुकवाल्यांना उभे राहण्यासाठीं जागा केलेली होती, व त्यांना ह्या तटाच्या आड सुरक्षितपणें राहून तटावरून पलीकडे समोर शत्रूवर गोळ्या झाडतां याव्यात, म्हणून तटांत सोयीच्या ठिकाणीं भोकें ठेविलीं होतीं.

प्रत्यक्ष लढणाऱ्या सैन्याच्या पाठीमागें कसलेल्या आणि शेलक्या शिपायांची एक तुकडी त्यानें राखून ठेविलेली होती; अशासाठीं, कीं प्रत्यक्ष लढणाऱ्या सैन्याच्या एकाद्या भागास मदतीची जरूर पडली, तर ह्या राखून ठेवलेल्या तुकडीनें मदत करावी.

सैन्याच्या दोन्ही बगलांच्या दरम्यान जें सैन्य होतें, त्याचे बाबरानें अनेक भाग आणि पोटभाग करून प्रत्येकावर एक एक कुशल अधिकारी नेमला होता.

सकाळीं साताच्या सुमारास इब्राहीम लोदीचें सैन्य बाबरच्या सैन्यावर चाल करून यावयाला निघालें. त्यांचा समज असा होता, कीं आपणास उघड्या मैदा-

नावर घोडेस्वार आणि पायदळ यांच्याशींच लढावें लागेल. परंतु ते बरेचसे जवळ आले, तेव्हां त्यांच्यावर बाबरच्या सैन्यानें तोफा आणि बंदुका उडविण्यास सुरवात केली. तोफांचे गोळे व बंदुकांच्या गोळ्या यांचा वर्षाव होऊं लागला, तेव्हां इब्राहीम लेदीचे हत्ती, घोडे, शिपाई, वगैरे जागच्या जागीं पटापट मरून पडूं लागले. तोफांचा धडधडाट, बंदुकांचा फडफडाट, पेटणाऱ्या दारूच्या ज्वाळा, व धुराचे लोट, असा अपूर्व प्रकार पाहून इब्राहीम लेदीचे शिपायी घाबरून मागें हटूं लागले. इतक्यांत बाबरच्या सैन्याच्या दोन्ही बगलांनीं शत्रूच्या सैन्याच्या पिछाडीस जाऊन मागच्या बाजूनें त्यांच्यावर हल्ला केला. अशा कचाटींत शत्रूचें सैन्य सांपडलें. त्यांना कोणत्याच बाजूनें बाहेर पडावयास किंवा पळून जाण्यास वाट उरली नाहीं. साऱ्याच बाजूंकडून तें बाबरच्या सैन्यानें गराडलें गेलें होतें. ते सर्व समरांगणावर मरण पावले. त्यांतच इब्राहीम लेदी मरण पावला.

ह्या लढाईमुळें इब्राहीम लेदीचें राज्य बाबरास प्राप्त झालं.

## ८०. अहल्याबाई.

अहमदनगर जिल्ह्यांत पाथर्डी म्हणून एक गांव आहे, तेथें आनंदराव शिंदे ह्या नांवाचा एक शेतकरी असे, त्याची मुलगी अहल्याबाई. तिचा जन्म इ० स० १७२५ मध्यें झाला.

अहल्याबाई पुढें मोठ्या पदावर चढेल असें एका ज्योतिष्यानें आनंदरावास सांगितलें होतें. ह्या भाकितावर त्याचा पूर्ण विश्वास असल्याकारणानें त्यानें आपल्या मुलीला मोठ्या पदाला योग्य असें शिक्षण देण्याची तजवीज केली होती.

एकदां मल्हारराव होळकर हे उत्तर हिंदुस्थानांतील एका मोहिमीवरून दक्षिणेकडे येत असतां ते पाथर्डी गांवांतील एका देवळांत मुक्कामास उतरले. तेथेंच अहल्याबाई ही कर्मधर्मसंयोगानें देवदर्शनास गेली असतां मल्हारराव होळकर यांच्या दृष्टीस पडली. तेव्हां अहल्याबाईचें रूप व सभ्यपणाची वर्तणूक मल्हाररावांस फार आवडली, व त्यांणीं तिच्यासंबंधानें विचारपूस केली. त्यावरून ती आपल्याला सून मिळाली तर उत्तम होईल म्हणून त्यांणीं तिचा बाप आनंदराव ह्याचे जवळ त्यासंबंधानें गोष्ट काढली. अर्थात् आनंदरावास मल्हाररावांची मागणी मान्य झाली. यानंतर लवकरच मल्हाररावांचा मुलगा खंडेराव, आणि आनंदरावाची मुलगी

अहल्याबाई, यांचें लग्न पुणें मुक्कामीं मोठ्या थाटानें झालें. ह्या वेळीं तिचें वय ११ वर्षांचें होतें. ती सुस्वभावी असल्याकारणानें तिनें सासू, सासरा, वगैरेंचें प्रेम तत्काळ संपादन केलें.

ह्या लग्नाला १० वर्षें झालीं न झालीं तोंच खंडेराव हा जाट राजाशीं लढत असतां मरण पावला. अहल्याबाई पतीबरोबर सती जावयास सिद्ध झाली; परंतु मल्हाररावांनीं तिला, " तूं इतःपर मला पुत्राच्या जागीं आहेस, तूंच राज्यकारभार पहात जा," इत्यादि समजुतीच्या व सांत्वनाच्या गोष्टी सांगून तिचें मन वळविलें, व सती जाण्यापासून तिला निवृत्त केलें. यानंतर पुढें लवकरच मल्हाररावांसही देवाज्ञा झाली. तेव्हां अहल्याबाईचा मुलगा मालोजी ह्यास पेशव्यांकडून सरदारीचीं वस्त्रें मिळालीं. तथापि तीच स्वतः सारा राज्यकारभार पहात असे. कारण, मालोजी वयानें लहान व स्वभावानें दुष्ट असल्यामुळें तो अगदीं कुचकामाचा होता. परंतु तोही तिच्या दुर्दैवानें लवकरच मरण पावला. तेव्हांपासून साऱ्या होळकरशाहीची मालकीण अहल्याबाईच झाली, आणि सारा राज्यकारभार तिलाच आमरण पहावा लागला.

अहल्याबाईचा गंगाधरपंत म्हणून एक कारभारी होता. परंतु अहल्याबाईची सर्वत्र नजर असल्याकारणानें त्याला तिच्या कारभारांत फारशी ढवळाढवळ करतां येत नव्हती, यामुळें तिच्या हातांतून सारा कारभार निघून आपल्या हातीं यावा म्हणून त्यानें अनेक कारस्थानें केलीं, परंतु तीं सर्व निष्फळ झालीं. शेवटीं त्याणें राघोबादादास अहल्याबाईवर स्वारी करून तिचें राज्य जिंकून घेण्यासाठीं इंदुरास बोलाविलें. या निरोपावरून राघोबादादा सैन्यानिशीं माळव्यांत आला. येथें अहल्याबाईची सुरळीत राज्यव्यवस्था आणि प्रजेची आबादानी पाहून तो फार संतुष्ट झाला, आणि अहल्याबाईवर स्वारी करावयाचा बेत त्यानें सोडून दिला. आणि "आपला पुत्र मालोजी मरण पावल्याची खबर ऐकल्यावरून मी आपलें सांत्वन करावयासाठीं आलेला आहें," अशी थाप मारून परत दक्षिणेंत आला.

यानंतर कांहीं दिवसांनीं राघोबादादास पैशाची फार जरूर लागली. म्हणून तो अहल्याबाईच्या समृद्ध खजीन्यांतून जबरदस्तीनें पैसे काढावे ह्या इरादानें पुन्हां आपल्या सैन्यानिशीं माळव्यांत आला. परंतु अहल्याबाईची धर्मनिष्ठा, न्याय्य,

राज्यपद्धति, कर्तव्यदक्षता, वगैरे अलौकिक गुण पाहून त्याची त्यालाच लाज वाटली, आणि मग तिला कांहीं एक उपद्रव न करतां तो परत दक्षिणेकडे वळला. यानंतर अहल्यावाईच्या राज्यकारभारांत कोणीही कांहीं उपद्रव केला नाहीं. आणि आपल्या वयाच्या सत्तराव्या वर्षापर्यंत राज्य करून ती इ० स० १७९५ मध्यें मरण पावली.

अहल्यावाईचें राज्य म्हणजे केवळ रामराज्यच होतें. सर्व प्रजा तिला देवीप्रमाणें मानीत असे. तिच्या कारकीर्दींत व्यापार, धंदे, वगैरे भरभराटीच्या स्थितींत होते. तिनें केलेलीं धर्मकृत्यें पुष्कळ आहेत. तिनें जागोजाग विहिरी, धर्मशाळा, वगैरे बांधविल्या. तिणें मुख्य मुख्य क्षेत्रांत स्थापलेलीं अन्नसत्रें आणि सदावर्तें अद्यापि चालत आहेत.

असली स्त्री ज्या देशांत जन्मली त्या देशाच्या लोकांना धन्यता कशी वाटणार नाहीं ? आणि मोरोपंताचा तिच्या संबंधाचा पुढील उद्गार तरी कोणाला यथार्थ वाटणार नाहीं ?

देवि अहल्ये वाई ! झालीस जगत्रयांत तूं धन्या,
न न्यायधर्मनिरता अन्या कालिमाजि जाहली कन्या ॥

# विमर्शात्मक निबन्ध.

## ८१. कां न सदन बांधावें कीं त्यांत पुढें बिळें करिल घूस ?

आपण घर बांधलें म्हणजे त्यांत पुढें घूस बिळें करील, या भयानें कोणीं मनुष्य घर बांधीत नाहीं असें होत नाहीं; त्याप्रमाणें आपण कांहीं काम केलें, तर नीच माणसें त्याला नांवें ठेवितील, असें भय न बाळगतां जें कांहीं काम आपणास करावयाचें असेल, तें बेलाशक करावें.

कारण, जगांत नीच लोक पुष्कळ आहेत, आणि कोणी कांहींही काम केलें, तरी ते नीच लोक त्या कामाला नांवें ठेवीतच असतात. यासाठीं अशा माणसांची जर लोकांनीं भीति बाळगिली, तर त्यांच्या हातून कोणतेंही काम होणार नाहीं, आणि जगांमध्यें ज्ञानवृद्धि आणि सुखवृद्धि होणार नाहीं. आपणास जी गोष्ट आवश्यक किंवा सुखावह आहे, ती केल्यानें आपली नड भागते किंवा आपणास सुख होतें, इतकेंच नव्हे तर त्यापासून परंपरेनें जगालाही उपयोग होतो. परंतु आपण नीच लोकांना भिऊन जर ती गोष्ट केली नाहीं, तर आपण जगांतील सुखाचें परिमाण कमी केलें असें होऊन आपणही त्याच नीच लोकांच्या वर्गांत जाऊं. लूथरनें धर्मामध्यें सुधारणा करण्याचें काम अंगीकारिलें, तेव्हां सर्व यूरोप खंडांतील लोकांनीं त्याच्याविरुद्ध मोठें काहूर माजविलें; परंतु त्याला न जुमानतां लूथरनें धर्मसुधारणेचें काम नेटानें चालविलें, तेणेंकरून यूरोप खंडांतील लोकांना ख्रिस्ती धर्माचें शुद्ध स्वरूप समजून आलें, व त्यांच्या सुखाची वृद्धि झाली. दुसरें एक उदाहरण ग्यालिलिओचें देतां येईल. ज्योतिषशास्त्राचे खरे सिद्धांत शोधून काढून ते त्याणें लोकांस सांगितले, तेव्हां नीच लोकांनीं त्याच्याविरुद्ध मोठा गहजब करून त्याचा अतोनात छळ केला; परंतु ग्यालिलिओनें न डगमगतां आपलें काम तसेंच नेटानें चालविलें; त्यामुळें आकाशांतील नक्षत्रादिकांसंबंधाचें खरें ज्ञान जगास प्राप्त झालें. जर ग्यालिलिओ नीच लोकांस भ्याला असता, तर जगाचा हा जो फायदा झाला, तो झाला नसता.

दुसरें कारण असें आहे कीं, आपण नीचांस भिऊन एकादें काम करण्यापासून पराङ्मुख झालों, तर आपण भितरेपणाच्या दोषास पात्र होतों. भीतीला योग्य कारण असतां भीति बाळगिली तर तें क्षम्य होतें, इतकेंच नव्हे तर सुज्ञ लोक त्यावद्दल आपली तारीफच करतात. परंतु नीचांच्या निष्कारण निंदेला आपण भ्यालों, तर सुज्ञ लोक आपणास मूर्ख म्हणतात.

आणखी असें कीं, आपण कांहीं काम करावयास निघालों असतां नीच लोक आपली निंदा करावयास सदा तत्पर असतात. तथापि कर्मधर्मसंयोगानें ही निंदा कधीं कधीं सकारण ठरते. असल्या प्रकारच्या निंदेच्या योगानें आपल्या कामांतील दोष आपणास कळून येऊन आपली सुधारणा होते. नीचांस भिऊन जर आपण कोणतेंच काम करावयास हातीं घेतलें नाहीं, तर अशा प्रकारें आपल्यामध्यें सुधारणा होण्याचा मार्गच नसतो. नीचांनीं केलेली निंदा कधीं कधीं हितपरिणामी होते, म्हणूनच एका साधुपुरुषानें म्हटलें आहे, " निंदकाचें घर असावें शेजारीं ! "

पुष्कळ लोकांचें ठायीं मत्सरादि दुष्ट मनोविकार असतात. कित्येक नीच लोकांना हे दुष्ट मनोविकार लपवितां येत नाहींत, आणि त्यांनीं निंदा केली असतां तींत मत्सर स्पष्ट दिसत असतो, आणि तेणेंकरून तेच लोक उपहासास पात्र होतात. परंतु कित्येक नीच लोक इतके पटाईत असतात, कीं ते आपला मत्सर पूर्णपणें झांकून ठेवितात, आणि साधुपुरुषाच्या सत्कृत्याला विनाकारण नांवें ठेवीत असतात. पहिल्या प्रकारच्या नीच लोकांपेक्षां हे दुसऱ्या प्रकारचे नीच लोक अर्थात् ज्यास्ती भयंकर असतात. कारण, हे दुसऱ्या प्रकारचे नीच लोक संभावितपणाचें पांघरूण घेऊन निंदा करीत असतात. ज्याला असले संभावित नीच लोक ओळखितां येणार नाहींत, तो अर्थात् खचून जाईल, आणि हातीं घेतलेलें सत्कृत्य अर्धेंच सोडून देईल. असें करणें बरोबर नाहीं.

वर केलेल्या निरूपणावरून वाचकांस कळून येईल, कीं सद्धेतूनें प्रेरित होऊन जे लोक आपले दोष दाखवितील, त्यांच्या म्हणण्याचा आपण विचार करावा. परंतु जे लोक हाडाचे नीच असतात, त्यांना ओळखून त्यांच्या निंदेकडे आपण लक्ष्य देऊं नये, आणि जें कांहीं करावयाचें आपण योजिलेलें असेल, तें नेटानें, उत्साहानें, आणि शांत मनानें, पुरें करण्याच्या मार्गास आपण लागावें.

## ८२. जनावरांशीं निर्दयपणाची वागणूक.

जनावरांशीं निर्दयपणानें वागण्याची प्रवृत्ति सर्व काळीं आणि सर्व देशांत कोणच्या नाहीं कोणच्या तरी प्रकारची दृष्टीस पडते. ही प्रवृत्ति अत्यंत निंद्य आणि लाजीरवाणी आहे, असें म्हणणें भाग आहे.

जनावरांशीं निर्दयपणानें वागण्याचे प्रकार पुष्कळ आहेत. यूरोपांतील मुलें केवळ गमतीखातर मांजरांचीं किंवा कुतऱ्यांचीं पिलें पाण्यांत बुडवून त्यांस ठार मारतात, किंवा त्यांच्या डोळ्यांत सुया बोचून त्यांस आंधळीं करितात; आपल्या देशांतील मुलें शिमग्याच्या दिवसांत गाढवांचे केवळ गमतीखातर हाल करितात; दिवाळीच्या दिवसांत गाढवांच्या शेपट्यांस फटाकड्यांच्या माळा बांधून त्या पेटवून द्यावयाच्या, आणि गाढवें घाबरून सैरावैरा पळूं लागलीं म्हणजे ती गंमत पहावयाची, ही मुलांची प्रवृत्ति अतिशय निंद्य आहे, ह्यांत शंका नाहीं. परंतु मोठ्या माणसांच्या ठायींही ही प्रवृत्ति पाहून आपणास आश्चर्य वाटतें. डुकराच्या सर्वांगावरील केश भादरून काढून त्याला लोणी चोपडून धांवडविणें, आणि तें जिवासाठीं पळत असतां त्याच्या मागून दहा दहा माणसांनीं धावून त्याला पकडण्यासाठीं त्याच्या तंगड्या, डोकें, कान, शेंपूट, वगैरेंची हिसकाहिसक करणें, हा करमणुकीचा प्रकार पुष्कळ देशांत आढळतो. आपल्या देशांत बैल, रेडे, गाढवें, वगैरे भारवाहक जनावरांस त्यांचे हांकणारे फार क्रूरपणानें वागवितात. त्यांच्या जिवापाड ओझें त्यांना वहावयास किंवा ओढावयास लावणें, किंवा तीं जनावरें दमलेलीं असतां त्यांच्याकडून काम घेणें, त्यांना पोटाला पुरेसें न घालणें, हे प्रकार तर बाजूलाच राहोत; परंतु त्यांस जलद चालण्यासाठीं काठ्या मारणें, त्यांच्या शेपट्या मुरगाळणें, त्यांच्या अंगांत खचाखच् खचाखच् पराण्या भोंसकणें, हे प्रकार पाहून आपणास अति वाईट वाटतें, आणि मानवी प्राण्याचा क्रूरपणा इतक्या थराला गेलेला पाहून खंती वाटते !

मुक्या जनावरांना दुःख देणें हें भितरेपणाचें लक्षण होय. ज्यांना आपलें दुःख, आपल्या वेदना, बोलून दाखवितां येत नाहींत, ज्यांना कोणी त्राता नाहीं, ज्यांचें जन्मजात स्वातंत्र्य आपण आपलपोटेपणानें आणि जबरदस्तीनें हिरावून घेतलें आहे, अशा प्राण्यांस दुःख देणें हें भ्याडपणाचें काम होय. सुधारलेल्या देशांत असे प्रकार चालत असणें, ही आश्चर्याची गोष्ट होय !

मुक्या जनावरांस निर्दयपणानें वागविणें हें जसें भ्याडपणाचें द्योतक आहे, तसेंच कृतघ्नपणाचेंही द्योतक आहे. बैल, रेडे, घोडे, गाढवें, वगैरे प्राणी जन्मभर आपल्यासाठीं देह झिजवीत असतात. हे प्राणी आपलीं शेतें नांगरितात, गाड्या ओढतात, माणसांना वाहून नेतात, भार वाहतात, अशा अनेक प्रकारांनीं ते आपल्या उपयोगीं पडत असतात. ह्या प्राण्यांचे आपणांवर मोठे उपकार आहेत. म्हणून त्यांना वाईट रीतीनें वागविणें हें अत्यंत कृतघ्नपणाचें काम होय, ह्यांत संशय नाहीं !

ह्या प्राण्यांचें जन्मजात स्वातंत्र्य आपण आपल्या सोयीसाठीं आणि सुखासाठीं हिरावून घेतों, हा तर एक आपला आपलपोटेपणा आहेच, आणि त्याच्या भरतीला आपण त्यांस वाईट रीतीची वागणूक देऊं नये. त्यांस चांगली वागणूक दिली, तर ते आपणावर ममता करितात.

आपणां मानवी प्राण्यांस जशा सुखदुःखाच्या भावना आहेत, तशाच मुक्या जनावरांसही आहेत. आपणांस जसें सुख हावेंसें वाटतें, आणि दुःख नकोसें वाटतें, तसेंच मुक्या जनावरांसही वाटतें. मग आपण त्यांच्या सुखाची काळजी न वाहणें, व त्यांच्या दुःखाची पर्वा न करणें, हें आपणांस योग्य नाहीं.

## ८३. वक्तशीरपणा.

आपलीं कामें अगदीं ठरविलेल्या वेळा करण्याचा जो गुण, त्याला "वक्तशीरपणा" असें म्हणतात. हा गुण समाजांत राहणाऱ्या सर्व माणसांस अत्यंत आवश्यक आहे. तो गुण अंगीं असला, म्हणजे सर्व कामें नीट आणि सुरळीतपणें चालतात; आणि तो नसला, म्हणजे प्रत्येक कामांत घोटाळा उत्पन्न होऊन तें बिघडतें.

मनुष्याच्या अंगीं वक्तशीरपणाचा गुण नसल्यानें त्यास नुकसान सोसावें लागतें, इतकेंच नव्हे, तर इतरांसही त्यापासून गैरसोय सोसावी लागते. प्रथम बेवक्तशीर मनुष्याचें स्वतःचें जें नुकसान होतें, त्याच्याबद्दल आपण विचार करूं.

कोणी आळशी मनुष्यानें आपलें एक काम हातीं घेण्याला उशीर लाविला, तर तें काम संपावयालाही उशीर लागतो, आणि तेणेंकरून त्याच्या पुढचेंही काम हातीं घेण्याला उशीर होतो. हें दुसरें काम उशीरां संपलें, म्हणजे तिसऱ्यालाही उशीर होतो, आणि असें होतां होतां शेवटचें काम पुरता वेळ न

मिळाल्याकारणानें अपुरतें राहातें किंवा बिघडतें; किंवा अगदीं पहिलें काम हातीं घ्यावयाला उशीर लागला म्हणून जर तो मनुष्य तें काम घाईघाईनें ठरलेल्या वेळेंत पुरें करूं लागेल, तर तें बिघडेल ह्यांत संशय नाहीं. जो मुलगा वक्तशीर नसतो, तो उशिरां उठतो; उठावयाला उशीर झाला म्हणजे अभ्यास करावयास त्याला पुरता वेळ मिळत नाहीं. त्यामुळें ते कच्चे राहून शाळेंत गुरुजींकडून त्याला रागें भरून घ्यावें लागतें. एकादा अभ्यास संपवून मग उठावयाचें असें त्यानें केलें तर आंघोळीला उशीर होतो, जेवावयालाही उशीर होतो, आणि तेणेंकरून त्याला शाळेंत जावयाला उशीर होऊन त्याचे घंटेचे मार्क बुडतात. जी गोष्ट विद्यार्थ्यांस लागू, तीच गोष्ट मोठ्या माणसांनाही लागू. वेळच्या वेळीं कामें न केल्यानें प्रत्ये-काचें नुकसान होतें. एकादा कारकून वक्तशीरपणें कचेरीस जात नसला, तर त्याचीं कामें वेळेवर तयार होत नाहींत, आणि त्याचेवर वरिष्ठाची गैरमर्जी होते. तेणेंकरून बढतीच्या प्रसंगीं तो मागें पडतो. जो मनुष्य वक्तशीर नाहीं, त्याला आपल्या सामानसुमानाची बांधाबांध करून रेलवेस्टेशनावर जावयाला उशीर होतो; आणि त्याला आगगाडी न सांपडून हिरमुष्टें होऊन घरीं परत यावें लागतें. जो शेतकरी पावसांचें धोरण जाणूनही पेरणी, लावणी, वगैरे कामें वेळेवर करीत नाहीं, त्याला विपुल पीक मिळत नाहीं. एकाद्या जागेसाठीं अर्ज करावयास कोणीं मनु-ष्यानें उशीर केला, तर इतर उमेदवारांचे अर्ज अगोदर जाऊन त्याला ती जागा मिळत नाहीं. असे बेवक्तशीरपणापासून होणारे तोटे जितके सांगावे जितके थोडे.

एकाद्या मनुष्याच्या बेवक्तशीरपणापासून त्याचेंच नुकसान होतें असें नव्हे, तर इतरांसही त्याचे योगानें गैरसोय सोसावी लागते; इतरांचींही कामें जीं त्याच्यावर अवलंबून असतात तीं बिघडतात; आणि अन्य प्रकारांनींही इतरांना त्याच्या बेवक्तशीरपणाचा त्रास होतो. एकाद्या ठिकाणीं भोजनास जावयास जर कोणी उशीर लावला, तर इतरांस त्याच्यासाठीं तिष्ठत बसावें लागतें. एकाद्या जत्रेस किंवा नाटकास जावयाचा बेत कांहीं मंडळींनीं ठरविलेला असला, आणि त्यांपैकीं एक मनुष्य वेळेवर न आला, तर इतरांस खोळंबावें लागतें, आणि त्यांच्या रंगाचा भंग होतो. कुटुंबांतील मिळविणारा मनुष्य वक्तशीर नसला, तर त्याचें जें नुकसान होतें, तें त्याच्यावर अवलंबून असणाऱ्या माणसांसही भोगावें लागतें!

वर सांगितल्याप्रमाणें वक्तशीरपणाचा गुण अंगीं नसल्यानें होणारे दुष्परिणाम ज्याचे त्यास भोगावे लागतात इतकेंच नव्हे, तर ते इतरांसही भोगावे लागतात. यासाठीं वक्तशीरपणाचा गुण प्रत्येकानें आपल्या अंगीं आणण्याचा प्रयत्न करावा. तसेंच आईबापांनींहीं तो गुण आपल्या मुलांच्या अंगीं येईल, अशी तजवीज केली पाहिजे.

## ८४. करी नराला धनलोभ राक्षस !

मनुष्याच्या मनामध्यें द्रव्याचा लोभ योग्य मर्यादेच्या बाहेर गेला असता त्याची वृत्ति आणि आचरण हीं राक्षसाच्या प्रमाणें होतात.

असें होण्याचें एक कारण हें आहे, कीं धन हें सर्व प्रकारचीं सुखें मिळविण्याचें एक मुख्य साधन आहे. मनुष्याला सुखासाठीं धन मिळविण्याची इच्छा होणें रास्त आहे. परंतु ही इच्छा उत्तरोत्तर मर्यादेच्या बाहेर जाते, आणि सुखसेवनासाठीं पैसा मिळविणें हें बाजूलाच राहून पैशासाठींच पैसा मिळविण्याकडे मनुष्याचा कल होतो. असा एकदा मनाचा कल झाला म्हणजे मुख्य गोष्ट बाजूला राहून गौण गोष्टींचेंच महत्त्व वाढतें, आणि तेणेंकरून मूर्खपणाच्या वर्तनाला सुरवात होते. शेतामध्यें उत्तम पीक येण्याला खताची जरूरी असते, आणि जर कोणी शेतकऱ्यानें विपुल धान्य येण्यासाठीं शेतांत खत सांठविलें, तर तें वाजवी आहे; पण जर तो शेतांत खताच्या राशींच्या राशीच जागोजाग सांठवूं लागला, तर तेथें घाण होईल; किडे, डांस, चिलटें, वगैरे घातक प्राणी उत्तन्न होतील. धान्याचें पीक येणें बाजूलाच राहून शेतकऱ्याला नसता उपद्रव होऊं लागेल !

धनाच्या अमर्याद लोभामुळें मनुष्याचा कल भलत्याच गोष्टीकडे होतो, इतकेंच नव्हें, तर पैसा मिळविण्यासाठीं तो प्रत्यक्ष पापें देखील करूं लागतो. पैशासाठीं खोटें बोलणें, खोटे दस्तऐवज करणें, चहाड्या करणें, साधुजनांचा छळ करणें, खून करणें, 'अंगं गलितं पलितं मुंडं' अशी शरीराची दशा झाली तरी दास्य करीत राहणें, ह्या गोष्टी हरहमेश घडतांना आपण पाहातों.

धनाचा लोभ अमर्याद झाला म्हणजे मनुष्याला आपल्या खऱ्या कर्तव्याचा विसर पडतो; आपल्या देशासंबंधानें, आपल्या समाजासंबंधानें, आपल्या कुटुंबासंबंधानें, आणि खुद्द आपणा स्वताच्या संबंधानें, आपलीं जीं कर्तव्यें आहेत, तीं कर-

वतील तितकीं करण्यास प्रत्येक मनुष्यानें झटलें पाहिजे. परंतु मनुष्य पैशाच्या पाठीस लागला, म्हणजे ह्या कर्तव्यांची त्याला विस्मृति पडते, आणि तो पैशासाठीं प्राण टाकीत असतो ! मनुष्य कर्तव्यपराङ्मुख झाला, म्हणजे त्याला मनुष्यपणाचें नांवच शोभत नाहीं !

मनुष्याचा धनलोभ अमर्याद झाला म्हणजे पवित्र, उदात्त, आणि भूषणावह अशा मनोवृत्ति अगदीं लयास जातात. पैसा मिळविण्यासाठीं म्हाताऱ्या नवऱ्याला पोटची पोर देणें, आपल्या मुलाच्या विद्येसाठीं ऐपत असूनही योग्य तितका पैसा खर्च न करणें, देहधारणासाठीं ससत्त्व अन्न खाण्याची ऐपत असतां मुलांबाळांस रूक्ष अन्न खाऊं घालून पैसा वांचविणें, मित्रांशीं बेइमान होणें, उपकारकर्त्यांशीं कृतघ्न होणें, ह्यापेक्षां अधिक लाजिरवाण्या गोष्टी आपणांस क्वचितच पाहावयास मिळतील ! अशाही लाजिरवाण्या गोष्टी करणारे लोक आपणांस जगांत थोडे आढळतात असें नाहीं, असे भारी दिलगिरीनें आपणांस म्हणावें लागतें ! असल्या लोकांस राक्षस या नांवावांचून दुसरें कोणतेंही नांव यथार्थ होणार नाहीं !

वरील सर्व विवेचनावरून वाचकांची खात्री होईल कीं, धनलोभानें मनुष्याच्या मनोवृत्ति राक्षसी होतात इतकेंच नव्हे, तर त्याचें आचरणही राक्षसीच होतें !

## ८५. युद्ध.

दोन किंवा अधिक निरनिराळ्या देशांत, किंवा एकाच देशांतील दोन भिन्न पक्षांमध्यें,एकाद्या गोष्टीसंबंधानें वाद उत्पन्न झाला, व तो शांतपणाच्या रीतीनें व गुण्यागोविंदानें मिटण्यासारखा नसला, म्हणजे तो मिटविण्यासाठीं ते देश किंवा ते पक्ष एकमेकांशीं प्राणहानिकारक शस्त्रास्त्रांनीं भांडावयास सिद्ध होतात. अशा प्रकारच्या भांडणास " युद्ध " असें म्हणतात. वादाचा निकाल लावण्यासाठीं जशीं युद्धें होतात, तशींच शूर पुरुषांच्या महत्त्वाकांक्षेमुळेंहीं होतात. असल्या दोन्ही प्रकारचीं युद्धें फार प्राचीन काळापासून चालत आलीं आहेत.

जें राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्राचे पुष्कळ लोक मारतें, तें राष्ट्र बहुधा विजयी ठरतें; परंतु कधीं कधीं असें घडतें कीं, ज्या राष्ट्राला जय प्राप्त होतो, त्या राष्ट्राचे अधिक लोक मरण पावलेले असतात.

युद्धामध्यें नेहमीं सत्याचाच जय होतो असें नव्हे. ‘ बळी तो कान पिळी, ’ या नियमानें युद्धाचे निकाल लागत असतात.

ज्या राष्ट्रांचें दरम्यान युद्ध चालत असतें, त्या राष्ट्रांचें त्यापासून फार नुकसान होतें. त्यापासून पैशाची नासाडी होते; विद्या, शेतकी, व्यापार, कारखाने, वगैरे अंशतः किंवा सर्वथैव बंद पडतात; कलाकौशल्यांची वृद्धि न होतां कधीं कधीं त्यांची पिच्छेहाट होते; हजारों तरुण देशभक्त नाहींतसे होतात. शेंकडों कुटुंबें उघडीं पडतात, व कधीं कधीं सबंध राष्ट्रेंचें राष्ट्रच रसातलास जातें !

लढाईला अतोनात पैसा लागतो. हल्लीं फक्त दोनच तास जरी लढाई चालू ठेविली, तरी तेवढ्या अवकाशांत लाखों रुपयांचा फन्ना उडतो !

प्राचीन काळच्या व अर्वाचीन काळच्या युद्धांच्या हत्यारांत पुष्कळ फरक पडला आहे. अर्वाचीन काळीं प्राणहानीचीं शस्त्रास्त्रें पूर्वींहून फार भयंकर झालीं आहेत. हल्लींच्या दर मिनिटास शंभर गोळे सोडणाऱ्या तोफा, डायनामाइटचे सुरुंग, वगैरे वगैरे पाहून पूर्वींच्या लोकांनीं तोंडांत बोटच घातलें असतें !

युद्ध चालू नसून जरी सर्वत्र शांतता असली, तरी युद्धाची तयारी ठेवण्यासाठीं देखील पैशाची जरूरी लागते. सुधारलेल्या राष्ट्रांतही शिक्षणासारख्या महत्त्वाच्या बाबींत होणारा खर्च लष्करी खात्याच्या खर्चाच्या निम्याहून बराच कमी असतो.

मनुष्य प्राणी आपणास ज्ञानी म्हणवितो, व क्षुद्र स्वार्थाकरितां लढाई करून लाखों लोकांचे जीव घेतो, हा त्याचा केवढा तरी सुधारलेला रानटीपणा आहे ! हल्लींसुद्धां अल्पकालांत, अल्पश्रमानें प्राणाची हानि करणारीं उपकरणें जो शोधून काढील, त्याची वाहवा सुधारलेलीं राष्ट्रें करतात, आणि अशीं उपकरणें जवळ ठेवून लढाईची जय्यत तयारी ठेवणें, हें सुधारणेचें एक अंग मानतात. ज्या राष्ट्राच्या जवळ अशी तयारी नाहीं, त्याला मागसलेलें राष्ट्र—किंवा अप्रत्यक्षपणें रानटी राष्ट्र—मानतात.

युद्ध हें मनुष्यप्राण्यांस अत्यंत हानिकारक आहे. तेव्हां युद्धें बंद करण्यास आणि होतां होईतोंपर्यंत तोडजोडीनें सर्व तंटे मिटविण्यास प्रत्येक राष्ट्रानें मनोभावानें झटलें पाहिजे. युद्धापासून होणारी प्राणहानि व द्रव्यहानि मनांत आणून अलीकडे मोठमोठीं राष्ट्रें आपआपसांत तोडजोड करून तंटे मिटवूं लागलीं

आहेत. कांहीं वर्षांमागें हेग येथें भरलेल्या कान्फरन्स्वरून वरील विधानाची सत्यता लक्ष्यांत येण्याजोगी आहे.

## ८६. मिठाची केली वाण आणि लोणच्याची झाली घाण !

लोणच्यांत कांहीं ठराविक प्रमाणांत मीठ घालावें लागतें. पैसे वाचविण्यासाठीं आपण प्रामाणापेक्षां कमी मीठ घातलें, तर तितके आपले पैसे वांचतील हें खरें आहे; परंतु मीठ कमी झालें या कारणानें लोणचें नासेल, आणि आपलें मोठें नुकसान होईल. त्याप्रमाणें संसारामध्यें एखाद्या अल्प बाबीबद्दल होणारा खर्च अगदीं अल्प आहे असें म्हणून तो खर्च वांचविण्याची आपण इच्छा केली, तर पुढें ह्या खर्चाच्या कितीतरी पटीनें जास्ती खर्च आपणास करावा लागेल !

गलबत, घर, दुकान, कारखाना, वगैरेमध्यें मौल्यवान् माल सांठविलेला असतो. गलबत बुडाल्यास किंवा तें घर जळाल्यास मालकाचें अतोनात नुकसान होतें. यासाठीं तें गलबत किंवा घर वगैरेचा विमा उतरण्याची चाल आहे. मालाच्या मानानें अगदीं स्वल्प म्हणजे शेंकडा तीन किंवा चार टक्के विमाकंपनींत पैसे भरल्यानें मालकास ही नुकसानीची भीति राहात नाहीं. परंतु जर कोणी मालक हे विम्याचे पैसे खर्च करणार नाहीं, आणि दुर्दैवानें तें गलबत बुडालें, किंवा तें घर वगैरे जळालें, तर त्यानें वांचविलेल्या पैशाच्या शेंकडोंपटीनें मोठें असें त्याचें नुकसान होईल !

घरांत कोणी मनुष्य आजारी असला, तर त्याच्या औषधपाण्याबद्दल योग्य तो खर्च केलाच पाहिजे. हा खर्च वांचविण्यासाठीं औषधपाण्याची टंगळमंगळ केली, तर कदाचित् तो आजार वाढून त्यांत त्या मनुष्याचा अंतही होईल. मनुष्यमरणाची ही हानि अल्प आहे काय ?

आईबापांनीं मुलांच्या विद्येकरितां शक्य तितका पैसा खर्च केला पाहिजे. मुलगा विद्वान् झाला म्हणजे तो पुष्कळ पैसे मिळवितो, आणि त्याचें व त्याच्यावर अवलंबून असलेल्या माणसाचें आयुष्य सुखानें जातें. परंतु हा विद्येसाठीं खर्च करावयास आईबापें कचरलीं, तर मुलांस विद्या प्राप्त होत नाहीं, त्याला पैसे मिळत नाहींत, आणि तो सर्वथैव किंवा कांहीं तरी अंशानें दुसऱ्यावर भारभूत होऊन रहातो. अशा स्थितींत त्याला सुख काय होणार ?

वरील म्हणीपासून व्यापारी लोकांनींही बोध घेण्याजोगा आहे. आपला माल खपावा अशी इच्छा असल्यास जाहिराती देणें आवश्यक आहे. जाहिराती दिल्यानें लोकांस मालाची माहितीहोऊन ज्यांना जो माल पाहिजे असतो ते तो विकत घेतात. अशा जाहिरातीकरतां व्यापाऱ्यांस तो खर्च होतो, तो त्या मालाच्या किंमतीपेक्षां पुष्कळच कमी असतो. हा ऐवढा खर्च जर कोणी व्यापारी करावयास कचरला, तर त्याचा माल पडून राहून त्याचें मोठेंच नुकसान होतें !

वरील विवेचनावरून वाचकांची खातरी होईल कीं, आवश्यक जो खर्च तो केलाच पाहिजे. तो वांचविण्याचा प्रयत्न केल्यानें मोठी नुकसानी होते.

## ८७. विपत्ति.

एकाद्या कामीं यश प्राप्त न झाल्याकारणानें, किंवा अत्यंत आतुरतेनें इच्छिलेली वस्तु न मिळाल्याकारणानें, किंवा सुखाचीं साधनें गमावल्यामुळें आलेली जी खिन्नतेची स्थिति, तिला " विपत्ति, "असें म्हणतात. ह्या स्थितींत मनुष्य असला, म्हणजे त्याच्या मनाला यत्किंचित् उत्साह नसतो, आणि तो निराशेनें अगदीं दडपून गेलेला असतो. अर्थात्, अशा स्थितींत आपण असावें अशी इच्छा करणारा मनुष्य जगांत कोणी सांपडणार नाहीं. प्रत्येक मनुष्य सुखस्थितीचीच इच्छा करणार; आणि हें साहजिकच आहे. तथापि विपत्तीचा कांहींच उपयोग नाहीं, असें मात्र नव्हे.

विपत्ति जरी भोगकाळीं दुःख देते, तरी शेवटीं ती आपणांस हितकारकच होते. डांस वगैरे प्राणी आपणास अतिशय दुःख देतात, तरी ते आपणांस स्वच्छता राखण्यास भाग पाडतात; ह्यामुळें घरांत तसल्या प्राण्यांचा प्रादुर्भाव परिणामीं हितकारक होतो. त्याप्रमाणें विपत्ति ही जरी सर्वांना अप्रिय अशी वाटते, तरी परिणामीं ती सर्वथैव अहितकारकच असते असें नव्हे. तिच्यापासून आपणांस पुष्कळ लाभ होतात, व त्यांपैकीं काहीं प्रत्यक्ष भोगकाळींच होत असतात.

मनुष्यास विपन्नदशा प्राप्त झाली असतां त्याला पहिला लाभ हा होतो कीं, त्याचें मन घट्ट होतें; म्हणजे सुखस्थितीचा एकसारखा अनुभव घेत असल्याकारणानें मनाला जो नाजूकपणा आलेला असतो, तो नाहींसा होतो. मन नाजूक

असल्यानें मनुष्यास अनेक प्रसंगीं त्रास होतो, तो त्रास मन घट्ट असल्यास टळतो. जगांत भिन्न भिन्न स्वभावांच्या माणसांशीं आपला संबंध येत असतो, आणि आपलें मन नाजूक असल्यास व्यवहार सुरळीतपणें चालणें कठिण असतें. ज्याचें मन नाजूक आहे त्याला भलत्याच कामीं भीड पडते; लबाड मनुष्यांशीं सौम्यपणानें वागण्याकडे त्याचा कल असतो, व नालायक माणसावर विश्वास टाकण्याला तो कचरत नाहीं. परंतु ज्याचें मन जात्या घट्ट आहे, त्याला वरील प्रकारच्या अडचणी व्यवहारांत सहसा येत नाहींत. विपत्तीच्या योगानें मनुष्याचें मन घट्ट होतें, हा कांहीं लहान लाभ नव्हे.

विपत्तीच्या योगानें मनुष्याच्या मनांत भूतदया उत्पन्न होते. आपलें आयुष्य सुखविलासांत जात असतां सहसा आपणास हीन, दीन, विपन्न मनुष्यास पाहून कळवळा येत नाहीं, व त्याच्या दुःखाचें शक्य तितकें निरसन करण्याकडे आपली प्रवृत्ति होत नाहीं. परंतु आपण स्वतः विपन्न स्थितींत असल्यास, किंवा आपण पूर्वी कधीं विपन्न स्थितीचा अनुभव घेतलेला असल्यास, दुसऱ्याचें दुःख पाहून आपल्या मनांत त्याच्याविषयीं अनुकंपा उत्पन्न होते; कारण, त्याच्या स्थितीशीं आपलें तादात्म्य होतें. त्याच्या स्थितीशीं आपण आपली स्थिति लावून पाहतों, आणि आपल्या स्थितीवरून त्या मनुष्याच्या स्थितीची आपणास बरोबर कल्पना होते, आणि त्याला यथाशक्ति मदत करण्यास आपण मनापासून झटतों. सुखी मनुष्यास परदुःख शीतल वाटतें, तसें विपन्न स्थितीचा अनुभव घेतलेल्या मनुष्यास वाटत नाहीं. सारांश, विपत्तीच्या योगानें मनाचा आकुंचितपणा नाहींसा होतो, आणि त्याला " वसुधैव कुटुंबकम् " असें वाटूं लागतें.

विपत्तीच्या अनुभवानें आपणांस आणखी एक फायदा होतो तो हा, कीं आपणास सुखाची खरी योग्यता कळूं लागते. आपल्या सुदैवानें आपणांस एकसारखें सुखच अनुभवावयास मिळत असलें, म्हणजे त्याची किंमत आपणांस कळेनाशी होऊन आपला जन्म सुखासाठींच होय, अशी मूर्खपणाची आपली कल्पना होते, आणि पुढें पुढें तर तें सुखच आपणास कंटाळवाणें वाटूं लागतें. परंतु आपणास मधून मधून विपत्तीचा अनुभव आलेला असल्यास आपल्या सुखाची चव वाढते. रात्रीं दिव्याचा प्रकाश आपणास उज्वल दिसतो आणि दिवसास

फिक्का दिसतो, त्याचप्रमाणें विपत्तीच्या नंतरचें किंवा अगोदरचें सुख आपल्या मनास मोठ्या किंमतीचें वाटतें, व त्या सुखाबद्दल आपण ईश्वराचे उपकार मानतों. सुखी मनुष्यास ईश्वराचें स्मरण होत नाहीं. विपन्न मनुष्याला ईश्वराचा कधीं विसर पडत नाहीं.

विपत्तीविषयीं विचार केला असतां आपणास हें कबूल करावें लागेल, कीं विपत्ति ही सर्वथैव वाईट आहे असें नव्हे. मात्र, ती प्रसंगविशेषापुरतीच असावी.

## ८८. वाक्चातुर्य.

(कै० कृष्णशास्त्री चिपळूणकर ह्यांच्या निबंधावरून.)

मोठ्या सभेंत उभें राहून सुरस व सयुक्तिक भाषण करून ऐकणाराचें मन वश करून घेण्याची जी कला, तिला " वाक्चातुर्य " असें म्हणतात. ही मोठी उपयोगी परंतु कठिण कला आहे. ही कला पुरी साधण्यास अनेक गोष्टींचें आनुकूल्य असावें लागतें. वाणी गोड असली पाहिजे, तसेंच ज्या विषयावर बोलावयाचें, तो चांगला अवगत असून तो सुबोध करण्याची शक्ति पाहिजे. तसेंच ज्या लोकांत भाषण करावयाचें त्यांची ग्रहणशक्ति किती आहे, त्यांच्या समजुती कशा आहेत, व त्यांचे रागद्वेष कोणकोणत्या गोष्टींविषयीं आहेत, हें सर्व वक्त्याला समजलें पाहिजे. तसेंच त्याची मुद्रा व शरीर हींही भव्य असलीं पाहिजेत, व बोलतांना भाषणांतील रस त्यास मुखचर्येनें व अंगविक्षेपानें दाखवितां आला पाहिजे.

ह्या गुणांपैकीं किती एक गुण स्वाभाविक आहेत व कित्येक अभ्यासानें यावयाजोगे आहेत, व जे स्वाभाविक असे आहेत, त्यांपैकीं कांहीं अभ्यासानें वाढण्याजोगे आहेत.

ही वक्तृत्वाची कला प्राचीन कालीं आपल्या लोकांत फारच प्रगल्भ दशेस आलेली होती. सर्व लहानमोठ्या राजेरजवाड्यांच्या दरबारांत न्याय, व्याकरण, धर्म, वगैरे शास्त्रांमध्यें प्रवीण अशा लोकांच्या सभा होत असत. त्या प्रसंगीं जो पंडित प्रतिपक्ष्यांच्या मतांचें खंडण समर्पक रीतीनें करून आपलें मत स्थापित करी, त्याचा बहुमान केला जाऊन त्याला योग्य अशी पदवी किंवा शालजोडी देण्यांत येत असे, किंवा द्रव्यद्वारा त्याची संभावना केली जात असे. सभेमध्यें

बोलण्याची कला प्राचीन काळीं आपले लोक गुरुपाशीं शिकत असत; आणि ते तयार झाले, म्हणजे काशीपासून तों रामेश्वरापर्यंत सभांमध्यें जय मिळवीत असत.

परंतु ह्याच्याहीपेक्षां अधिक उपयुक्त अशा कामीं वक्तृत्व करून लोकांचीं मनें वळविण्याची ही कला आपल्या देशांमध्यें पूर्वीं अत्यंत प्रगल्भ दशेला आलेली होती. तरवारीची किंवा राजदंडाची भीति न दाखवितां, किंवा प्राणहिंसेचा किंवा वंचनेचा अवलंब न करतां, बौद्ध भिक्षूंनीं आपल्या धर्माचा प्रसार सर्व हिंदुस्तान व अफगाणिस्तान, बलुचिस्तान, इराण, तार्तरी, रशिया, चीन, जपान, सिलोन, ब्रह्मदेश, सुमात्रा, वगैरे ठिकाणीं, सुधारलेल्या, अर्धवट सुधारलेल्या किंवा अगदीं रानटी लोकांत केला, तो केवळ सत्याच्या आणि वक्तृत्वाच्या जोरावर केला. आणि तो प्रसार झाल्यावर अन्यधर्मीयांच्या त्यांच्यावर वावटळी आल्या असतांही सर्व जगांतील निम्मे लोक अद्यापि बौद्धधर्मीय आहेत. यावरून आपल्या लोकांत वक्तृत्वाची कला किती प्रगल्भ दशेस आलेली होती आणि तिचा उपयोग आध्यात्मिक उन्नतीकडे कसा झाला, हें स्पष्ट कळण्याजोगें आहे.

वक्तृत्वाचा गुण अंगीं असणें हें फार उपयोगी असून भूषणावह आहे. मनुष्यास पुष्कळ ज्ञान आहे, अनेक गोष्टींची माहिती आहे, पण आपल्या मनांतील भाव दुसऱ्याच्या मनांत आणून देतां येत नाहीं, तर त्या ज्ञानाचा व त्या माहितीचा कांहीं उपयोग जगास व्हावयाचा नाहीं. एका करंड्यांत हजारों रुपयांची उंची कस्तूरी झांकून ठेविली आहे, पण तिचा वास्तविक मनोरम गंध बाहेर पडत नाहीं, तर त्या कस्तूरीच्या परिमलानें लोकांना आल्हाद कसा होईल ?

सर्व काळीं व सर्व देशांत वक्तृत्व कलेची थोड्या अधिक प्रमाणांत जरूर असते. धर्मोपदेशक, सार्वजनिक विषयांवर बोलणारे लोक, वकील, वगैरे सर्वांस वक्तृत्वाचा फार उपयोग आहे.

सामान्य व्यक्तिव्यवहारांत देखील वक्तृत्वगुणानें पुष्कळ कामें होतात. यासाठीं वक्तृत्वाचा गुण अंगीं आणण्याचा आपण प्रयत्न करावा.

## ८९. ढेंकुणाच्या संगें हिरा जो भंगला, कुसंगें नाडला साधू तैसा ॥

हिरा जरी अति टणक असतो, तरी तो ढेंकणाचा स्पर्श होतांच पिचतो. त्याप्रमाणें साधुपुरुषही दुर्गुणी माणसांच्या संगतींत राहिला असतां त्याच्या अंगचे चांगले गुण लोप पावून त्याच्या ठायीं त्या दुर्गुणी माणसांचे वाईट गुण येतात.

याचें एक कारण असें आहे कीं, मनुष्य हा अनुकरणशील प्राणी आहे. जें त्याच्या नजरेस पडतें, किंवा जें त्याच्या कानावर येतें, तें करण्याकडे त्याची साहाजिक रीत्या प्रवृत्ति होते. घरीं जी भाषा मुलें ऐकतात, तीच तीं बोलूं लागतात. ती भाषा शुद्ध असली तर त्यांच्या तोंडाला शुद्ध भाषा लागते, व अशुद्ध असली तर अशुद्ध भाषा लागते. अक्षराचें जें वळण, उभें किंवा तिरकस, मुलांच्या नजरेस पडतें, तेंच त्यांच्या हाताला लागतें. जो धंदा बापाचा, त्या धंद्यांतच मुलालाही गोडी वाटते. सारांश हा, कीं जें जें मनुष्यास वारंवार दिसतें किंवा ऐकूं येतें, तें तें करण्याकडे त्याचा स्वभावसिद्ध कल असतो. आणि म्हणून कोणी मनुष्य जर वाईट लोकांच्या संगतींत असला, तर त्याला त्यांच्या वाईट चालीरीती लागतात.

दुसरें कारण असें कीं, तात्त्विक बोधापेक्षां प्रत्यक्ष उदाहरणाचा परिणाम मनावर लवकर होतो. आईबापांनीं मुलाला खोटें बोलूं नये, चोरी करूं नये, वगैरेसारखीं नीतितत्त्वें कितीही कळकळीनें उपदेशिलीं असलीं, तरी तीं बाजूलाच राहतात, आणि त्या मुलांना खोटें बोलणाऱ्यांची व चोरी करणाऱ्यांची संगति असली, तर तीं खोटें बोलण्यास व चोरी करण्यास कचरत नाहींत.

तिसरें कारण असें कीं, परिचयाच्या योगानें मनुष्याला वाईट गोष्टींचा वाईटपणा भासेनासा होतो. कोणी मनुष्य जात्या कितीही चांगला असला, तरी त्याचा सहवास नित्य वाईट माणसांशीं घडत असल्यास, त्याला वाईट माणसांच्या अंगच्या वाईट गुणांचा वाईटपणा जाणवेनासा होतो. जोंपर्यंत वाईट गोष्टीची किळस एकाद्या माणसाच्या मनांत असते, तोंपर्यंत ती गोष्ट न करण्याविषयीं तो जपत असतो. परंतु एकदा कां ही किळस नाहींशी झाली, म्हणजे मग ती गोष्ट

करावयास त्याला हरकतच राहात नाहीं. असें झालें म्हणजे मूळचे सद्गुण नाहींतसे होऊन त्याच्या अंगीं दुर्गुण येऊं लागतात.

चवथें कारण असें कीं, कोणाही मनुष्याला छांदिष्ट किंवा फाजील सोंवळा म्हणवून घेण्याची आवड नसते. कोणी मनुष्य वाईट लोकांच्या मंडळींत गेला आणि त्यांच्याप्रमाणें वाईट गोष्टी करावयास तयार नसला, तर ते लोक त्याला फाजील सोंवळा म्हणून त्याचा उपहास करतात. हा उपहास टाळावयासाठीं तो त्यांच्याप्रमाणें वाईट गोष्टी करावयास प्रवृत्त होतो. मनुष्याला जीं वाईट वाईट व्यसनें जडतात, तीं प्रथम ह्याच कारणामुळें जडतात, असें आपल्या पाहण्यांत येतें.

शिवाय असें, कीं ज्या वाईट गोष्टी मनुष्य एकटा असतां करावयास कचरतो, त्या तो चारचौघांत गेला असतां निःशंकपणें करतो. त्याला असें वाटत असतें, कीं वाईट गोष्टींचें पातक आपल्या एकट्याच्याच माथीं न बसतां आपल्या सोबत्यांच्याही माथीं बसून आपल्याकडे त्याचा अगदीं थोडका अंश येईल!

वरील विवेचनावरून वाचकांना कळून येईल, कीं मनुष्याला वाईट संगति लागली असतां तो मूळचा चांगला असला तरी वाईट होतो. यासाठीं आपण कोणाचीही संगत करावयाच्या वेळीं नीट विचार केला पाहिजे.

---

हा निबंध वाढवावयाचा झाला तर पुढील म्हणी व दाखले यांचा योग्य स्थळीं विद्यार्थ्यानें उपयोग करावा.

(१) एकरात्रप्रसंगेन काष्ठघंटाविटंबनम्।

(२) दुधांत मिठाचा खडा पडल्यानें दुधाची मधुरता नाहींशी होते.

(३) स्वच्छ पाण्यांत शाईचा एक थेंब पडला असतां तें टाकाऊ होतें.

(४) कोळशाशीं व्यवहार केला असतां बोटें काळीं होतात.

(५) मंडळींत एकास जांभई आली असतां इतरांसही जांभया येऊं लागतात. एका मनुष्याला हसूं आलें म्हणजे इतरांसही हसूं येतें.

(६) वाईट गुण लवकर लागतात.

## ९०. जत्रा.

वर्षाच्या कांहीं ठराविक दिवशीं आणि कांहीं ठराविक ठिकाणीं जत्रा भरविण्याचा परिपाठ आपल्या देशांत आज हजारों वर्षांपासून चालत आलेला आहे, आणि आजमितीसही हिंदुस्थानांत हजारों ठिकाणीं जत्रा भरत असतात. मौर्यवंशीय चक्रवर्ती अशोक—ज्याला कमींत कमी दोन हजार वर्षें झालीं—त्याणें खोदविलेल्या शिलालेखांत जत्रांचा उल्लेख आहे. यावरून त्याच्याही पूर्वी हजारों वर्षांपासून आपल्या देशांत जत्रा भरविण्याची चाल असली पाहिजे हें स्पष्ट अहे. आपल्या पूर्वजांनीं सुधारणेचीं, शिक्षणाचीं, व्यापारवृद्धीचीं, व ज्ञानप्रसाराचीं, जीं स्वयंप्रेरणेनें चालणारीं यंत्रें उत्पन्न केलीं, त्यांपैकीं जत्रा हें एक होय.

एखाद्या सणाच्या किंवा देवाच्या निमित्तानें, किंवा एकाद्या साधुपुरुषाच्या पुण्यतिथिसंबंधानें, आपल्या देशांत जत्रा भरत असतात.

जत्रांचे अनेक उपयोग अहित, त्यांपैकीं कांहीं खालीं नमूद करतों.

१. जत्रांचा पहिला उपयोग हा आहे, कीं एकादा सण म्हणून पाळावयाच्या दिवशीं पूर्वी कोणत्या देवानें किंवा महात्म्यानें कोणकोणते पराक्रम केले किंवा लोककल्याणाचीं कामें केलीं, कोणत्या साधुपुरुषानें आपली आध्यात्मिक उन्नति करून लोकांस सद्वर्तनक्रम कसा उपदेशिला, वगैरेसंबंधानें आपले विचार जागृत होतात, आणि आपणांस तसें करण्याची प्रेरणा होते.

२. अशा जत्रांच्या प्रसंगीं घरांतील वडील माणसें लहान मुलांस त्या त्या विशिष्ट दिवसासंबंधाचे इतिहास किंवा दंतकथा किंवा काहाण्या सांगतात; ह्यामुळें गतगोष्टींची परंपरा वर्षानुवर्षें, पिढ्यानुपिढ्या, शतकानुशतकें अबाधित अशी चालू राहते, आणि तेणेंकरून लहान मुलांस एक प्रकारचें शिक्षणच प्राप्त होतें.

३. अशा जत्रांचे प्रसंगीं हरतऱ्हेचे विकावयाचे जिन्नस, नानाप्रकारच्या कलाकौशल्याच्या चिजा, धान्यें, जनावरें, वगैरे पहावयास मिळून आपल्यास हावे ते जिन्नस एकदम आणि एके ठिकाणीं विकत घ्यावयास सांपडतात, आणि आपली दहा ठिकाणीं हिंडावयाची दगदग वांचते. प्राचीनकाळीं जेव्हां प्रवासाचीं साधनें हल्लींच्या इतकीं विपुल नव्हतीं, तेव्हां अशा जत्रांचा फार उपयोग

होत असे. व्यापारी लोकांना आपल्या जिनसांची अदलाबदल करण्यास संधि सांपडत असे.

४. इतर कारागिरांनीं तयार करून जत्रांचे प्रसंगां विकावयास आणलेले पदार्थ पाहून कल्पक कारागीर लोकांना त्यांतील गुणदोष समजून घेऊन आपली स्वतःची कारागिरी सुधारण्याची प्रवृत्ति होते. सारांश, हल्लींच्या काळीं भरणाऱ्या प्रदर्शनांचा जो उपयोग, तोच प्राचीनकाळच्या जत्रांचा होत असे, व अजूनही होत आहे.

५. जत्रेच्या निमित्तानें वेगवेगळ्या ठिकाणचे लोक एकत्र जमल्यानें परस्परांमध्यें दळणवळण वाढून बंधुप्रीति उत्पन्न होते. संभाषणाच्या योगानें एकमेकांचे विचार, चालीरीती, वगैरे एकमेकांस कळून मनाचा आकुंचितपणा कमी होतो. बौद्ध भिक्षूंनीं अशा जत्रांच्या प्रसंगीं लोकांचा मोठा जमाव होण्याची संधि साधून आपल्या धर्माच्या तत्त्वांचें विवरण करून त्याचा फैलाव केला.

वर निर्दिष्ट केलेल्या फायद्यांशिवाय आणखीही जत्रांपासून होणारे फायदे आहेत. यावरून जत्रा प्रचलित करण्याच्या बाबतींत आपल्या पूर्वजांनीं आपणांवर किती उपकार करून ठेविले आहेत, हें स्पष्ट कळण्याजोगें आहे.

पूर्वींच्या काळीं जत्रांच्या योगानें जें काम होत असे, तें हल्लीं पुस्तकें, वर्तमानपत्रें, प्रदर्शनें, प्रवासांचीं सुलभ साधनें, यांच्या योगानें अंशतः घडून येतें, तथापि जत्रांचें महत्त्व अद्यापि बरेंच आहे.

## ९१. पापाची वासना मोडणें.

पापाची वासना मनांत येतांच तिचा विध्वंस करावयास आपण झटावें, हें अत्यंत हितकर आहे.

पापाच्या वासना आरंभीं आरंभीं फारशा प्रबल नसतात, आणि म्हणून त्यांचा प्रथमच उच्छेद करणें सोपें असतें. परंतु ह्या वासनांकडे आपण जर प्रथम दुर्लक्ष्य केलें, तर त्या बळावून त्यांना संवयींचें रूप येतें, म्हणजे मूळारंभीं ज्या केवळ वासना असतात त्या संवयी होतात; आणि ह्या संवयी आपल्या ताब्यांत रहात नाहींत, तर उलटपक्षीं आपणच त्यांच्या ताब्यांत जाऊन त्यांचे दास होतों. मग पापाचा प्रतिकार करणें हें आपणास अशक्य होतें.

एकादा रोग नुकताच उद्भवूं लागत असतां तो योग्य उपायांनीं तावडतोब नाहींसा होतो. रोगाची प्रथम उपेक्षा केली तर तो बळावतो, आणि त्या हत-भाग्य मनुष्यास त्याची पीडा चिरकाल सोसावी लागते, व कधीं कधीं त्या रोगानें त्याचा प्राणनाशही होतो. जें तत्त्व वैद्यशास्त्रांत शरीरासंबंधानें खरें आहे, तेंच तत्त्व नीतिशास्त्रांत मनासंबंधानेंही खरें आहे; म्हणजे पापवासना वेळींच जर करारीपणानें दाबिली नाहीं, तर ती वृद्धिंगत होते; व अखेरीस मनाची पवित्रता नष्ट होऊन मनुष्य नीतिभ्रष्ट होतो, आणि मग अर्थातच तो दुःखी होतो.

योग्य वेळीं पापाची वासना न दावल्यामुळें जीं दुःखें मनुष्यांस भोगावीं लाग-तात, त्यांचीं उदाहरणें हरहमेश आणि रस्तोरस्तीं आपल्या दृष्टीस पडतात. परंतु इतिहासप्रसिद्ध उदाहरण घ्यावयाचें झाल्यास शिवाजीचा पुत्र संभाजी याचें देतां येईल. हा वाईट लेकांच्या संगतीस लागल्यामुळें त्याच्या मनांतील पापाची भीति नाहींशी झाली, त्याच्या मनांत विषयवासनांचा प्रादुर्भाव झाला, हितकर्त्या लेकांचीं बोधवचनें त्यानें मनास आणिलीं नाहींत; पापमार्गानें चालण्याचा त्याचा क्रम दृढतर होत गेला, आणि शेवटीं तो शत्रूच्या तावडींत सांपडून परा-काष्ठेचे हाल सोसून मरण पावला. तो जर वेळींच आपल्या पापवासनांचा उच्छेद करण्याचा निश्चय करता, तर हे सर्व परिणाम टळून तो मोठ्या वैभवास चढून प्रजेचा कल्याणकर्ता म्हणून प्रसिद्ध झाला असता.

जो मनुष्य सज्जनांशीं सहवास करतो, आणि नेहमीं कोणच्या तरी उद्योगांत गुंतलेला असतो, त्याची सहसा पापाकडे प्रवृत्ति होत नाहीं. यासाठीं वाईट माण-सांची संगति सर्वथैव वर्ज करून कांहीं तरी उद्योगांत कालक्रमणा करीत असावें, म्हणजे असें होईल, कीं मनांत सहसा पापाची वासना उद्भवणार नाहीं, व उद्भ-वलीच, तर करारीपणानें तिचा तत्काल उच्छेद करण्याचें सामर्थ्य आपल्या अंगीं येईल.

## ९२. अतिपरिचय.

अतिपरिचय म्हणजे अत्यंत निकट प्रकारची सलगी. असली सलगीही, हानि-कारक होते.

कोणाही माणसाशीं आपण अतिपरिचय केला असतां, आपल्याविषयीं त्याच्या मनांत आदरबुद्धि राहात नाहीं, आणि शेवटीं उभय पक्षांस त्रास होतो. याचें कारण असें कीं, जोंपर्यंत दोन माणसांत विशेषसा संबंध नसतो, तोंपर्यंत त्यांना एकमेकांविषयीं पूज्यबुद्धि वाटत असते; आणि संबंध निकट झाला, म्हणजे ही पूज्यबुद्धि नाहींशी होऊन तिरस्कार वाटूं लागतो. दुर्मिळ वस्तूंविषयीं पूज्यबुद्धि असते, तशी सुलभ प्राप्त होणाऱ्या वस्तूंविषयीं नसते. ज्या गांवांत पाण्याचें दुर्भिक्ष आहे, तेथील लोक पाणी बेताबेतानें खर्च करतात, व ज्या गांवांत पाणी मुबलक आहे, तेथें पाण्याची अतोनात नासाडी केली जाते, हें आपल्या माहितीचें उदाहरण आहे. तसेंच हवा नसली तर आपण क्षणभरही जगणार नाहीं. तथापि तिच्याविषयीं कोणाला कधीं आदर वाटतो काय? कधींही नाहीं. कारण, ती आपणांस विपुल मिळते. त्याप्रमाणें जीं माणसें आपणास प्रसंगविशेषींच दिसतात, त्याच्याविषयीं आपणास बहुमान वाटतो, आणि जीं आपल्याला नेहमीं दिसतात, त्यांच्याविषयीं वाटेनासा होतो.

दुसरें कारण असें आहे, कीं दोन माणसांत अतिपरिचय झाला म्हणजे हळूं हळूं शिष्टाचाराचा लोप होतो, आणि तीं एकमेकांशीं मोकळ्या मनानें बोलूं लागतात, आणि सलगीच्या नात्यानें वागूं लागतात. तेणेंकरून त्यांना एकमेकांच्या ठायीं असलेले दोष दिसूं लागतात. अशा रीतीनें दोष दिसले, म्हणजे तीं माणसें एकमेकांस आवडेनातशीं होतात.

तिसरें कारण असें, कीं दोन माणसांची जोंपर्यंत साधी ओळख आहे, तोंपर्यंत त्यांची एकमेकांशीं विनोद करण्याची प्रवृत्ति दाबांत असते. परंतु ही ओळख जसजशी दाट होत जाते, तसतसा त्यांचा थट्टा करण्याकडे कल होतो; पुढें पुढें ही थट्टा मर्मभेदक होते, एकमेकांचीं वर्मेंकर्में काढून ते बोलूं लागतात, आणि मग अर्थात् स्नेहाचा भंग होतो.

चवथें असें, कीं दोन माणसांत अतिपरिचय झाला, म्हणजे ते एकमेकांस आपलीं कामें सांगतात, एकमेकांजवळ पैसे उसने मागतात, व अनेक प्रसंगीं मदत मागतात. एकमेकांच्या उपयोगीं पडणें हा सद्गुण आहे, हें खरें आहे. तथापि जर कोणीं वारंवार आपली मदत मागितली, तर आपणास त्याचा

कंटाळा येतो; शिवाय असें, कीं मदत मागावयाची तीही पुष्कळ प्रसंगीं भलत्याच कामांत मागण्यांत येतें, आणि नीतीच्या किंवा सोयीच्या दृष्टीनें ही मदत करणें योग्य नसतें; म्हणून जर अशा कामीं मदत केली, तर मदत करणाराचें मन दुसऱ्या विषयीं विटतें, व मदत न केली तर मदत मागणारा रागावतो. सारांश, मदत केली किंवा न केली, तरी एका पक्षाचें मन दुसऱ्यावरून उडतें, आणि मग स्नेहाला उतरती कळा येऊं लागते.

अतिपरिचयापासून हानि होते असें आम्हीं वर म्हटलें आहे, परंतु हा नियम सामान्य जनासच लागू आहे. दोन लोकोत्तर माणसांत अतिपरिचय झाला असतां, किंवा एकाद्या लोकोत्तर पुरुषाशीं कोणा सामान्य मनुष्याचा अतिपरिचय झाला असतां, कांहीं हानि होत नाहीं, तर उलटपक्षीं लाभच होतो, हें शिवाजी आणि रामदास, श्रीकृष्ण आणि अर्जुन, रामचंद्र आणि मारुति, वगैरे सारख्यांच्या उदाहरणांवरून व्यक्त होतें. परंतु सामान्य माणसासंबंधानें बोलतांना अतिपरिचय करूं नये, व दुसऱ्या कोणाचाही आपणाशीं होऊं देऊं नये, हें उत्तम.

## ९३. शाळेंतील सुट्टी उत्तम रीतीनें कशी घालवावी ?

ज्या मुलानें आपल्या शाळेंतील पहिली सहामाही चांगल्या रीतीनें अभ्यास करण्यांत घालविली असेल, त्यानें सुट्टीमध्यें आपले शाळेंतील अभ्यास वगैरे सर्व बाजूला ठेवून आपल्या मनास पूर्ण विश्रांति द्यावी. दर सहामाहीनंतर जी सुट्टी देण्यांत येते, तिचा हाच उद्देश. त्यानें दररोज सकाळीं व संध्याकाळीं चार चार, पांच पांच मैलांची रपेट करावी, आणि त्याच्या गांवाला नदी, तळें, किंवा एकादी प्रशस्त विहीर असल्यास कधीं कधीं पोहावयासही जावें. बाकी राहिलेला वेळ पुस्तकें वाचण्यांत न घालवितां मित्रमंडळीशीं उपयुक्त किंवा गमतीच्या विषयावर बोलण्यांत घालवावा.

मन हें एक नाजूक यंत्र आहे, आणि त्याला मधून मधून पूर्ण विश्रांति लागते. एकाद्या मुलाला जर वाटलें, कीं आपल्या मनाला विश्रांति पुरेशी मिळाली आहे, तर त्यानें मागील अभ्यासांची उजळणी व थोडे पुढील अभ्यास दररोज थोडथोडे केले असतां चालेल. परंतु हा अभ्यास करणें हें सुट्टींतील मुख्य

कर्तव्य असें त्यानें समजूं नये; तर शारीरिक व्यायाम घेणें हेंच मुख्य कर्तव्य समजावें. त्यानें रात्रीं कोणच्याही तऱ्हेचा अभ्यास करूं नये.

शाळा चालू असतां एकादा जरुरीचा अभ्यास करणें असल्यास त्यानें रात्रीं जागून तो पुरा करावा, परंतु सुट्टीमध्यें रात्रीं कधींही जागरण करूं नये. इंग्रजी भाषेंत एक म्हण आहे, कीं " जो लवकर निजतो व लवकर उठतो, तो सशक्त, संपत्तिमान्, आणि विद्वान् होतो. " ह्या म्हणीप्रमाणें चालणें फायदेशीर आहे.

ज्यानें आपली पहिली सहामाही सुट्टीच्या दिवसांप्रमाणें घालवून वेळेचा दुरुपयोग केला असेल, त्यानें मात्र आपली सुट्टी वर सांगितल्या रीतीनें घालवूं नये. त्यानें आपल्या शिक्षकाच्या मदतीची अमूल्य संधि गमावली, म्हणून तें नुकसान शक्य तेवढें सुट्टीमध्यें त्यानें झटून अभ्यास करून भरून काढण्याचा प्रयत्न करावा; व अशा रीतीनें तो आपला अभ्यास करूं लागला तर त्याचे आप्तइष्ट व मित्रमंडळी यांस खात्रीनें आनंद होईल. त्यानं एक वेळापत्रक करावें, व त्याप्रमाणें सर्व अभ्यास होईपर्यंत त्यानें आपला वेळ खेळण्याकडे घालवूं नये. अशा रीतीनें त्याचे मागील सहामाहींत झालेलें नुकसान थोडेंबहुत तरी भरून निघेल, व हुषार मुलाला जशी सबंध सुट्टी चैनींत घालवावयास मिळते, तशी ह्याला थोडीबहुत तरी मिळेल. त्यानें पुनः ताजेतवानें होऊन अभ्यास करण्यास व मागील चुकी दुरुस्त करण्याच्या इरादानें, पुनः शाळेंत जावें.

ज्या मुलांचे पालक त्यांना सुट्टीमध्यें हवापालट करण्यास पाठविण्याइतके श्रीमंत असतील, तीं मुलें खरोखर दैववान् समजलीं पाहिजेत.

हवापालट करणें ही फार हितावह गोष्ट आहे. हवापालट करण्यास थोडा प्रवास लागतोच, व प्रवासाच्यायोगें ज्ञान मिळतें; परंतु ही गोष्ट श्रीमंत लोकांची आहे; तरी गरीब मुलांनींसुद्धां थोड्याबहुत प्रमाणानें हवापालट करून पुढील अभ्यास नेटानें व हुषारीनें करण्यास ताजेतवानें होऊन यावें.

## ९४. आंथरुण पाहून पाय पसरावे.

आपलें आंथरूण किती मोठें आहे हें पाहून त्यावर आपले हातपाय ताणावे म्हणजे ते जमिनीवर जाणार नाहींत, व त्यांना थंडी, वारा, धूळ, वगैरे कांहीं लागणार नाहीं. त्याचप्रमाणें आपली ऐपत पाहून खर्च करावा, नाहींतर आपणास कर्ज होऊन आपणास दुःखकारक स्थिति प्राप्त होईल.

वरील म्हणींत उपदेशिलेलें तत्त्व फार मूल्यवान् आहे. आपला आदा काय आहे हें नीट पाहून त्याच्या आंत, व फार झालें तर त्याच्या इतका, खर्च करावा. हा निर्बंध पाळणें सर्व प्रकारांनीं इष्ट आहे. आपल्या स्वताच्याच सुखाचा जरी विचार केला, तरी आपल्या आद्यापेक्षां खर्च जास्ती न होऊं देणें ह्यांतच शहाणपण आहे. एकाद्या श्रीमंत मनुष्यानें बायसिकल घेतली, किंवा बाजाची पेटी घेतली, म्हणून आपणही तशी घेतली, तर तिच्यापासून आपणास सुख होईल हें खरें आहे. परंतु ह्या चैनीच्या वस्तूसाठीं खर्चिलेला पैसा आपल्या आद्याच्या बाहेर असल्याकारणानें आपणास कर्ज तरी काढावें लागतें, किंवा जरुरीच्या वस्तु विकत घेण्यास पैसा न उरल्याकारणानें अडचण तरी काढावी लागते. कर्ज कसें फिटेल ही विवंचना, किंवा जरुरीच्या वस्तु न मिळाल्याकारणानें होणारी अडचण, ही आपणास सोसावी लागते. आणि चैनीच्या पदार्थांवर आपल्या ऐपतीच्या बाहेर खर्च केल्याबद्दल आपणास परिणामीं दुःख होतें.

आद्यापेक्षां कमी खर्च करणें हें जसें आपल्या स्वताच्या सुखस्थितीच्या दृष्टीनें जरूर आहे, तसेंच तें कर्तव्याच्या दृष्टीनेंही आवश्यक आहे. जी वस्तु विकत घेण्याची आपणांस ऐपत नाहीं, ती विकत घेतली असतां आपल्या कुटुंबांतील माणसें–जीं आपणावर अवलंबून असतात–त्यांच्या सुखावर आपण घाला घालतों असें होतें. कारण, जो पैसा कुटुंबपोषणाकडे लागावयाचा, तो आपण आपल्या चैनीकडे खर्च करतों. असें केलें म्हणजे आपण आपल्या कुटुंबासंबंधानें जें आपलें कर्तव्य तें बजाविलें नाहीं असें होतें.

आपल्या आद्यापेक्षां जास्ती खर्च करणें हें नीतीच्या बाजूनेंही गैर आहे. कारण, जीं सुखें, विलास, किंवा चैनी, भोगावयास एकाद्या माणसाची ऐपत नाहीं, तीं सुखें, ते विलास, व त्या चैनी, जर तो भोगूं लागला, तर लोकांना तो आहे त्यापेक्षां जास्ती श्रीमंत वाटूं लागतो. लोकांचा असा खोटा ग्रह होऊं देणें म्हणजे त्यांना

फसविणेंच होय! प्रत्यक्ष खोटें बोलणें हें जसें पाप होय, तसेंच आपल्या खोट्या वर्तनानें लोकांचा खोटा ग्रह होऊं देणें हेंही पापच होय!

वर सांगितल्याप्रमाणें आयापेक्षां जास्ती खर्च केल्यानें मनुष्य स्वतः दुःखें व संकटें भोगतो इतकेंच नव्हे, तर त्याच्यावर अवलंबून असलेल्या माणसांसंबंधानें त्याचें जें कर्तव्य तें तो बजावीत नाहीं, आणि शिवाय नीतीचें उल्लंघन करून समाजास वाईट उदाहरण घालून देतो. यासाठीं आपल्या आयापक्षां जास्ती खर्च न होऊं देण्याविषयीं आपण जपत असावें.

## ९५. एकानें गाय मारली म्हणून दुसऱ्यानें वासरूं मारूं नये.

अमक्या माणसानें गाय मारण्याचें घोर पातक केलें, म्हणून दुसऱ्यानें वांसरूं मारावयाचें लहानसें पातक करावयास हरकत नाहीं, असें समजणें हें चुकीचें आहे.

कारण, एका मनुष्यानें कांहीं वाईट गोष्ट केली ह्या सबबीवर दुसरा जर तीच किंवा तसलीच वाईट गोष्ट करावयास प्रवृत्त झाला, तर दुसऱ्याचा गुन्हा क्षम्य ठरेल असें नव्हे. पहिल्याच्या वाईट कृत्याबद्दल पहिल्यास लोक दोषी समजतील, आणि दुसऱ्याच्या वाईट कृत्याबद्दल लोक दुसऱ्यालाही दोषी समजतील. दोन्ही कृत्यें वाईटच आणि तीं करणारीं दोन्ही माणसें गुन्हेगारच होत. पहिल्याच्या वाईट कृत्यानें दुसऱ्याच्या वाईट कृत्याचें समर्थन होणें अशक्य आहे.

दुसरें असें, कीं कोणी एकादें दुष्कृत्य केलें, तर तज्जन्य पश्चात्तापाचें दुःख त्याला भोगावें लागतें. तसलेंच किंवा त्याहून अधिक भयंकर दुष्कृत्य दुसऱ्या एकानेंही केलें आहे, ह्या विचारानें त्याचें हें पश्चात्तापाचें दुःख तिळभरही कमी व्हावयाचें नाहीं. तें दुःख त्याचें त्यालाच, आणि पूर्णपणें, भोगावें लागतें. तात्पर्य असें, कीं आपण केलेलें दुष्कृत्य पूर्वीं कितीही पुष्कळ माणसांनीं केलेलें असलें, तरी आपल्या पश्चात्तापाची तीव्रता त्या प्रमाणांत कमी होते असें नव्हे.

आणखी असें कीं, आपण केलेलें जें दुष्कृत्य, तें कितीही हलकें असलें, तरी त्याबद्दल आपणास केव्हांना केव्हां तरी शिक्षा भोगावी लागतेच. प्रत्येक माणसाच्या वर्तनावर समाजाची आणि राजाची नजर असते. कोणींही माणसानें कांहींही अपराध केला, तरी त्याला समाजाकडून आणि राजाकडून शिक्षा

होते. ही शिक्षा करते वेळीं समाज किंवा राजा असें पाहात नाहीं, कीं हा अपराध पूर्वीं अमक्या-अमक्यांनीं केलेला आहे, म्हणून ह्या माणसास शिक्षा कमी द्यावी; जे कोणी अपराध करतील, त्या सर्वांस शिक्षा होते; कोणाची शिक्षा चुकत नाहीं.

आणखी असें, कीं एकाद्या मनुष्यानें दुसऱ्याचा अपराध पाहून तसा अपराध केला ह्या सबबीवर समाज किंवा राजा त्याच्यावर मेहेरनजर करून कदाचित् त्याला कमी शिक्षा करील, परंतु मरणोत्तर यमधर्म जी शिक्षा करतो, तिच्यांत मेहेरबानीचा अंश नसतो. जसा अपराध तशी शिक्षा; मग तो कोणींही केलेला असो, किंवा एकाचा पाहून दुसऱ्यानें केलेला असो.

वरील विवेचनावरून वाचकांना हें कळेल, कीं एकानें कांहीं वाईट गोष्ट केली म्हणून दुसऱ्यानें ती करणें हें क्षम्य होत नाहीं.

## ९६. इतिहास आणि चरित्र यांची तुलना.

इतिहासामध्यें एका किंवा अधिक देशांचा व बऱ्याच मोठ्या कालाचा वृत्तांत सांगितलेला असतो. चरित्रामध्यें एकाच पुरुषाच्या आयुष्यांत घडलेल्या वृत्तांताचें निवेदन केलेलें असतें.

इतिहास आणि चरित्र हीं दोन्ही मनोरंजक आणि बोधप्रद असतात. प्रत्यक्ष अनुभवानें आपणास नेहेमींच शहाणपण येत असतें. काय काय श्रम केल्यामुळें आपण सुखी झालों, व काय काय चुका केल्यामुळें आपण दुःखी झालों, ह्याचें मनन केलें असतां आपण शहाणे होतों, हें कोणीही कबूल करील. परंतु हा शहाणपणा आपणाला फुकट मिळालेला नसतो. सुख मिळविण्यासाठीं आपणास मेहनत पडलेली असते, व आपल्या हातून घडलेल्या चुकांचें दुःखकारक परिणाम आपणास भोगावे लागलेले असतात. म्हणून आपणास आपल्या आयुष्यांत आपल्या स्वतःच्या अनुभवानें मिळालेलें शहाणपण कितीही मूल्यवान् असलें, तरी तें सुखानें मिळालेलें नसतें. परंतु इतिहास किंवा चरित्रें ह्यांच्या वाचनापासून मिळालेलें शहाणपण हें मूल्यवान् असून शिवाय मनोरंजक असतें. कारण, जीं संकटें एकाद्या देशाला किंवा पुरुषाला भोगावीं लागलेलीं असतात, त्यांचे प्रत्यक्ष वांटेकरी आपण नसतों. इतिहासांत किंवा चरित्रांत निवेदिलेल्या गोष्टी नानाविध व उत्कंठाजनक असून त्या वाचण्याकडे आपलें मन आकृष्ट होतें,

व तेणेंकरून आपलें रंजन होतें. मनोरंजन व ज्ञानप्राप्ति, हीं दोन्ही आपणास एकदम प्राप्त होतात.

वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें मनोरंजन आणि ज्ञानप्राप्ति होते, ह्यासंबंधानें इतिहास आणि चरित्र हीं दोन्हीं सारखींच आहेत; तथापि इतिहास आणि चरित्र ह्या दोहोंपासून सारख्याच प्रमाणांत किंवा सारख्याच प्रकारच्या लोकांस मनोरंजन व ज्ञानप्राप्ति हीं होतात असें मात्र नव्हे. इतिहास हा मोठ्या जनवृंदाची हकीकत देतो, ह्यामुळें आपलें लक्ष्य एकदम शेंकडों व्यक्तींवर विभागलें जातें. चरित्राचा विषय एकच व्यक्ति असल्याकारणानें आपलें लक्ष्य त्या एकट्याच व्यक्तीवर लागलेलें असतें. आपली अनुकंपा व प्रेम हीं त्या एकाच व्यक्तीवर जडलेलीं असल्यामुळें त्या व्यक्तीची हकीकत आपल्या हृदयांत नीट ठसते, आणि तेणेंकरून ती आपणास जास्ती मनोरंजक वाटते, व तिच्यापासून घ्यावयाचा बोधही मनामध्यें चांगला बिंबतो. आपण नेहमीं असें पाहातों, कीं आपण एकाच वेळीं पुष्कळ गोष्टी करूं लागलों असतां कोणतीच गोष्ट धड होत नाहीं. परंतु एकाच वेळीं एकच गोष्ट आपण हातीं घेतली असतां ती चांगली साध्य होते. त्याचप्रमाणें इतिहासवाचनापासून होणारें मनोरंजन व होणारा बोध ह्यांचा अनेक व्यक्तींशीं संबंध असल्यामुळें त्याचें स्वारस्य, व स्थायिकपणा, हीं कमी प्रमाणांत असतात. चरित्राचा नायक हा आपल्या विचारांचा एकच केंद्र झाल्यामुळें आपणास इतिहासवाचनापेक्षां चरित्रवाचन जास्ती गोड वाटतें, व तज्जन्य बोधही जास्ती वेळ टिकणारा असतो. चरित्रनायक हा आपल्याच सारखा सामान्य पुरुष असतो. आपल्याच प्रमाणें त्याला संसारांत अनेक प्रकारच्या अडचणी, व विविध संकटें आलेलीं असतात. त्याचें निरसन त्याणें कसें केलें, तो कोणकोणच्या उपायांनीं वैभवास चढला, वगैरे गोष्टी आपणास कळतात, व जें त्याला करतां आलें तें करणें आपणासही शक्य आहे, हें तत्त्व आपल्या मनावर चांगलें ठसतें, आणि सहजच आपण त्या व्यक्तीचें अनुकरण करण्यास प्रवृत्त होतों.

इतिहासाच्या वाचनापेक्षां चरित्राचें वाचन हें आणखीही एका बाबतींत आपणास जास्ती लाभप्रद असतें. इतिहासानें राजनीतीचीं तत्त्वें आपणांस समजतात. चरित्रानें व्यक्तिनीतीचीं तत्त्वें मनावर ठसतात. इतिहास हा मुत्स-

यांच्या उपयोगीं पडण्याजोगा असतो. परंतु चरित्र हें प्रत्येक मनुष्याला उपयोगी असतें. समाजांतील एकादुसराच मनुष्य मुत्सद्दी असावयाचा; परंतु व्यक्तिनीति ही प्रत्येक मनुष्याला, प्रत्येक व्यवहारांत अनुसरावयाची असते. शिवाय असें, कीं मुत्सद्दीपदावर मनुष्य असतां जीं नीतितत्त्वें तो अनुसरत असतो, तीं खोटीं, किंवा भ्रामक, आणि डोळ्यांत धूळ टाकणारीं आहेत, असें तो अंतःकरणांत जाणत असून सुद्धां त्यांचें समर्थन करीत असतो; परंतु तोच मनुष्य आपल्या खासगी व्यवहारांत तसल्या नीतितत्त्वांचें अवलंबन करावयाला कचरतो. सारांश हा, कीं इतिहासाच्या वाचनापासून जीं तत्त्वें आपल्या मनावर ठसतात, तीं खोटीं नसलीं तरी फार थोड्याच मनुष्यांस उपयोगीं पडणारीं असतात, आणि चरित्रांच्या वाचनापासून आपणास खऱ्या आणि शुद्ध नीतीचीं तत्त्वें समजतात. इतिहासांत ज्या पुरुषांनीं मोठमोठे पराक्रम केले म्हणून सांगितलेलें असतें, त्या सर्वच पुरुषांची नीति ग्राह्य किंव अनुकरणीय असते, असें नव्हे. इतिहासामध्यें खोट्या नीतितत्त्वांच्या जोरावर एकादा पुरुष किंवा एकादा देश वैभवशाली झाला असें आपण वाचिलें, म्हणजे त्या खोट्या नीतितत्त्वांविषयीं आपणाला फारशी किळस वाटत नाहीं. परंतु खाजगी व्यवहारांत जरी कोणी मनुष्य खोट्या नीतितत्त्वांचें अनुसरण करून वैभवशाली झाला असला, तरी त्याचें चरित्र वाचून आपणास त्याचें कौतुक वाटेल असा संभव नसतो.

सारांश हा, कीं इतिहास आणि चरित्र हीं दोन्हीं मनोरंजक व बोधप्रद असतात; परंतु सारख्याच प्रमाणांत नसतात.

## ९७. हासत कर्म करावें, भोगावें रडत तेंचि परिणामीं.

मनुष्य पुष्कळ गोष्टी प्रथम गमतीखातर किंवा कौतुकानें करतो, परंतु पुढें त्याला त्यांच्याबद्दल दुःख भोगावें लागतें.

मनुष्याला कोणतेंही व्यसन जडतें, तें प्रथम त्याला त्याच्यापासून तात्कालिक सुख होतें, म्हणूनच जडतें. ह्या सुखाला भुलून तो त्या व्यसनाकडे जास्ती जास्ती ओढला जातो, आणि शेवटीं तो त्या व्यसनाचा पूर्ण दास बनतो. असें झालें म्हणजे त्या व्यसनाचे सर्व दुःखकारक परिणाम त्याला भोगावे लागतात. दारू प्याली असतां तात्कालिक सुख वाटतें. मनुष्य प्रथम थोडी थोडी, मग

पुष्कळ पुष्कळ, दारू पिऊं लागतो. पुढें क्रमाक्रमानें त्याला तें व्यसन जडतें. तें कांहीं केल्या त्याला सोडतां येत नाहीं. अशा स्थितींत मनुष्य आला असतां त्याच्या पैशाची, अब्रूची, शरीराची अपार हानि होते, आणि तेणेंकरून त्याला नानाविध दुःखें भोगावीं लागतात.

दुसरें असें, कीं मनुष्य पुष्कळ गोष्टी मूर्खपणानें किंवा अविचारानें करतो. त्यांचा परिणाम काय होईल, इकडे तो लक्ष्य पुरवीत नाहीं. अविचारानें किंवा मूर्खपणानें केलेल्या कृत्यांचा परिणाम नेहमीं दुःखांतच व्हावयाचा. तरुणपणीं विद्या न करतां खेळण्यांत काळ घालविणें, हें लहान मुलांना गोड वाटतें, परंतु तेणेंकरून त्यांना मोठेपणीं चरितार्थाचीं मुबलक साधनें मिळेनातशीं होतात, आणि कष्टांत दिवस घालवावे लागतात. तरुणपणीं ज्यांनीं खेळण्यांत काळ घालविला आहे, अशीं माणसें पुढें हालांत दिवस काढीत असलेलीं आपणास घरोघर पाहावयास सांपडतात.

दुसऱ्याला चिडविण्यासाठीं, किंवा त्याला वेडावण्यासाठीं, त्याच्यासारखें बोलणें, चालणें, वगैरे करण्याची लहान मुलांना भारी खोडी असते. परंतु पुढें त्यांना तशाच रीतीनें बोलण्याची किंवा चालण्याची सवय लागते, आणि तेणेंकरून तीं स्वतःच लोकांच्या तिरस्कारास व उपहासास पात्र होतात. प्रथम जी गोष्ट केवळ गमतीखातर केलेली असते, तिचे परिणाम पुढें भोगावे लागतात. कबंध ह्या नांवाच्या एका गंधर्वानें स्थूलशिरा नामक ऋषीला हिडिस्स रूप धारण करून वेडावलें. तेव्हां त्या ऋषीनें कबंधाला "तसाच हो!" असा शाप दिला. तेणेंकरून त्या गंधर्वाला मूळचें रम्य रूप गमावून घेऊन नव्या हिडिस्स रूपानें जन्मभर राहावें लागलें. त्यानें प्रथम जी गोष्ट गमतीखातर केली, तिचे दुःखकारक परिणाम त्याला जन्मभर भोगावे लागले!

वरील विवेचनावरून वाचकांची खात्री होईल, कीं एकादी वाईट गोष्ट करतांना आपणास जरी सुख झालें, तरी परिणामीं तिच्यामुळें दुःख भोगावें लागतें.

### ९८. अनेक मित्रांप्रति जोडि संपदा,
### कसास लावी परि त्यांस आपदा ॥

मनुष्य वैभवस्थितींत असतां त्याच्या भोंवतीं अनेक मित्र गोळा होतात, परंतु त्याला हीन दशा आली म्हणजे त्याचे मित्र त्याचा परित्याग करितात.

असा प्रकार असण्याचीं अनेक कारणें आहेत. एक कारण असें आहे, कीं जगांत मैत्री केली जाते ती बहुतकरून आपलपोटेपणाच्या तत्त्वावर केली जाते. श्रीमंत, वजनदार, किंवा उंच अधिकाराच्या जागीं असलेल्या मनुष्याची मैत्री लोक करतात, ती त्याच्यापासून आपणास पैशाअडक्याची मदत होईल, तो आपलें वजन खर्च करून कांहीं वस्तु आपणास मिळवून देईल, किंवा आपण एकाद्या अडचणींत सांपडलों असतां आपला बचाव करील, त्या आशेनेंच मैत्री करतात; खरें पाहिलें असतां त्या मोठ्या माणसांविषयीं त्यांच्या मनांत कांहीं भक्ति, प्रीति, आदरबुद्धि, किंवा त्याच्या कल्याणाची कळकळ नसते. तो मोठा मनुष्य जर कांहीं कारणानें हीन दशेस आला, तर त्याच्यापासून लोकांना कोणताही फायदा होण्याची आशा राहात नाहीं, आणि त्याची खुषामत करणारे लोक हळूंहळूं गळूं लागतात. निसर्गांत देखील असाच प्रकार दृष्टीस पडतो. पशुपक्षी वगैरे प्राणी मोठ्या वृक्षाचा आश्रय करतात, तो त्याची छाया, फलें, संरक्षण, इत्यादिकांचा लाभ व्हावा म्हणून करतात, म्हणून वसंत ऋतूंत वृक्ष पशुपक्ष्यांनीं गजबजलेले असतात; परंतु शिशिर ऋतूंत झाडांचे खराटे होतात, तेव्हां पशुपक्षी तेथून निघून दुसरीकडे जातात.

दुसरें असें कीं, फायद्यासाठीं जसे कित्येक लोक मोठ्याचा आश्रय करतात, तसे कित्येक लोक आम्ही मोठ्याच्या मेहेरबानींतले आहों असा जगांत डौल मिरविण्याकरितांच मोठ्याचा आश्रय करून असतात. मोठ्याच्या आश्रयापासून जरी प्रत्यक्ष फायदा झाला नाहीं, तरी अप्रत्यक्ष रीतीनें पुष्कळ फायदे होतात. अमुक अमुक गृहस्थ अमक्या अमक्या बड्या गृहस्थाच्या मर्जींतला आहे असें लोकांनीं पाहिलें, म्हणजे लोक त्याला भिऊन, नमून, आणि दबून असतात. आणि अशा आबादाबानें लोक त्याच्या वाटेस जात नाहींत, त्याच्या उपयोगीं पडतात, त्याला मोठेपणा देतात, तसेंच आपल्या अडचणीच्या प्रसंगीं तो आपल्याबद्दल त्या बड्या गृहस्थास कांहीं सांगेल, व त्या बड्या गृहस्थाच्या वशील्यानें तो आपली अडचण दूर करूं शकेल, असें लोकांस वाटत असतें. म्हणून लोक त्याला धरून असतात. बड्याच्या आश्रयापासून असा अप्रत्यक्षही फायदा होतो.

आणखी असें, कीं वैभवशाली मनुष्य उच्च स्थितीला कोणच्या उपायांनीं चढला, हें माहीत करून घेऊन आपणही तेच उपाय केले असतां त्याच्याप्रमाणें

वैभवाला चढूं, असें लोकांस वाटत असतें. हे उपाय आपण त्याच्या सहवासांत असलों म्हणजे आपणास कळून येतील, अशा आशेनेंही लोक त्या वैभवशाली मनुष्याला चिकटून असतात. परंतु तो कांहीं कारणानें हीन दशेस आला, तर तो मूर्खपणानें वागला म्हणून हीन दशेस आला, असें समजून व त्याचे अवगुण आपणास लागूं नयेत म्हणून ते त्याचा परित्याग करितात.

वैभवशाली मनुष्याच्या आश्रयास असल्यानें हलक्या लोकांस अनेक प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष फायदे होतात. परंतु तो हीन दशेस येऊं लागला, म्हणजे लोकांस अशी भीति वाटते, कीं त्याच्या सहवासानें आपणांसही संकटें प्राप्त होतील. ह्या भीतीनें लोक त्याचा परित्याग करतात. घर सुरक्षित असलें म्हणजे उंदीर, घुशी, हे प्राणी तेथें रहातात; परंतु तें जळूं लागलें म्हणजे तेथून भराभर निघून दुसऱ्या घराकडे जाऊं लागतात. जें वर्तन हलक्या प्राण्यांचें, तेंच मनुष्यकोटींतील प्राण्यांचें असतें.

खोट्या मित्रांचें वर्तन वर सांगितल्याप्रमाणें कृतघ्नपणाचें असतें; परंतु खरे जे मित्र असतात, ते आपल्या मित्रांस संकटसमयीं कधींही सोडीत नाहींत. यामुळें संकट ही एक प्रकारची कसोटी आहे. ह्या कसोटीला जे मित्र टिकतील, ते खरे मित्र, व बाकीचे सारे खोटे मित्र.

वरील विवेचनावरून वाचकांस हें कळलें असेल, कीं संपन्न स्थितींत मनुष्याला पुष्कळ मित्र भेटतात, परंतु विपन्न स्थितींत त्याला फार थोडे मित्र असतात.

## ९९. जगीं सर्वसूखी असा कोण आहे?

हें म्हणीप्रमाणें योजण्यांत येणारें वाक्य रामदासाच्या एका श्लोकाचा चरण आहे. हें वाक्य इतकें मूल्यवान् आहे, कीं तें लोकांच्या मुखीं अगदीं खिळून जाऊन आज म्हणीची योग्यता पावलें आहे.

ह्या वाक्यामध्यें असें विधान केलेलें आहे, कीं ज्याला सर्व प्रकारचीं सुखें आहेत, व ज्याला लवलेशही दुःख नाहीं, असा मनुष्य जगांत आढळावयाचा नाहीं.

असें असण्याचीं अनेक कारणें आहेत. पहिलें कारण हें, कीं प्रत्येक मनुष्याच्या अंतःकरणांत कामक्रोधादि विकार कमीजास्ती प्रमाणांत असतात, आणि त्यांना पूर्णपणें दाबांत ठेवण्याचें सामर्थ्य कोणासही नसतें. त्यामुळें कामक्रोधादिकांचा उद्भव होतांच आपलें स्वास्थ्य नाहींसें होतें, आणि आपणास थोडें तरी दुःख

भोगावें लागतें. आपणाजवळ जें आहे तें पुरेसें नाहीं असें वाटणें, किंवा तें पुरेसें आहे अशी जरी आपली खात्री असली तरी दुसऱ्या कोणास तितकें नसावें अशी इच्छा करणें, वगैरे दुष्ट मनोविकारांच्या तडाख्यांत आपण सहज सांपडतों, आणि तेणेंकरून आपण दुःख पावतों.

घटकाभर आपण अशी जरी कल्पना केली, कीं आपण आपलें मन पूर्णपणें आपल्या ताब्यांत ठेविलें आहे, तरी देखील आपल्याला निर्भेळ सुख मिळणें शक्य नसतें. कारण, ज्या गोष्टींवर आपला मुळींच ताबा चालत नाहीं, त्यांचेही परिणाम आपणास नेहमीं भोगावे लागत असतात. समाजांतील इतर लोकांच्या कामक्रोधादिकांस आपण अनेक वेळां, आपला कांहीं एक अपराध नसतां, बळी पडतों, त्यायोगें आपणास पुष्कळ दुःख सोसावें लागतें. तसेंच शरीराचे व्याधि आपल्या स्वतांच्या अनियमितपणाचे जरी परिणाम नसले, तरी ते पुष्कळ प्रसंगीं वंशपरंपरागत असतात. ह्या व्याधींच्या योगानेंही आपणास पुष्कळ दुःखें भोगावीं लागतात, आणि त्यामुळें आपणास निर्भेळ सुख प्राप्त होत नाहीं.

आणखी असें कीं, मनुष्यप्राण्याची असेल त्यांत तृप्ति होत नाहीं. भिकाऱ्याला वाटतें, कीं आपल्याजवळ १० रुपये असावे. ज्याच्या जवळ १० रुपये आहेत, त्याला १०० रुपयांची इच्छा होते. ज्याच्या जवळ १०० रुपये आहेत, त्याला आपणाजवळ १००० रुपये असावे असें वाटतें; अशा रीतीनें लक्षाधीशाला आपण कोट्यधीश असावें असें वाटतें; कोट्यधीशाला आपण जहागीरदार असावें असें वाटतें; जहागीरदाराला आपण राजपदाचा उपभोग घ्यावा असें वाटतें; आणि ज्यांना राजपद प्राप्त झालें आहे, त्यांच्या महत्त्वाकांक्षेनें जगांत किती विपत्ति आजपर्यंत उत्पन्न केली आहे, हें आपणास युद्धादिकांवरून नेहमीं दिसत असतें. सारांश हा, कीं मनुष्य सदा अतृप्त असतो. इच्छिलेली स्थिति येईतोंपर्यंत त्याला चैन पडत नाहीं. तेणेंकरून सदा सुखी, व सर्वथैव सुखी, असा मनुष्य सांपडणें कठिण आहे.

वर सांगितल्याप्रमाणें कोणीही मनुष्य ह्या जगांत पूर्णपणें सुखी असूं शकत नाहीं. तरी जें सुख आपणास मिळालेलें आहे, त्यांतच आपण समाधान मानून असण्याची संवय करून घ्यावी, हें आपलें कर्तव्य आहे.

## १००. मन झांकलेंस म्हणून रूप कां तुला झांकतां येईल ?

मनुष्यानें आपल्या मनांतील विचार कितीही गुप्त राखण्याचा निश्चय केला, तरी ते विचार त्याच्या बाह्य रूपावरून, म्हणजे त्याच्या नजरेवरून, त्याच्या मुखचर्येवरून, त्याच्या बोलण्याचालण्यावरून, व त्याच्या हस्तपादादिकांच्या क्रियांवरून, प्रकट होतात.

ह्याचें कारण असें आहे, कीं मन आणि शरीर ह्यांचा अतिनिकट संबंध आहे. मनुष्याच्या मनांत जे विचार घोळत असतात, त्यांचा ठसा साहाजिकपणेंच त्याच्या मुखावर उमटतो. प्रत्येक मनोविकाराला अनुरूप असा बदल त्याच्या चेहेऱ्यांत होत असतो. मुख्य मुख्य असे जे मनोविकार, त्यांच्या योगानें चेहेरा कसा बदलतो, हें हरहमेश आपल्या दृष्टीस पडतें. मनुष्य रागावला म्हणजे तोंड, डोळे, वगैरे लाल होणें; त्याला आनंद झाला म्हणजे चेहेरा टवटवीत होणें किंवा हसूं येणें; त्याला दुःख झालें म्हणजे चेहेरा निस्तेज होणें; तो गहन विचारांत गुंतलेला असला म्हणजे डोळे मिटणें, किंवा एकाच दिशेकडे दृष्टि वळणें, ह्या गोष्टी आपल्या पूर्ण परिचयाच्या आहेत. तेणेंकरून आपणास कोणाही मनुष्याच्या मुखचर्येवरून त्याच्या मनांत काय विचार घोळत आहेत ह्याची अटकळ बांधतां येते.

मनुष्याच्या मनांतील विकारांचा जसा त्याच्या चेहेऱ्यावर परिणाम घडतो, तसाच त्याच्या भाषणावरही घडतो. जो विचार मनुष्याच्या मनांत एकाद्या वेळीं घोळत असेल, त्या विचाराची झांक त्याच्या भाषणांत दृष्टीस पडते. कोणा मनुष्याला एकाद्या गांवीं जावयाचें असलें, म्हणजे तो तें गांव किती दूर आहे, रस्ता कसा काय आहे, वगैरेसंबंधानें ज्याच्या त्याच्याजवळ चौकशी करीत असतो. तसेंच कोणा मनुष्याला एकाद्या गृहस्थास भेटावयास जावयाचें असल्यास, तो मनुष्य "तो गृहस्थ कोठें राहतो, केव्हां भेटतो, स्वभावानें कसा आहे," वगैरे चौकशी करतो, किंवा त्याणें प्रत्यक्ष प्रश्न विचारले नाहींत, तरी दुसरे कोणी त्या संबंधाच्या गोष्टी बोलत असले, तर त्या तो लक्ष्यपूर्वक ऐकतो. यावरून त्याच्या मनांत काय वेत चालले आहेत, हें लोकांस—निदान धूर्त माणसांस तरी—जाणतां येतें.

मनांतील विचार हस्तपादादिकांच्या क्रियांवरूनही प्रकट होतात. धैर्य खचलें, किंवा भीति वाटली, म्हणजे मान खालीं टाकणें,; वीर्यशौर्यादिकांच्या गोष्टी चालल्या

असतां छाती, दंड, वगैरे दरदरावून फुगणें, वगैरे प्रकार आपणांस नेहमीं दिसतात. कुत्र्याला भीति वाटली म्हणजे त्याची शेपटी मागल्या दोन पायांत लोंबूं लागते, हें पुष्कळांनीं पाहिलेलें असेलच.

वरील निरूपणावरून वाचकांना हें कळेल, कीं मनांतील विचार व विकार मनुष्यानें कितीही गुप्त ठेवण्याचा प्रयत्न केला, तरी ते त्याच्या बाह्य रूपावरून आपल्या आपण प्रकट होतात.

# पत्रें.

१०१. परीक्षेंत कधीं कधीं विद्यार्थ्यांना पत्र लिहावयास सांगतात. पत्रांत मजकूर काय असावा आणि पत्र कोणास लिहावयाचें, हेंही सांगितलेलें असतें.

हीं पत्रें लिहितांना आरंभाचा मायना जो योग्य असेल तो लिहून शेवटची समाप्तीही योग्य रीतीनें करावयाची असते. पत्रांतील जो मजकूर त्यांत पुनरुक्ति न होईल अशी विद्यार्थ्यानें खबरदारी घ्यावी, आणि जी भाषा योजावयाची, ती त्या माणसाचा आपल्याशीं ज्या प्रकारचा संबंध असेल, त्याला अनुरूप अशी योजावी.

विद्यार्थ्यांच्या उपयोगासाठीं पत्रांचे पांच नमुने आम्हीं पुढें दिले आहेत.

## १०२. बापाचें मुलाला पत्र.

चिरंजीव राजश्री विनायक, मुक्काम पुणे, यासी प्रती गोविंद नारायण देशमुख, मुक्काम चिपळूण, अनेक आशीर्वाद, उपरि येथील कुशल तागायत २७ एप्रिल, १९१४ पावेतों इकडील सर्व मंडळी सुखरूप असो विशेष.

तुझा अभ्यास कसा काय चालला आहे, आणि शाळेंत तुझी वर्तणूक कशी आहे, त्याची चौकशी करण्यासाठीं मीं तुझ्या शाळेच्या हेडमास्तरांस आठ दहा दिवसांमागें पत्र लिहिलें होतें, त्याचें मला काल उत्तर आलें. तें उत्तर वाचून मला अतिशय वाईट वाटलें, आणि तुझा रागही आला. कारण, तुझे हेडमास्तर गणपतराव ह्यांनीं आपल्या पत्रांत तुझ्या वर्तणुकीसंबंधानें आपली नापसंती दर्शविली आहे. तूं कोणा एका द्वाड मुलाच्या संगतीला लागला आहेस, तुझें चित्त अभ्यासाकडे नाहीं, एक दोन प्रसंगीं तूं आपल्या वर्गाच्या मास्तराशीं उद्धटपणा केलास, ही हकीकत मला गणपतरावांनीं कळविली आहे; तुझ्यासाठीं आम्हीं इतके दिवस पैसे खर्च करून तुला पुण्यास ठेविलें, आणि तूं तर अभ्यासाकडे दुर्लक्ष्य करून बिघडत चालला आहेस, हें पाहून मला किती दुःख झालें तें माझें मलाच ठाऊक, आणि तुझी आई तर काल सारा दिवस रडत होती. गंगीच्या दिवाळसणानिमित्त तुला आम्ही चिपळुणास बोलावण्याचा बेत केला होता; परंतु तुझें असमाधानकारक वर्तन असल्यामुळें तो बेत आतां आम्हीं

रहित केला आहे. घरां यावयाला न मिळाल्यामुळें तुझी निराशा होईल, तेवढी शिक्षा तुला पुरेल आणि तूं सुधारशील, अशी आमची उमेद आहे. परंतु येवढ्या शिक्षेनेंही जर तूं ताळ्यावर आला नाहींस, तर तुला शाळेंतून काढून परत चिपळुणास बोलवावें, असें आम्हीं ठरविलें आहे. पुन्हा दोन महिन्यांनीं मी गणपतरावांस पत्र पाठवूत तुझा अभ्यास आणि वर्तणूक ह्यांसंबंधानें चौकशी करणार आहें; तुझ्या विद्येसाठीं आम्ही इतःपर खर्च करावयाचा किंवा नाहीं, हें गणपतरावांच्या उत्तरावर अवलंबून राहील, असें तुला बजावून ठेवीत आहों.

तुझें वर्तन आजपर्यंत चांगलें होतें. अभ्यासाकडे तुझें चित्त होतें, आणि तुझ्या निसबत आम्ही खर्च करतों तो पैसा अनाठायीं जात नाहीं, असा आमचा समज होता. तो समज चुकीचा नाहीं, आणि तुझें असमाधानकारक वर्तन केवळ क्षणभंगुर होतें, असें आम्हांस वाटविणें, हें तुझ्याकडे आहे. कळावें, बहुत काय लिहिणें, हे आशीर्वाद.

गोविंद नारायण देशमुख.

## १०२. बापाला मुलाचें पत्र.

तीर्थरूप राजमान्य राजश्री गोविंदराव देशमुख, मुक्काम चिपळूण, वडिलांचे सेवेसीः—

अपत्यें बालकें विनायकानें दोन्ही कर जोडून त्रिकाल चरणीं मस्तक ठेवून शिरसाष्टांग नमस्कार, विज्ञापना. तागाईत तारीख ११ माहे मे १९१४ इसवी पावेतों मुक्काम पुणें येथें वडिलांचे आशीर्वादेंकरून सुखरूप असो, विशेष.

आपलें ता. २७ एप्रिलचें पत्र आलें तें पावलें. त्यांत आपण मजबद्दल जी नापसंती दाखविली आहे, तिला मी सर्वथैव पात्र आहें; आपल्या आणि मातुःश्रीच्या मनाला माझ्या दुर्वर्तनानें दुःख दिल्याबद्दल मला खरोखरी दिलगिरी वाटत आहे. आपला कोप मजवर पुन्हा न होईल अशा रीतीनें वागण्याचा मीं निश्चय केला आहे. इतके दिवस आपण मजवर जसा लोभ आणि प्रीति करीत आलां, तसाच लोभ आणि तशीच प्रीति करावयाला मी पात्र आहें, असें आपणांस पुन्हा वाटूं लागावें, म्हणून मी मनापासून झटूं लागलों आहें.

मधें मधें मी एका वाईट मुलाच्या संगतीला लागलों होतों, हें खरें आहे; अभ्यासाकडे दुर्लक्ष्य करीत असें, हेंही खरें आहे; आणि माझ्या वर्गाच्या मास्त-

रांस मी आपल्या सोबत्याच्या चिथावणीवरून एकदा दुरुत्तरें केलीं, हेंही खरें आहे. परंतु लवकरच माझी चूक मला कळून आली. वाईट संगतीनें माझें होत असलेलें नुकसान मला कळून आलें; आपण आणि आईनें केलेल्या बोधाची जागृति माझ्या अंतःकरणांत झाली; ह्या सर्व कारणांमुळें माझ्या मनाला उपरति झाली, आणि आपलें पत्र यावयाच्या पूर्वींच मीं त्या वाईट मुलाची संगति सोडून दिली होती. गेल्या दोन महिन्यांत माझा नंबर दर आठवड्यास विसाच्या खालीं असे; ह्या आठवड्यांत माझा नंबर चवथा आला आहे, ह्यावरून मी सुधारत आहें, अशी आपली खात्री होईल. दोन महिन्यांनीं आपण हेडमास्तरसाहेबांकडे चौकशी केल्यास त्यांचेकडून आपणांस समाधानकारक उत्तर जाईल, अशी माझी खात्री आहे.

गंगीच्या दिवाळसणास मला चिपळुणास येतां येत नाहीं, याबद्दल मला भारी वाईट वाटत आहे. परंतु तें माझ्याच दुर्वर्तनाचें फळ असल्यामुळें दुसऱ्या कोणास मी दोष देऊं शकत नाहीं.

आपलें आणि आईचें माझ्याबद्दल पुन्हा पूर्वींप्रमाणें मन प्रसन्न होओ, असें ईश्वरापाशीं मागणें मागून, आणि आपणी क्षमा मागून हें पत्र पुरें करतो. कळावें, सेवेसी श्रुत होय, ही विज्ञापना.

विनायक गोविंद देशमुख.

## १०४. विद्यार्थ्याचें शिक्षकास पत्र.

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री सदाशिवराव रानडे, मास्तरसाहेब, मुक्काम पुणें, स्वामीचे सेवेसीः—

पोष्य बहिरव काशीनाथ फडणीस कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति. येथील क्षेम तागाईत १ जून १९०९ पावेतों सर्व सुखरूप असो विशेष.

उन्हाळ्याच्या सुटीनिमित्त मी ओतुर येथें आपल्या घरीं आलों. येथें आल्यावर सुमारें एक महिनाभर माझे दिवस आनंदांत गेले. परतु मागल्या शनिवारीं माझ्याच वयाच्या सात आठ मुलांबरोबर मी पाटील बागेंत वनभोजनास गेलों होतों. तेथें विहिरीमध्यें पोहावयासाठीं माझे सोबती उतरले, त्यांचे बरोबर मीही उतरलों. दुपारीं जेवण मोठ्या गमतीनें झालें; संध्याकाळीं आम्ही सर्वजण परत गांवांत आलों. मी घरीं येऊन पोहोंचतों कीं नाहीं, तोंच ह्या दगदगीनें

माझ्या अंगांत ताप भरला, दोन दिवस मी बराच आजारी होतों. आतां मी अगदीं बरा झालों आहें. परंतु तापांतून उठल्यावर इतक्या लवकर बैलगाडीनें ४० मैलांचा प्रवास करून पुण्यास जावें हें ठीक नाहीं, असें माझ्या वडिलांचें मत आहे, म्हणून मी शाळेमध्यें तारीख ८ ला हजर न होतां तारीख १५ ला हजर होईन. तोंपर्यंत माझी रजा मांडण्याची मेहेरबानी व्हावी. कळावें हे विनंति.

बहिरव काशीनाथ फडणीस.

## १०५. शाळामास्तराला मुलाच्या बापाचें पत्र.

राजमान्य राजश्री शिताराम गोविंद परचुरे, हेडमास्तर, यांस विनंती विशेष.

उद्ईक आम्ही सर्व मंडळी नाशीक येथें भाचीच्या लग्नासाठीं जाणार आहों आणि आमच्याबरोबर चिरंजीव नारायण ( इयत्ता ४, तुकडी अ ) हाही यावयाचा आहे. तर मेहरबानी करून त्याला आजपासून पुढच्या बुधवारपर्यंत रजा द्यावी. ह्या गेरहजीरीमुळें त्याच्या अभ्यासांचें जें नुकसान होईल, तें आम्ही भरून काढूं. कळावें ही विनंती.

पुणें ता. ७ माहे मार्च<br>सन १९११ } सदाशिव विश्वंभर काळे.

## १०६. एका गृहस्थाचें दुसऱ्या गृहस्थास पत्र.

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री पद्माकरपंत तुळपुळे, मुक्काम नागपुर, स्वामीचे सेवेसी पोष्य गोविंद आप्पाजी मेहेंदळे, मुक्काम पुणें, कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंती येथील क्षेम तागाईत ता. २८ दिसेंबर १९१३ पावेतों सर्वत्र क्षेम असो विशेष आपणाकडून ता. १७ दिसेंबरचें पत्र आलें तें पोचलें. मजकूर समजला. यानंतर इकडील मजकूर.

आपणासाठीं पुणें येथें विकाऊ घरें पाहाण्यासाठीं मी आपलें पत्र आल्यावर सात आठ वेळां गेलों होतों. दोन हजारापासून तीन हजारापर्यंत मिळतील अशीं पांच सहा घरें आहेत, आणि तीं सारीं आपल्या कुटुंबांतील माणसांना पुरण्याइतकीं मोठीं आहेत. सर्वांचे बांध काम मजबूत आहे. आणि आपण घर खरेदी करण्यासाठीं जी रक्कम खर्च करण्याचा संकल्प केला आहे, तिजपेक्षां ह्या घरांच्या किमतीही फारशा अधिक नाहींत. आपली इच्छा असल्यास ह्या पांच सहा घरांचे

आराखडे करून पाठवीन, आणि आपणास जें घर पसंत असेल, त्याची अगदीं नक्की किंमत मालकास विचारून कळवीन.

आपणास घर खरेदी करण्याची फारच घाई असल्यास तसें कळवावें, म्हणजे मी पाहिलेल्या घरांपैकीं एकादें घर नक्की ठरवीन. परंतु आपणास घाई नसल्यास माझें मत असें आहे, कीं आपण आणखी कांहीं दिवस हें काम लांबणीवर टाकावें. कारण, मी पाहिलेलीं घरें जरी सोईवार आणि मजबूत आहेत, तरीं पश्चिम दिशा खुली अशी दोनच घरांची आहे. आणि ह्या दोन घरांना शेजार वाईट आहे. दुसऱ्या तीन घरांना पश्चिम खुली नसून उजेड अगदींच थोडा आहे. सारांश, ह्या पांच सहा घरांपैकीं एकही घर माझ्या स्वताच्या पसंतीस येत नाहीं.

आपला विचार लवकर कळवावा म्हणजे ठीक पडेल.

इकडील सर्व मंडळी खुशाल आहे. कळावें बहुत काय लिहिणें, लोभ करावा ही विनंति.

१०७. येथवर आम्हीं विद्यार्थ्यांना निबंध लिहून दाखविले. प्रत्येक निबंध विद्यार्थ्यांनें मननपूर्वक वाचून त्याची मांडणी कशी केली आहे हें पाहिलें असतां त्याला रचना करण्याची हातोटी बरीच चांगली साधेल, असें आम्हांस वाटतें. पत्रांचेही नमूने चार पांच दाखविले त्यावरून पत्रांची भाषा कशी असावी हेंही विद्यार्थ्यास समजून येईल. आतां याच्या पुढें सुमारें तीस निबंधांची सदरवारी दिली आहे. ह्या सदरवारीवरून विद्यार्थ्यांनें स्वतः एक एक निबंध लिहून पाहावा. पहिले पहिले जे विषय, त्यांवर निबंध लिहावयाची सामग्री जास्ती भरपूर दिली आहे, आणि पुढें पुढें ती त्रोटक अशी दिली आहे.

## १०८. स्पंज.

### (१) स्पंज हा काय पदार्थ आहे?—

समुद्राच्या तळाशीं खडकाला चिकटून राहाणाऱ्या एक प्रकारच्या प्राण्याचा सांगाडा. ह्या प्राण्यांचीं शरीरें खडकापासून काढून सौम्य मूरिआटिक आसिडमध्यें बुडवून ठेवितात. मग तीं हापटून धुऊन टाकिलीं, म्हणजे त्यांतून मांसरूप भाग निघून जाऊन बाकीं फक्त त्या प्राण्यांचा सांगाडा राहतो; बाजारांत स्पंज म्हणून जो पदार्थ विकत मिळतो, तो हाच सांगाडा.

(२) **उत्पत्तिस्थान**—उष्णकटिबंधांतील समुद्र; भूमध्यसमुद्राचा पूर्व भाग; वेस्ट् इंडीज् बेटें; फ्लॉरिडाचा किनारा.

(३) **गुणधर्म आणि उपयोग**—स्पंज मऊ आणि हलका असल्या-मुळें गिरद्या, गाद्या, वगैरेंत तो भरतां येतो; पदार्थाला स्पंज घासून झिलई आणतां येते. स्पंजांत अत्यंत बारीक छिद्रें असल्यामुळें पाणी वगैरे गाळण्यास तो उपयोगी पडतो; सच्छिद्र आणि स्थितिस्थापक असल्यामुळें तो पाण्यानें भरतां येतो, व पुन्हा दाबून त्यांतलें पाणी काढून टाकतां येतें, म्हणून अंग धुऊन काढण्याच्या कामीं त्याचा फार उपयोग होतो.

## १०९. दिरंगाई.

(१) **उपोद्घात**—योग्य वेळीं काम न करतां तें आळसावर ढकलणें, त्याला " दिरंगाई " म्हणतात. दिरंगाई करणें हें वाईट आहे.

(२) **दिरंगाईपासून पुष्कळ प्रकारें नुकसान होतें**:—

क. गेलेला वेळ पुनः येत नाहीं; योजलेल्या कामाला पुनः इतकी सोयीची वेळ येऊं शकत नाहीं.

ख. हल्लीची परिस्थिति पुनः जमून येईल अशी खात्री नसते. आपल्या किंवा आप्त-मित्रांच्या आजारानें आपण योजलेल्या कामास हरकत होईल.

ग. आपल्या अगोदर दुसरा कोणी तेंच काम पुरें करील, आणि त्यामुळें आपल्या नफ्याला खोट येईल, कदाचित् आपलें मोठें नुकसान देखील होईल.

घ. आपल्या कामाचें फल ज्या माणसांवर अवलंबून आहे, त्यांचें मन फिरेल, आणि ते आपल्या कामाला आश्रय देणार नाहींत.

(३) **उदाहरणें**—

क. आपल्या किंवा कोणा नातलगाच्या आजाराकरतां औषध आणा-वयाची आपण हयगय केली, तर आजार विकोपाला जाईल, त्याचा परिणाम कदाचित् मरण हा देखील होईल!

ख. शेतकऱ्यानें पावसाचें घोरण पाहिलें नाहीं, आणि भाजणी, लावणी, वगैरे कामें दिरंगाईवर टाकिलीं, तर त्याला कांहीं उत्पन्न व्हावयाचें नाहीं.

**( ४ ) उपसंहार**—कामाच्या सुयोजनेला जरूर तो वेळ दिला पाहिजे, परंतु एकदा मनानें सुयोजना ठरविल्यावर दिरिंगाई करूं नये.

## ११०. उतावळेपणा.

**( १ ) उपोद्घात**--एकाद्या कामाला जरूर जो वेळ लागावयाचा, त्याच्या अगोदर फलाविषयीं उत्कंठित होणें, ह्याला " उतावळेपणा " म्हणतात.

**( २ ) उतावळेपणानें नुकसान होतें**--

क. काम व्यवस्थित रीतीनें करण्याकडे आपलें लागावें तसें लक्ष्य लागत नाहीं.

ख. हातीं असलेल्या कामाकडे दुर्लक्ष्य झालें, म्हणजे तें नीट होऊं शकत नाहीं.

ग. कामाच्या वेगळ्या वेगळ्या भागांची चांगली योजना व जुळणी होत नाहीं.

घ. फल लवकर न मिळाल्यामुळें आपण त्रासून तें हातीं घेतलेलें काम अर्धेंच टाकून देतों; किंवा तें चालूं ठेविलें, तरी आपल्या डोक्यांत घोटाळा उत्पन्न होतो, आणि म्हणून काम तडीस जात नाहीं.

ङ. ज्या प्रमाणांत उतावळी ज्यास्त, त्या प्रमाणांत फलप्राप्ति दूर.

**( ३ ) उदाहरणें**—भोपळीचा वेल दोन महिन्यांत वाढतो; त्याला फळें मोठीं आलीं, तरी तिचा शेवट दोन महिन्यांत होतो. नारळीचें झाड लागाला यावयाला दोन वर्षें लागतात, पण नंतर तें कित्येक वर्षें नारळ देतें. सिंही आणि कुत्री यांची इसापनीतींतील गोष्ट.

**उपसंहार**--कामाला योग्य रीतीनें सुरवात करून तें नेटानें आणि शांत चित्तानें चालवावें.

## १११. अति सर्वत्र वर्जयेत्.

**( १ ) उपोद्घात**—कोणत्याही कामांत, किंवा व्यवहारांत, किंवा संसाराच्या कोणत्याही बाबतींत, अतिरेक होऊं देऊं नये. अतिरेक परिणामीं दुःख देतो.

(२) कारणें—

क. चांगल्या कामीं देखील अतिरेकापासून अपाय घडतात. काटकसरीपणाचा अतिरेक झाल्यानें चिकूपणा होतो; दानधर्माच्या अतिरेकानें उधळेपणा होतो; धर्मनिष्ठेच्या अतिरेकानें धर्मभोळेपण किंवा धर्मवेड उत्पन्न होतें. कोणत्याही दुर्गुणाची उत्पत्ति अतिरेकांतच असते.

ख. परस्परविरुद्ध अशा दोन गुणांचा जो मध्य, त्यालाच "सद्गुण" असें नांव आहे; भितरेपणा आणि साहस ह्यांचा मध्य खरें धैर्य; अति खेळणें आणि अति अभ्यास ह्यांचा मध्य खरें अध्ययन; म्हणून कोणत्याही एका गुणाकडे फारच कलणें हें योग्य नाहीं.

ग. अतिरेक करणें सोपें असतें; अतिरेक टाळावयाला मनोनिग्रह लागतो. मनोनिग्रहाचा प्रयत्न केल्यानें मनाला चांगली शिस्त लागते. मन शिस्तींत असणें हा सद्गुणच होय.

घ. खाण्यापिण्यांत अतिरेक केल्यास अजीर्णादिकामुळें जशी सुखाची हानि होते, तशीच तोलूनमापून खाण्याच्या अतिरेकानें देखील अतिनाजूकपणा अंगीं येऊन किंवा उपासमार होऊन सुखाची हानि होते.

ङ. अतिरेक केल्यानें आपणाकडे लोकांचें फाजील लक्ष्य जडतें, आणि आपण बहुधा लोकांच्या प्रतिकूल टीकेस विषय होतों.

(३) **उपसंहार**–अतिरेकाची प्रवृत्ति दुर्गुणाकडे होते, तशी सुखभंगाकडेही होते; यासाठीं कोणत्यांही बावतींत अतिरेक न होऊं देण्याविषयीं आपण जपावें.

## ११२. रात्रीस खाई तूप आणि सकाळीं पाही रूप.

(१) **उपोद्धात**–कोणी स्त्री रात्रीस तूप खाऊन लागलीच दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं आपल्या तोंडावर टवटवी व चकाकी आली आहे कीं नाहीं, हें आरशांत पाहूं गेली असतां ती उपहासास पात्र होते, त्याप्रमाणें आरंभिलेल्या कृत्याचें फळ आपणास तावडतोब मिळावयाची इच्छा केल्यास आपण मूर्ख ठरतों.

( २ ) कारणें–

क. कोणत्याही कारणापासून कार्य घडावयाला कांहीं तरी काळ हा लागलाच पाहिजे. हा काळ लोटावयाच्या आधीं कार्य होणें शक्यच नसतें.

ख. आरंभिलेल्या कृत्याच्या फळाविषयीं आपण उतावळी केली, तर फळाकडेच सारें लक्ष्य लागून करावयाच्या कृत्याकडे दुर्लक्ष्य होतें, तेणेंकरून तें विघडतें.

ग. फळाच्या प्राप्तीबद्दल उतावळी करून तें लवकर न मिळाल्यास आपलें धैर्य खचतें; धैर्य खचलें असतां कोणतेंच कृत्य तडीस जात नाहीं.

( ३ ) **उपसंहार**–व्यर्थ उतावळी करूं नये.

### ११३. थेंबें थेंबें तळें साचे.

( १ ) **उपोद्घात**–एका एका वेळीं एक एक थेंब याप्रमाणें जरी पाणी आलें, तरी कांहीं काळानें तेथें मोठें तळें सांचतें, त्याप्रमाणें प्रत्येक कार्य–धनोपार्जन, ज्ञानोपार्जन, वगैरे–क्रमानें करीत गेलें असतां तें अखेरीस फार मोठें होतें.

( २ ) **कारणें**–

क. प्रत्येक मोठ्या कार्याचे भाग आणि पोटभाग असतात. ते क्रमाक्रमानें म्हणजे एक झाल्यावर दुसरा दुसरा झाल्यावर तिसरा, अशारीतीनें करावयाचे असतात. आणि ते करते वेळीं एक एक भाग जरी लहान असा वाटला, तरी शेवटीं ह्या सर्व भागांचा समुच्चय पाहिला असतां मोठें काम पदरांत पडतें. दाखले–मधमाशांचें पोवळें; मुग्यांचें वारूळ; काडी काडी जुळवून केलेलें पक्ष्यांचें घरटें, इ०.

ख. प्रत्येक मोठें काम धीरानेंच करावें लागतें; एकदम सर्व काम करूं म्हटल्यास तें विघडतें, किंवा मुळींच होत नाहीं. दाखला–मुलगा आणि बोरें.

( ३ ) **उपसंहार**–फळावर नजर ठेवून उत्साहानें आणि नेटानें काम करावें.

## ११४. पुस्तकें.

( १ ) **पुस्तकें**--प्राचीनांचें ज्ञान व विचार अर्वाचीनांस, एका देशाचें ज्ञान व विचार दुसऱ्या देशास देण्याचीं किंवा कळविण्याचीं पुस्तकें हीं आटोपसर आणि टिकाऊ अशा स्वरूपाचीं साधनें होत.

( २ ) **आवश्यकता**--ज्ञानाच्या वृद्धीमुळें ज्ञान सांठविण्याचीं साधनें उत्पन्न केल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं, असें लोकांस आढळून आलें, तेव्हांपासून पुस्तकें लिहिण्याची चाल पडली.

( ३ ) **प्राचीन काळीं पुस्तकें कशीं लिहीत ?**--ताडपत्रांवर वगैरे लिहीत त्यामुळें तीं दुर्मिळ असत, व आपल्या देशाची हवा उष्ण असल्यामुळें तीं चिरकाल टिकणारीं नसत. दुसरी प्रत वेळींच न करून घेतल्यामुळें शेंकडों ग्रंथ आजपर्यंत बुडाले आहेत.

( ३ ) **हल्लींच्या काळीं पुस्तकें कशीं लिहितात ?**--कागदावर लिहितात; तीं स्वस्तीं असतात.

( ४ ) **पुस्तकांपासून फायदे**—

क. ज्ञानवृद्धि अनायासें होते.

ख. एकाच बाबतींत अनेक माणसांनीं विचार, शोध, वगैरे करण्यांत कालाचा अपव्यय होत नाहीं.

( ५ ) **तोटे**--छापण्याचीं साधनें स्वस्तीं झाल्यामुळें हल्लीं भिकार पुस्तकें निर्माण होऊं लागलीं आहेत.

( ६ ) **अवांतर विचार**—स्वतांचीं पुस्तकें विकत न घेतां दुसऱ्यांच्या पुस्तकांवर गरज भागविण्याची आपल्या लोकांची जी प्रवृत्ति आहे ती निंद्य आहे. उसनीं आणलेलीं पुस्तकें वाईट रीतीनें वापरण्याची खोडी पुष्कळ लोकांस असते. लोकांचीं पुस्तकें परत करणें हें आपलें कर्तव्य आहे असें न समजणारे पुष्कळ लोक आढळतात. आपल्या आवडीच्या पुस्तकांचा संग्रह ऐपतीप्रमाणें घरांत करणें हें घराचें भूषण आहे असें आपल्या लोकांस वाटत नाहीं. इ० इ०.

( ७ ) **उपसंहार**—आपल्या स्वताच्या व आपल्या मुलांच्या उपयोगासाठीं उत्तम पुस्तकांचा संग्रह प्रत्येकानें ऐपतीप्रमाणें करावा.

## ११५. कादंबऱ्यांचें वाचन.

**( १ ) उपोद्घात**—वाङ्मयाच्या इतर शाखांपेक्षां हीच शाखा सर्वांस अधिक मोहक वाटते. लहान मुलें गोष्टींचीं पुस्तकें वाचतात; मोठीं मुलें अद्भुत गोष्टी वाचतात; प्रौढ पुरुष आणि स्त्रिया ऐतिहासिक, सामाजिक वगैरे विषयांवरील कादंबऱ्या वाचतात. कोणत्याही ग्रंथालयाची चोपडी पाहिली असतां हीच गोष्ट सिद्ध होते.

**( २ ) हेंच वाङ्मय सर्वांना आवडण्याचीं कारणें:—**

क. मानवी व्यवहाराचें चित्र कादंबऱ्यांत रेखाटलेलें असतें.

ख. इतिहास, तत्त्वज्ञान, शास्त्रें, वगैरे विषयांवरील पुस्तकें त्या त्या विषयांत अभिरुचि असलेल्यांचीच करमणूक करूं शकतात. परंतु कादंबऱ्या सर्वांची करूं शकतात.

**( ३ ) कादंबऱ्यांचा उपयोग**—करमणूक, मनोरंजकरीतीनें ज्ञानप्राप्ति, वगैरे.

**( ४ ) कादंबऱ्या अतिशय वाचल्यापासून तोटे:—**

क. कादंबरीची गोडी लागली म्हणजे कर्तव्यें मागें पडतात, दिरंगाईवर पडतात, किंवा घाईघाईनें केलीं जातात.

ख. वाईट कादंबऱ्या मनोविकार उद्दीपित करतात; वाचकाला अनीतीकडे प्रवृत्त करतात, इ०.

**( ५ ) उपसंहार**—योग्य प्रमाणांत चांगल्या कादंबऱ्या वाचाव्या.

## ११६. खुशामत.

**( १ ) उपोद्घात**—आपल्या अंगच्या गुणांच्या जोरावर, किंवा सरळ मार्गानें, आपली कामना सफल होण्याचा संभव नसला, म्हणजे लबाड लोक ज्या कुटील मार्गाचें अवलंबन करतात,त्यांपैकीं खुशामत हा एक मार्ग आहे. एकाद्याच्या अंगीं नसलेले गुण त्याच्या अंगीं आहेत म्हणून तारीफ करणें, किंवा असलेले गुण फुगविणें, त्याचीं हलकीं कामें करणें, त्याच्या दर्शनास जाणें, त्याला नजराणे देणें, त्याला चहाड्या सांगणें, इत्यादि मार्गांनीं खुशामत करतां येते.

**( २ ) उत्पत्ति**—प्रत्येक मनुष्याला स्तुति गोड वाटते, म्हणून लबाड माणसाला खुशामत करण्याला अवसर सांपडतो.

**( ३ ) तिचे प्रकार**—

क. लहानानें मोठ्याची खुशामत करणें.

ख. मोठ्यानें लहानाची ,,

ग. बरोबरीच्या माणसाची ,,

**( ४ ) तिचे अनिष्ट परिणाम**—खऱ्या गुणांचें बीज होत नाहीं, इ०.

**( ५ ) इलाज**—ज्यानें त्यानें आपला खरा दर्जा, व खरी योग्यता, यांची आपल्या मनाशीं खरी पारख करून ठेवावी; म्हणजे दुसऱ्याची खुशामत करण्यांत आपला कमीपणा आहे असें त्याला कळून तो त्या मार्गाकडे वळणार नाहीं, व कोणी त्याची खुशामत करण्याला प्रवृत्त झाला, तर त्याला त्याची खंत वाटेल.

**( ६ ) उपसंहार**—खुशामत करूं नये, व करूनही घेऊं नये; सदा सरळ मार्गानें चालावें; यश देणारा परमेश्वर आहे.

## ११७. नाटकें.

**( १ ) व्याख्या**—प्रत्यक्ष व्यवहारांत दिसणाऱ्या मनोरंजक, चटकदार, व चित्तवेधक अशा गोष्टींचें, व मनुष्याचे विचार, व मनोविकार, ह्यांच्या परिणामांचें जें दृश्य चित्र, त्याला " नाटक " असें म्हणतात.

**( २ ) नाटकें लोकप्रिय कां होतात ?**—

क. मनुष्याला कांहीं तरी करमणूक आवश्यक असते.

ख. डोळे, कान, आणि बुद्धि, ह्यांची एके समयींच नाटकानें करमणूक होऊं शकते.

ग. ज्या स्थितीचा आणि परिस्थितीचा आपण संसारांत अनुभव घेत असतो तिचें चित्र रमणीय वाटणें, हा मनुष्यस्वभावच होय, इ०.

**( ३ ) प्राचीन काळीं नाटकांची स्थिति**—भरताच्या नाट्यशास्त्रावरून नाटकांची रचना आपल्या लोकांत पूर्ण प्रगल्भ झालेली असून तिला शास्त्राचें रूप प्राप्त झालें होतें, असें दिसून येतें. कालिदास, भवभूति, वगैरेंच्या नाटकांवरून हीच गोष्ट सिद्ध होते.

**(४) अर्वाचीन काळीं नाटकाचें स्वरूप प्रथम कसें होतें व हल्लीं कसें आहे?**--दशावतारांचे खेळ, ललितें, इ० इ०; संस्कृत नाटकांचीं अनुकरणें, इ०. संगीत नाटकें, फार्स, इ०.

**(५) नाटकें पाहाण्यापासून नफे**--करमणूक, ज्ञानप्राप्ति, वगैरे.

**(६) नाटकें पाहण्यापासून तोटे**—

क. पैशाचा व वेळेचा व्यय.

ख. जागरण.

ग. मनोविकारांचें उद्दीपन.

घ. विद्याभ्यासाकडे दुर्लक्ष्य करून नाटकांत शिरण्याची मुलांची प्रवृत्ति.

**(७) उपसंहार**--नाटकाची करमणूक कोणच्या प्रकारें करून घेतली असतां अपाय होणार नाहींत, आईबापांनीं आपल्या मुलांच्या संबंधानें कोणती खबरदारी घेतली पाहिजे, वगैरेसंबंधानें तुमचे विचार.

## ११८. तरुणपण.

**(१) तरुणपण हें काय आहे?**—बाल्यावस्था संपून प्रौढदशा येईपावेतों जें वय तें.

**(२) तरुणपण हा आयुष्याचा अत्यंत सुखावह भाग होय.**

**कारणें**:—

क. सृष्टींतील सर्व वस्तु नवीनपणामुळें रमणीय भासतात.

ख. त्याच त्याच वस्तु अनेक वेळां पाहिल्यानें येणारा वीट आलेला नसतो.

ग. आपण प्रौढदशेंत आल्यावर अमुक अमुक करूं वगैरे गोड मनोराज्यें करतां येतात.

घ. जगाची राहाटी किती दुःखमय असते, ह्याचा गंधही नसतो.

ङ. तरुणपणाच्या मैत्री शुद्ध, म्हणजे निरपेक्षबुद्धीच्या, असल्याकारणानें सुखावह असतात, इत्यादि.

**(३) तरुणपण हा अत्यंत उपयुक्त, आणि मौल्यवान् म्हणून महत्त्वाचा काळ आहे.**

**कारणें—**

**क.** ह्या वयांत ज्ञानोपार्जन करण्याच्या सोयी, सामर्थ्य, आणि स्मृतीची प्रखरता, हीं फार असतात.

**ख.** पुढचें आयुष्य सुखानें जाण्यासाठीं तजविजी करावयाच्या त्या ह्याच वयांत

**( ४ ) तरुणपणाबद्दल फार काळजी वाहावी लागते.**

**कारणें—**

क. वाईट संगति लागण्याचा फार संभव असतो.

ख. वाईट संवयी ह्या वयांत लवकर जडतात.

**( ५ ) उपसंहार**—ह्या वयाबद्दल मुलांनीं आणि त्यांच्या पालकांनीं फार खबरदारी घेतली पाहिजे.

## ११९. म्हातारपण.

**( १ ) आयुष्याच्या कोणत्या भागाला हा शब्द लावतात ?**—ह्या भागांत मन बळकट असतें, विचार प्रौढ असतात, आणि अनुभव विशाल असतो, परंतु शरीर पंगु होतें. म्हणून पहिल्या कारणानें मनुष्य जरी सन्मानास पात्र झाला, तरी दुसऱ्या कारणानें तिरस्कारास पात्र होतो.

**( २ ) म्हातारपणाविषयीं आपल्या जुन्या लोकांचें काय मत होतें ?**—म्हातारे लोक हे समाजांत मोठ्या योग्यतेचे म्हणून पूज्य होत, असें त्यांचें मत स्पष्ट दिसतें.

**कशावरून ?**—म्हातारा=महत्तर=सर्वांत मोठा, आणि म्हणून पूज्य, ह्या व्युत्पत्तीवरून.

**( ३ ) गैरसोयी—**

**क.** परस्वाधीनपणा.

**ख.** उत्साहशून्यता.

**ग.** आपल्या डोळ्यांदेखत मेलेल्या आप्तेष्टमित्रांचें स्मरण.

**घ.** शारीरिक व्यंगामुळें थट्टा होते, इत्यादि.

**( ४ ) म्हातारपणीं दुःखाची तीव्रता अंशतः तरी कमी होते.**

**कारणें—**

क. सुज्ञांकडून मोठेपणा मिळतो.

ख. दुसऱ्याला उपदेश करून सन्मार्गाला लाविल्याचें श्रेय मिळविण्याचें पुण्य संपादितां येतें.

ग. तारुण्य सद्गुणांत घालविलेलें असल्यास चित्ताला पूर्ण शांति असते.

( ५ ) **उपसंहार**—म्हाताऱ्या माणसांना योग्य तो मान आपण देण्यास शिकावें; सद्गुणी वृत्तीनें तरुणपणीं राहावें, म्हणजे म्हातारपणीं इतरांच्या मानास आपण पात्र होऊं, व न झालों तरी निदान आपल्या मनाला तरी शांति राहील.

## १२०. नूरजहान.

( १ ) तिचा बाप मूळचा इराणचा राहणारा. त्याचें नांव अयाझ उर्फ मीर्झा ग्यासबेग.

( २ ) तो हिंदुस्थानांत येत असतां वाटेंत मेहेरउन्निसा, ( नंतरची नूरजहान ), हिचा जन्म ई० स० १५८५ त झाला.

( ३ ) हिंदुस्थानांत आल्यावर तो अकबराच्या दरबारीं राहिला.

( ४ ) जहांगिराची तिजशीं लग्न करण्याची इच्छा अकबरास न आवडून त्यानें तिचें लग्नशेर खान नामक एका अफगाण मनुष्याशीं लावलें.

( ५ ) जहांगीर हा राजा झाल्यावर तिच्या नवऱ्यास मारून त्यानें तिच्याशीं लग्न केलें.

( ६ ) जहांगीर तिच्या कह्यांत वागूं लागला.

( ७ ) तिला राज्यकारभाराची हौस होती.

( ८ ) तिचा स्वभाव चांगला होता.

( ९ ) नवऱ्याच्या मृत्यूनंतर ती एकटी राहिली.

( १० ) तिचा मृत्यु ई० स० १६४६ मध्यें.

## १२१. हत्ती.

( १ ) **स्वरूप**—चतुष्पाद प्राण्यांत अत्यंत मोठा; शरीर ओबडधोबड; उंची सुमारें ११ फूट; सोंड पोकळ आणि लवचीक; पावलें वाटोळीं; चालतांना आवाज होत नाहीं. तो पाणी सोंडेनें शोषून घेऊं शकतो.

( २ ) **शक्ति**--पाठीवर सात आठ माणसें सहज वाहूं शकतो. दिवसांत ६० मैल चालतो.

( ३ ) **मूलस्थान**—आफ्रिका खंडाच्या मध्यभागीं; सिलोनांत; हिमालयाच्या पायथ्याशीं; ब्रह्मदेशांत.

( ४ ) **स्वभाव**--रानटी स्थितींत ३० पासून १०० पर्यंत हत्ती कळप करून राहतात. झाडांच्या साली, पानें, आणि कंद, हें त्याचें भक्ष्य. शेतांची नासाडी करतो. माणसाळलेला असतां पानें, ऊस, आणि धान्य खातो. त्याचा महात म्हणजे हाकणारा मानेवर बसून अंकुशानें त्याला हाकतो. थोड्याच आठवड्यांत माणसाळतो. ममतेनें वागवील त्याच्यावर ममता करतो. त्याला राग जलद येतो. एका शिंप्यानें एका हत्तीच्या सोंडेस सुई बोंचली ही गोष्ट द्यावी.

( ५ ) **कसा पकडतात**—एक मोठा खड्डा खणून, त्यावर काटक्या झांकण घालून.

( ६ ) **मनुष्याला हत्तीचा उपयोग**--प्राचीनकाळीं लढाईच्या प्रसंगीं ओझीं वाहणें, गाड्या ओढणें, किल्ल्यांचे दरवाजे फोडणें, ह्या कामीं त्याचा उपयोग करीत. हल्लींच्या काळीं गाड्या ओढणें, ओझीं वाहणें, तुळवटें राशी करून रचणें, दलदलीच्या जागेंतून प्रवास करणें, इत्यादि कामीं हत्तीचा उपयोग केला जातो. पूर्वीं आणि हल्लींही मिरवणुकींत हत्ती चालवितात. हत्ती मेल्यावर त्याचें हस्तिदंत वगैरेचा उपयोग फण्या वगैरे वस्तु करण्याकडे होतो.

## १२२. स्वावलंबन आणि परावलंबन.

( १ ) **स्वावलंबन म्हणजे काय? परावलंबन म्हणजे काय?**— स्वावलंबी मनुष्य कमी बुद्धिवान् असला आणि परावलंबी मनुष्य ज्यास्ती बुद्धिवान् असला तरी पहिला मनुष्य आपल्या हिमतीवर काम लवकर शेवटास नेतो. दुसऱ्या मनुष्याला उशीर लागतो किंवा तें मुळींच शेवटास जात नाहीं.

( २ ) **स्वावलंबनापासून फायदे.**--

**क.** दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पहात बसण्याचें कारण रहात नाहीं.

**ख.** दुसऱ्याचा तिरस्कार सहन करण्याचे प्रसंग येत नाहींत.

**ग.** काम चाललें असतां मध्येंच कांहीं अडचणी आल्या तरी ज्याचा तो आपल्या हिमतीनें पुढें जातो.

घ. स्वावलंबी मनुष्याचें काम सिद्धीस गेलें तर त्याला यश मिळतें, व सिद्धीस न गेलें तरी फजिती होत नाहीं.

ङ. स्वावलंबी मनुष्याचा स्वतःच्या हिंमतीवर भरंवसा असल्या-कारणानें लोकांचाही भरंवसा बसतो, आणि लोक संकटसमयीं त्याची मदत मागतात.

च. व्यवहारांत स्वावलंबी मनुष्यास पैसा, मान, बढती, वगैरे लवकर प्राप्त होतात.

( ३ ) **उपसंहार**—यासाठीं स्वावलंबनाचा गुण अंगीं येण्यास प्रत्येकानें झटावें.

## १२३. छापण्याची कला.

( १ ) **उत्पत्ति**—ही कला केव्हां, कोणीं व कोठें शोधिली? तिची पूर्वीची स्थिति—

( २ ) **सोयी**—स्वस्तपणा, जलदी, स्वच्छपणा, सुवाच्यपणा, आटोपसर-पणा, शुद्धपणा, टिकाऊपणा, इ०.

( ३ ) **छापलेल्या कामांचे प्रकार**—पुस्तकें, मासिक पुस्तकें, वर्तमान-पत्रें, जाहिराती, टिकिटें, इ०.

( ४ ) **छापण्याच्या तऱ्हा**—शिलांवरून, खिळ्यांवरून; लांकुड, धातूंचे पत्रे, वगैरेंवरून.

( ५ ) **छापण्याच्या कलेचे परिणाम**—ज्ञानवृद्धि, भिन्न भिन्न राष्ट्रांमध्यें प्रीतिभाव उत्पन्न करणें, इ०.

( ६ ) **छापण्याच्या कलेचे वाईट परिणाम**—अश्लील, अनीतिवर्द्धक पुस्तकें, वगैरेंचा फैलाव.

( ७ ) **उपसंहार**—

## १२४. दानधर्म.

( १. ) **व्याख्या**—जें द्यावयाला आपण कायद्यानें किंवा समाजाच्या नियमांनीं बद्ध नाहीं, तें दुसऱ्याला आपखुशीनें देणें.

( २. ) **आपल्या लोकांची दानधर्माची रीति.**—

क. अन्नसत्रें.

ख. सदावर्तें.

ग. धर्मशाळा, विहिरी, वगैरे.

घ. दाक्षिणेचे विविध प्रकार.

**( ३. ) हल्लींची दानधर्माची पद्धति.**

क. वर्गण्या.

ख. शिष्यवृत्त्या, बक्षिसें, पदकें, वगैरेसाठीं पैसा खर्चणें.

**( ४. ) पूर्वींच्या व हल्लींच्या दानधर्मपद्धतींतील गुणदोष.**

**( ५. ) उपसंहार--**

## १२५. आळस.

**( १. ) व्याख्या**—कर्तव्य न करतां रिकामें बसणें.

**( २. ) दुष्परिणाम--**

क. मन कमजोर होतें.

ख. मन अनीतीकडे कलतें.

ग. मनाची तरतरी जाऊन तें सुखोपभोगाला नालायक होतें.

घ. नवीन ज्ञान व अनुभव प्राप्त होत नाहींत, व पूर्वीचें ज्ञान व अनुभव लोप पावतात.

ङ. आळशी माणसें लोकांच्या तिरस्कारास पात्र होतात.

च. आळशी बसण्याचें उदाहरण घालून देऊन आळशी माणसें समाजाचे गुन्हेगार होतात.

छ. जगांतील मोहाचें निवारण करण्यास आळशी मनुष्यें असमर्थ असतात, उद्योगशील माणसें असमर्थ नसतात.

**( ३ ) उपसंहार**—सर्वांनीं आपआपलीं कर्तव्यें योग्य रीतीनें केल्यानंतर हावी ती करमणूक करून घ्यावी.

## १२६. दुष्काळ.

**( १ ) दुष्काळ म्हणजे काय ?**

**( २ ) तो कसा उत्पन्न होतो ?**

क. अतिवृष्टि.

ख. अनावृष्टि.

ग. भलत्याच वेळीं वृष्टि.

घ. टोळधाड, इ०.

( ३ ) **दुष्काळ निवारण्याचे उपाय**—

क. धान्य सांठवून ठेवण्याचा परिपाठ.

ख. रिलीफ कामें काढावीं ( लोकांनीं आणि सरकारानें ).

ग. धनाढ्य असतील त्यांणीं विपन्न माणसांस यथाशक्ति मदत करावी.

घ. वर्गण्यांनीं पैसा उभारावा.

( ४ ) **दुष्काळासंबंधानें अवांतर विचार**.—

## १२७. आगगाडी.

( १ ) प्रथम स्टीफन्सननें वाफेच्या अंगीं शक्ति असते हें ठरविलें.

( २. ) पहिल्या कल्पनांत सुधारणा.

( ३. ) हल्लींची स्थिति.

( ४. ) सोयी:—

क. व्यापाराच्या कामीं.

ख. दुष्काळ निवारण्याच्या कामीं.

ग. देशांत शांतता राखण्याच्या कामीं.

घ. प्रवासाच्या बाबतींत.

( ५. ) **गैरसोयी**.

क. धोके.

ख. शेतकीची जमीन कमी होते.

ग. प्रवासाच्या वेळीं पारतंत्र्य.

घ. फार घाई, उकाडा, कोळशांचे कण डोळ्यांत जातात, इ०.

( ६. ) **उपसंहार**—एकंदरींत आगगाडीपासून फायदे आहेत.

## १२८. टपालखातें.

( १ ) **टपालखातें म्हणजे काय?**—पत्रें दुसऱ्या ठिकाणीं पोहोंचविणारें खातें.

**( २ ) पूर्वीं हें काम कसें होत असे ?**--श्रीमंत लोक जासूद पाठवीत असत. गरीब लोक वाटसरांबरोबर पत्रें पाठवीत असत.

**( ३ ) हिंदुस्थानांत प्रथम कोणीं सुरू केलें ?**— शीरशहानें.

**( ४ ) हल्लींच्या व्यवस्थेंत अधिक सोयी कोणच्या ?**—

**( ६ ) ह्या खात्यासंबंधानें तुमचे विचार.**

## १२९. धंद्याची निवड.

**( १ ) अनेक नवीन धंदे** हल्लींच्या सुधारणांमुळें अस्तित्वांत आले आहेत. कारखाने, गिरण्या, छापखाने, यांत हजारों लोकांना काम मिळूं शकतें.

**( २ ) धंद्याची निवड कशी करावी ?**—
आपल्या प्रकृतीला आणि स्वभावाला सोयीचा पडेल असा धंदा स्वीकारावा.

**( ३ ) एकदा पसंत केलेला धंदा विशेष कारणावांचून सोडूं नये.**

क. पहिल्या धंद्यांत मिळविलेला अनुभव फुकट जातो.

ख. नवीन धंदा साधावयासाठीं जास्ती वेळ, काळजी, वगैरे खर्च होतात.

ग. लोक आपणाला अस्थिर बुद्धीचा समजून आपला कंटाळा करतात,

**( ४ )उपसंहार**--

## १३०. करमणूक.

**( १ ) करमणूक**--मन रमविण्याचा उपाय.

**( २ ) करमणुकीची आवश्यकता**—

क. एकसारखें काम केल्यानें मन क्षीण होतें.

ख. शरीर क्षीण होतें.

ग. आनंदी वृत्ति नाहींशी होते.

घ. करमणूक नसल्यानें कधीं कधीं वेडही लागतें.

**( ३ ) करमणुकीचे प्रकार**—

क. शारीरिकः—व्यायाम, खेळ, इ०

ख. मानसिकः—कादंबऱ्या वाचणें, इ०

**( ४ ) फायदे :**—करमणुकीच्या मार्गांचें योग्य प्रकारें अवलंबन केल्यानें हित होतें; नाहीं तर आळशी बसण्याकडे किंवा दुर्व्यसनांकडे प्रवृत्ति होते.

**( ५ ) उपसंहार—**

**१३१. तालीम.**

**( १ ) तालीम**--शरीराच्या अवयवांना जोरदार चलनवलन देणें.

**( २ ) तालमीचे पूर्वींचे प्रकार**--तालिमखान्यांत हौदा असे, त्यांत कुस्त्या खेळणें; मल्लखांबावर उड्या मारणें; जोर व बैठका काढणें;जोडीचे हात करणें वाटोळे जड धोंडे उचलणें, इ०.

**( ३ ) हल्लींचे प्रकार**—डंबेल्स, सिंगल बार, प्यारलल् बार्स, घोडा, इत्यादि.

**( ४ ) तालमीपासून फायदे**—रुधिराभिसरण जोरानें चालतें, अन्नपचन चांगलें होतें, शक्ति आणि कणखरपणा वाढतो, प्रकृति नीरोगी राहते, मनाला; हुशारी वाटते, इ.

**( ५ ) तालमीविरुद्ध आक्षेप**—वेळ जातो, अपघात होतात, इत्यादि.

**( ६ ) आक्षेपांचें खंडन**—काळजी बाळगिली असतां अपघात टाळतां येतात. वेळ गेला तरी तो आरोग्य वाढविण्याकडे जातो, इत्यादि.

**( ७ ) उपसंहार—**

**१३२. आनंदी वृत्ति.**

**( १ )आनंदी वृत्ति म्हणजे काय ?**

**( २ ) तिचे फायदे—**

क. स्वताला:—दुःखाची तीव्रता कमी होते.

ख. दुसऱ्याला:—लोकांस आपला कंटाळा येत नाहीं.

**( ३ ) ती स्वाभाविक असते किंवा संवयीनें संपादन करून घ्यावयाची असते ?**—कित्येक माणसें स्वभावतःच रंगेल असतात. कित्येक माणसें स्वभावतः गंभीर असतात, तथापि आनंदी मनुष्यांच्या सहवासानें त्यांना थोडी तरी आनंदी वृत्ति संपादितां येते.

**( ४ ) आनंदी वृत्तीचा अतिरेक**—प्रसंग आणि स्थल हीं मनांत न आणतां दाखविलेली आनंदी वृत्ति दुसऱ्यास राग आणते. ह्या वृत्तीचा अतिरेक झाल्यास लोकांना आपला त्रास येतो.

**( ५ ) उपसंहार—**

## १३३. ग्रंथसंग्रहालय.

( १ ) **ग्रंथसंग्रहालय म्हणजे काय ?**—पुस्तकांचा मोठा संग्रह.

( २ ) **जरूरी**—कोणाही मनुष्याला आपल्याला लागणारीं सर्व पुस्तकें विकत घेणें किंवा मित्रांकडून मिळविणें शक्य नसतें.

( ३ ) **त्याचे प्रकार**—

क. विशिष्ट विषयांवरील पुस्तकांचा संग्रह. ( उ० कायदा, वैद्यकी, इ० )

ख. सर्व विषयांवरील पुस्तकांचा संग्रह.

( ४ ) **त्याचे उपयोग**--

क. त्या त्या विषयाचा अभ्यास करणाऱ्या लोकांस.

ख. समाजांतील सामान्य वाचकांस.

( ५ ) **फायदे**--

क. उपयुक्त किंवा मनोरंजक ज्ञानाचा प्रसार.

ख. समाजाला सोयीच्या आणि आपखुषीच्या द्वारानें शिक्षण प्राप्त होतें.

ग. गरीब विद्यार्थ्यांची चांगली सोय होते.

( ६ ) **आपल्या देशांत हल्लींच्या काळीं ग्रंथसंग्रहालयें कोणच्या स्थितींत आहेत ?**--तीं जास्ती उपयुक्त करण्यास काय तजविजी केल्या पाहिजेत ? चांगलीं ग्रंथसंग्रहालयें कोणकोणच्या गांवीं आहेत ?

( ७ ) **अन्य विचार कांहीं असल्यास ते.**

## १३४. खेडेगांवच्या राहणीपासून फायदे.

( १ ) स्वच्छ हवा.

( २ ) मुबलक जागा.

( ३ ) स्वस्ताई.

( ४ ) खेळणें, पोहणें, वनभोजनें, वगैरेंच्या सोयी.

( ५ ) निसर्गांतील भव्य देखावे.

## १३५. खेडेगांवच्या राहणीपासून तोटे.

( १ ) नजर आकुंचित होते.

( २ ) परनिंदेची गोडी लागते.

( ३ ) कोणत्याही कामीं गुप्तपणा राहात नाहीं.

## १३६. शहराच्या राहणीपासून फायदे.

(१) आपली आणि मुलांच्या विद्याभ्यासाची सोय, शाळा, ग्रंथसंग्रहालयें, अजबखाने, विद्वान् लोकांची विपुलता, व्याख्यानें, इ०.

(२) पैसा मिळविण्याचीं साधनें, व्यापार, नोकरी, दलालीचे धंदे, इत्यादि.

(३) अनुभव वाढतो, विविध विषयांसंबंधीं माहिती होते, दुसऱ्याच्या कारभारांत उगीच नाक खुपसण्याची प्रवृत्ति नाहींशी होते.

(४) करमणुकीचीं अनेक साधनें असतात. नाटकें, सरकशी, फोनोग्राफ, सिनेमाटोग्राफ.

## १३७. शहराच्या राहणीपासून तोटे.

(१) अशुद्ध हवा.

(२) वृक्ष वगैरे हवा स्वच्छ राखणाऱ्या वस्तूंची कमताई.

(३) जागेची अडचण.

(४) महागाई.

(५) अनीतीकडे व उधळेपणाकडे प्रवृत्त करणाऱ्या गोष्टी.

## १३८. काटकसरीपणा.

(१) **विषयाचें स्वरूप आणि व्याख्या**—जपून खर्च करण्याकडे प्रवृत्ति.

(२) **फायदे**—

क. दुसऱ्याची मदत मागण्याचें संकट टळतें.

ख. कामाकाजानिमित्त किंवा आजारीपणांत पोटाचा धंदा चार दिवस बाजूला टाकतां येतो.

ग. उद्याचें कसें होईल ही चिंता टळते.

घ. मन शांत असतें.

ङ. गरीबांना मदत करण्याचें सामर्थ्य असतें.

च. बायकामुलांचें आपल्या मागें कसें चालेल ही मरणसमयीं हुरहुर नसते.

(३) **उपसंहार**—वरील विवरणावरून बोध काय घ्यावयाचा?—

## १३९. गाढवाला गुळाची काय चव?

(१) गाढवाला भुसापेक्षां गुळाची किंमत अधिक वाटत नाहीं.

(२) मूर्खाला सुबोधाचें महत्व वाटत नाहीं.

(३) ज्याला गुणग्राहकता नाहीं त्याला चांगली वस्तु देणें मूर्खपणा होय. मूल्यवान् वस्तूचा हा दुरुपयोग होय.

(४) थोड्या खर्चानें होणाऱ्या कामास पुष्कळ पैसा खर्चणें हा मूर्खपणा होय.

## १४०. कुसंतानापेक्षा निसंतान बरें.

(१) वाईट पुत्र असण्यापेक्षां मुळींच पुत्र नसलेले बरे.

(२) पुत्राच्या दुर्वर्तनानें लोकांत मातापितरांची व कुलाची बदनामी होते.

(३) वाईट पुत्र मातापितरांचें हृद्रोग होत.

(४) आपण मुलाचें फार लाड केले, त्याला चांगलें शिक्षण दिलें नाहीं, अशी मातापितरांना विनाकारण चिंता लागत नाहीं.

(५) वाईट पुत्रामुळें मातापितरांचें पैशाचें नुकसान होतें.

(६) त्यांचा संसार दुःखमय होतो; त्यांचें चित्त शांत नसतें.

(७) तुमचे विचार.

**१४१.** आतां विद्यार्थ्यांच्या उपयोगासाठीं वर्णनात्मक, वृत्तांतात्मक, आणि विमर्शात्मक निबंधांना योग्य अशा विषयांची यादी देतों.

## १४२. वर्णनात्मक निबंधांस विषय.

१. ह्या परीक्षेसाठीं तुम्हीं तयारी कशी केली?

२. मुंबईची ट्रामवे कंपनी.

३. दिवाळीच्या सणांत पुण्याचा (किंवा दुसऱ्या एकाद्या शहराचा) देखावा.

४. मरीन लाइन्सवरील म्याट्रिक्युलेशन परीक्षेचा मंडप.

५. एकादा दुष्काळ.

६. तुम्हीं पाहिलेला एकादा लग्नाचा समारंभ.

७. घारापुरीचीं लेणीं.

८. सातारा (किंवा दुसरें कोणतेंही शहर.

९. एकादा सार्वजनिक उत्सव.

१०. महाराष्ट्राचें संक्षिप्त वर्णन (भौगोलिक).

११. तुम्हांला प्राप्त झालेला एकादा मूल्यवान् अनुभव.

१२. तुम्हीं एकादी पाहिलेली जत्रा.
१३. सूर्योदयाचा, किंवा चंद्रोदयाचा देखावा.
१४. क्रिकेटचा खेळ.
१५. सायंकाळीं व्याक्वेवरील देखावा.
१६. अनंतचतुर्दशीच्या दिवशींचा गणपतिविसर्जनाचा समारंभ.
१७. संक्रातीचे दिवशीं रस्त्यांत दृष्टीस पडणारा देखावा.
१८. सीमोल्लंघन.
१९. तुमच्या शाळागृहाची रचना.
२०. तुम्हीं पाहिलेली गिरणी.
२१. तुम्हीं पाहिलेली आगबोट.
२२. तुमच्या गांवांतील पुस्तकालय.
२३. बायसिकलची यंत्ररचना.
२४. मुंबईच्या कोटांतील एकादें दुकान.
२५. एकादें गांवजेवण.
२६. एकादा किल्ला.
२७. वाघ, लांडगा, गाय, म्हैस, पोपट, वगैरेसारखा एकादा प्राणी.
२८. एकाद्या वनभोजनाचा प्रसंग.
२९. छापखाना.
३०. भरतीच्या ( किंवा ओहोटीच्या ) वेळचा समुद्राचा देखावा.
३१. ढग, पर्वत, धबधबा, उन्हाळे, इत्यादिपैकीं एकादा सृष्ट चमत्कार.
३२. एकादें देऊळ, ( किंवा घर ).
३३. उसाचें गुऱ्हाळ.
३४. सोनें, रुपें, लोखंड, वगैरे धातु.
३५. डोळ्याची रचना.
३६. एकाद्या पक्ष्याचें घरटें.
३७. पक्ष्याच्या शरीराची रचना.
३८. नारळीचें झाड.
३९. गुरुत्वाकर्षण, स्नेहाकर्षण, केशाकर्षण.
४०. ग्रहण, वीज, इंद्रधनुष्य, वारे, दंव, उल्कापात, वगैरेसारखा सृष्ट चमत्कार.
४१. बीजांपासून वृक्षाची उत्पत्ति.
४२. सह्याद्रि.

## १४३. वृत्तांतात्मक निबंधांस विषय.

१. हुमायुनाचें चरित्र.
२. शिबिराजाची कथा.
३. महाराष्ट्राचें संक्षिप्त वर्णन ( ऐतिहासिक. )
४. तुम्ही खेडेगांवांत घालविलेल्या एकाद्या दिवसाचें वर्णन करा.
५. गुरु गोविंद, तुकाराम, वगैरेंचीं चरित्रें.
६. तुम्हीं उन्हाळ्याची सुट्टी कशी घालविली ही हकीगत सांगा.
७. एकाद्या लग्नसमारंभांत करावयाच्या विधींची हकीगत लिहा.

८. ऊमीचंदाचें चरित्र द्या.
९. वसईच्या वेढ्याची हकीगत लिहा.
१०. फिरंगी लोक हिंदुस्थानांत येऊन त्यांनीं आपला अंमल कसा बसविला?
११. कोलंबसच्या जलपर्यटनाची हकीगत.
१२. गौतमबुद्धानें बौद्धधर्माचा कसा प्रसार केला?
१३. औरंगजेबानें आपल्या भावांस दूर करून राज्य कसें मिळविलें?
१४. चंद्रगुप्ताच्या राज्याचें वर्णन करा.
१५. मुसलमांनी राज्याच्या ऱ्हासांचीं कारणें.
१६. मुसलमानांनीं हिंदुस्थानांत राज्य कसें स्थापिलें.
१७. सोमनाथवर महमुदाची स्वारी.
१८. पहिल्या बाजीरावाचें चरित्र द्या.
१९. तुमच्या शाळेंत गुदस्त सालीं भरलेल्या संमेलनाची हकीगत लिहा.
२०. तुम्हीं वाचलेल्या एकाद्या कादंबरीचें कथानक लिहा.
२१. तुमच्या आयुष्याच्या १४ व्या वर्षीं घडलेल्या गोष्टी संक्षेपानें लिहा.
२२. इंग्लिश लोकांनीं ह्या देशांत सत्ता कशी स्थापन केली?
२३. शिवाजीनें मराठ्यांचें राज्य कसें स्थापिलें?
२४. मराठ्यांच्या राज्याच्या ऱ्हासाचीं कारणें.
२५. तुम्ही प्रो. छत्रे ह्यांच्या सरकशींत ज्या गोष्टी पाहिल्या त्या क्रमानें द्या.
२६. रामानें सुग्रीवाला किष्किंधेचें राज्य कसें मिळवून दिलें, हें सांगा.
२७. रामानें समुद्रावर सेतु बांधला, त्यासंबंधाची तपशीलवार हकीगत लिहा.
२८. हंसकाकीय कथानक द्या.
२९. विश्वामित्र वसिष्ठाची कामधेनु बलात्कारें नेऊं लागला त्या प्रसंगाचें वर्णन लिहा.
३०. अभिमन्यु कसा मरण पावला, तें सांगा.
३१. सावित्रीनें सत्यवानास कसें वांचविलें हें सांगा.
३२. हरिश्चंद्राची गोष्ट लिहा.
३३. नलराजाची गोष्ट लिहा.
३४. गजेंद्रमोक्षाची कथा लिहा.
३५. कलकत्त्याच्या ब्लाक होलची हकीगत लिहा.
३६. तुम्हीं आगबोटीनें केलेल्या एकाद्या प्रवासाची हकीगत सांगा.
३७. कै० महादेव गोविंद रानडे यांचें चरित्र द्या.
३८. इसापनीतींतील लावी पक्षीण आणि तिचीं पिल्लें ह्या गोष्टीचा सारांश द्या.
३९, शिशिर ऋतु संपून वसंत ऋतु

लागेतोंपर्यंत निसर्गांतील देखाव्यांचें कसें स्वरूप पालटतें तें लिहा.

४०. छापखान्यांत हस्तलेख दिल्यापासून तों पुस्तक छापून विकावयास तयार होईतोंपर्यंत त्याचें काय काय होतें ह्याचें वर्णन करा.

४१. अंबोयना येथील कत्तल.

४२. प्लासीची लढाई.

४३. शालिवान, भोज, विक्रमादित्य.

४४. विद्यार्थिदशेंत तुम्ही किंवा दुसऱ्या कोणी अनुभविलेली किंवा पाहिलेली एकादी गमतीची गोष्ट.

## १४४. विमर्शात्मक निबंधांस विषय.

१. प्रामाणिकपणाचें वर्तन सोपें आणि सोयीचें असतें.

२. आशा.

३. लोकोत्तर पुरुषांविषयीं आपणास थोडीच माहिती असते.

४. युरोपियन लोक आणि हिंदू लोक ह्यांच्या चालीरीतींतील फरक.

५. आपल्या देशाविषयीं तुम्हांला काय वाटतें ?

६. खरें शौर्य.

७. नीतिधैर्य.

८. फुरसतीचा वेळ कसा घालवावा ?

९. तुम्हांला कोणचा खेळ फार आवडतो, आणि कां ?

१०. सत्य भाषण.

११. मादक पदार्थांचें सेवन.

१२. व्यायामाची आवश्यकता.

१३. आपल्या आवडीचीं पुस्तकें संग्रहास ठेवण्याची आवश्यकता.

१४. शिक्षणाची आवश्यकता.

१५. शांतता.

१६. प्रवास.

१७. कविता.

१८. चित्रकला.

१९. गायनविद्या.

२०. व्यापार.

२१. जुगारी.

२२. तत्त्वज्ञान.

२३. शहाणपणानें सुरवात केली म्हणजे अर्धे काम पदरांत पडलें असें होतें.

२४. दीर्घ प्रयत्न.

२५. चाकू, कातरी, हीं मुलांचीं खेळणीं नव्हत.

२६. प्रयत्नांतीं परमेश्वर.

२७. व्यवस्थितपणा.

२८. सुखोपभोगांत परिमिति राखण्याची आवश्यकता.

२९. टांकीचे घाव सोसल्यावांचून देवपणा येत नाहीं.

३०. आपण मेल्याशिवाय स्वर्ग दिसत नाहीं.

३१. दुःसंगतीचें दुष्परिणाम.

३२. जांत्यावर बसलें म्हणजे ओवी सुचते.
३३. गर्विष्ठपणा.
३४. सवयीचा जोर.
३५. संगतीवरून माणसाची परीक्षा होते.
३६. निष्कामबुद्धीनें सुमार्ग अनुसरावा.
३७. उद्योगशीलता.
३८. फुरसतीच्या वेळीं पुढची तरतूद करून ठेवावी.
३९. वाडिलांस मान.
४०. शिस्त.
४१. वेळ.
४२. शालीनता.
४३. पोषाख कसा असावा?
४४. इतिहास.
४५. रसिकता.
४६. संस्कृत भाषा शिकण्याची आवश्यकता.
४७. वर्तमानपत्रें.
४८. घराभोंवतीं बाग करण्याची हौस.
४९. वाहात्या गंगेंत हात धुऊन घ्यावे.
५०. आईबापांची माया.
५१. चांगल्या चालीरीती.
५२. चांगला लौकिक.
५३. क्रोध.
५४. प्राप्तसहिष्णुता.
५५. वाचलेल्या विषयाचें मनन.
५६. रसिकपणाचें संभाषण करण्याची कला.
५७. अनुकंपा.
५८. मनोविकार नियंत्रित ठेवल्यानें फायदे.
५९. एकन्तवास.
६०. ढोंगीपणा.
६१. हट्टी स्वभाव.
६२. आपल्या लोकांना इतिहासलेखनाची हौस नसण्याचीं कारणें.
६३. जगांतील व्यवहार पाहून सुचणारे विचार.
६४. विद्यार्थ्यांचे धर्म.
६५. पुत्रांचीं कर्तव्यें.
६६. एकाद्या परीक्षेची तयारी कशी करावी?
६७. एकी.
६८. व्यायाम.

# २.

# अनुवाद.

१. एकाद्या वाक्याचा अनुवाद करणें म्हणजे त्या वाक्याचा मतलब वेगळ्या शब्दांनीं दर्शविणें. मूळच्या वाक्यांतील शब्द व रचना ह्यांच्यामध्यें जितका फेरबदल करतां येईल, तितका करून पुन्हा त्यांतील अर्थाची हानि न होऊं देतां साध्या व सोप्या भाषेनें केलेला जो अनुवाद, तो उत्कृष्ट होय. मूळांतील रचनेंत आणि शब्दांत महत्तम फेरफार केला जाऊन मूळांतील अर्थाची लघुतम हानि ज्या अनुवादांत होईल, त्याची योग्यता जास्ती असें समजण्यांत येतें.

२. उत्कृष्ट अनुवादांत पुढील चार अटी पूर्ण झाल्या पाहिजेत:—

(१) मूळांतील सर्व मतलब अनुवादांत आला पाहिजे.

(२) मूळांत नसलेला मतलब अनुवादांत येतां कामा नये.

(३) मूळांतील शब्द आणि वाक्यरचना यांच्याहून अनुवादांतील शब्द आणि वाक्यरचना हीं शक्य तितकीं वेगळीं असलीं पाहिजेत.

(४) मूळांतील भाषेपेक्षां अनुवादाची भाषा अधिक सोपी आणि सुबोध असली पाहिजे.

३. ह्या चारी अटी कशा पूर्ण करावयाच्या, हें पुढील सूचनांवरून विद्यार्थ्यांच्या लक्ष्यांत येईल.

(१) मूळांतील वाक्यसमूह गद्यात्मक असो किंवा पद्यात्मक असो, तो वाक्यसमूह विद्यार्थ्यानें काळजीपूर्वक वाचून त्याचा अर्थ आपल्या मनांत चांगला ठरवावा, म्हणजे मूळांतील सर्व मतलब अनुवादांत येऊन दुसरा कांहीं येणार नाहीं.

(२) अनुवाद करावयास दिलेला वाक्यसमूह पद्यात्मक असल्यास त्यांतील शब्दांची मांडणी गद्याप्रमाणें करून घ्यावीं, व फक्त कवितेंतच येणारीं अशीं जीं रूपें असतील, तीं गद्याच्या प्रचाराप्रमाणें करावीं.

( ३ ) मूळामध्यें जे कांहीं सामासिक शब्द असतील, त्यांच्या जागीं सुटे शब्द घालावे, व अनुवादाची भाषा व सरणी मूळापेक्षां शक्य तितकी साधी करावी.

( ४ ) पुष्कळ अर्थालंकार असे असतात, कीं त्याच्या घटक अवयवांमध्यें थोडीशी बदल केली असतां वेगळे अलंकार निष्पन्न होतात. अशी बदल शक्य असेल तेथें अवश्य करावी. अशा प्रकारें रूपकाची उपमा करणें शक्य असते.

( ५ ) कित्येक अर्थालंकार केवळ शब्दांच्या विशिष्ट मांडणीवरच अवलंबून असतात. ही मांडणी बदलली, म्हणजे त्यांचें अलंकारत्व नष्ट होतें, तथापि अर्थ जास्ती साधा, सरळ, आणि सुगम होतो. अशा रीतीनें यथासंख्य अलंकाराचें रूपांतर करतां येईल.

( ६ ) श्लेषालंकार हा शब्दविशेषांवर अवलंबून असतो, अर्थावर अवलंबून नसतो; ह्यामुळें श्लेषयुक्त पद्याचा अनुवाद करतांना त्या श्लिष्टपदांचा अर्थ सहज लक्षांत येण्याजोगा असल्यास तीं तशींच ठेवावीं; नसल्यास त्या श्लिष्ट-पदांचे दोन्ही अर्थ दिले पाहिजेत. मुख्य विधानाला लागूं पडणारे अर्थ प्रथम देऊन नंतर कंसांत दुसरे अर्थ द्यावे. असें केल्यानें श्लिष्टपदांमध्यें श्लेष उत्पन्न होऊन दोन्ही पक्षाकडे तीं पदें सारखींच कशीं लागूं पडतात, हें आपणांस समजलें आहे, असें द्योतित करितां येतें.

( ७ ) मूळांतील दोन तीन साधीं वाक्यें एकत्र करून एक मिश्र किंवा संयुक्त वाक्य करावें; मिश्र आणि संयुक्त वाक्यें असलीं, तर त्यांचीं साधीं वाक्यें करावीं; किंवा मिश्र वाक्यांचीं संयुक्त, व संयुक्त वाक्यांचीं मिश्र वाक्यें करावीं.

( ८ ) स्वार्थ, संकेतार्थ, आज्ञार्थ, विध्यर्थ, संशयार्थ, वगैरेचीं रूपें पालटून एकाच्या जागीं दुसरा अर्थ योजावा.

४. आतां वर दिलेल्या नियमांच्या स्पष्टीकरणासाठीं प्रत्येक प्रकारचीं एक दोन उदाहरण देतों.

**न चोराला लाधे, प्रकट न दिसे, दे सुख सदा,**<br>
**दुणावे कीं देतां, किमपि न सरे लेशहि कदा ।**

**न कल्पांतीं पावे निधन, धन विद्याभिध असें—**
**असे ज्याचें त्याशीं प्रतिभटति जे पामर पिसे ॥**

वामन—नीतिशतक.

ह्या श्लोकांत गद्यांत न येणारीं जीं रूपें किंवा शब्द आहेत, ते येणेंप्रमाणें:— (१) लाधे=लाधतें=प्राप्त होतें. (२) दिसे=दिसतें. (३) दे=देतें. (४) दुणावे=दुणावतें=दुप्पट होतें. (५) न सरे=न सरतें=सरत नाहीं. (६) पावे=पावतें. (७) प्रतिभटति=प्रतिभटतात=स्पर्धा करतात. (८) असे=असतें.

आतां ह्या श्लोकाचा अनुवाद पुढें दिल्याप्रमाणें करतां येईल:—विद्या ह्या नांवाचें जें द्रव्य आहे, तें चोराला प्राप्त होत नाहीं; तें लोकांना उघड दिसत नाहीं; तें नेहेमीं सुख देतें; तें लोकांना दिल्यानें यत्किंचित् कमी न होतां उलट दुप्पट होतें; कल्पाच्या अंतींही तें नाश पावत नाहीं; अशा प्रकारचें द्रव्य ज्याच्या जवळ असतें, त्याच्याशीं क्षुल्लक वेडगळ लोक मात्र स्पर्धा करतात!

**५. त्यासि म्हणे राम, "सख्या! हरितों त्वदुःख सर्व मी आधीं।**
**कार्य करुनि मग माजें सयश तूंही सख्या! साधीं" ॥**

मोरोपंत—आद्यार्यारामायण—आर्या ७९.

ह्या आर्येंत गद्यांत न घालण्याजोगीं शब्दाचीं रूपें हीं आहेत. (१) त्यासि, (२) म्हणे, (३) माजें, (४) साधीं. ह्या रूपांच्याबद्दल अनुवादांत अनुक्रमें (१) त्यास (किंवा त्याला), (२) म्हणतो (किंवा म्हणाला), (३) माझें, (४) साध, अशीं किंवा ह्या अर्थाचीं रूपें योजिलीं पाहिजेत.

तसेंच वरील आर्येंतील शब्दांची मांडणी जी गद्यांत येऊं शकत नाहीं, ती पुढें दिल्याप्रमाणें आहे. (१) त्वद्दुःख सर्व, (२) कार्य माजें, (३) सयश तूंही साधीं. ह्या मांडणीच्याबद्दल अनुवादांत पुढीलप्रमाणें मांडणी केली पाहिजे.

(१) सर्व त्वद्दुःख, (२) माझें कार्य; (३) तूंही सयश साधीं.

वर नमूद केल्याप्रमाणें फेरफार करून उदाहृत आर्येचा अनुवाद असा होईल:—

त्याला ( सुग्रीवाला ) राम म्हणाला, " मित्रा, अगोदर मी तुझें सारें संकट दूर करितों, ( आणि ) नंतर ( हे ) मित्रा, तूंही माझें काम करून सत्कीर्ति मिळीव."

या अनुवादांत ( १ ) सुग्रीवाला, ( २ ) आणि ( ३ ) हे !, असे तीन शब्द पदरचे घातले आहेत, तसे घालावयाला कांहीं हरकत नाहीं. " त्याला " हें सर्वनाम सुग्रीवाला उद्देशून योजिलें आहे, असें आपणास ठाऊक नसलें, तर "त्याला" ह्याचा अनुवाद " त्याला " असाच करावा.

**६. वनदेवता म्हणति त्या, " बा ! गा ! मूर्च्छोत्थिता चकोरा ! हो- स्वस्थ, जोत्स्ना कीं हे, द्रुत उठचि, नमावया नको राहों ॥ "**

ह्या आर्येंत ( १ ) वनदेवता, आणि ( २ ) मूर्च्छोत्थिता, हीं दोन सामासिक पदें आहेत. त्यांचे जागीं सुटे शब्द घालून पुढें दिल्याप्रमाणें अनुवाद होईल.

वनांतील देवता त्याला ( सत्यवानाला ) म्हणाल्या, " अरे मूर्च्छेतून उठलेल्या चकोरा, शांत हो. कारण, ( ही सावित्रीच्या रूपानें ) तुजपुढें चंद्राची कांति ( चांदणें ) उभी आहे. ऊठ लवकर, तिला नमन केल्याशिवाय राहूं नको ! ".

**टीप**—चकोर पक्ष्याला चंद्राची कांति ( चांदणें ) आवडते, ही कल्पना विद्यार्थ्याला अवगत असली पाहिजे. ह्या आर्येमध्यें सत्यवान् आणि सावित्री ह्या व्यक्ति अनुक्रमें पुल्लिंगी आणि स्त्रीलिंगी आहेत. त्यांच्या संबंधानें कवीनें ' चकोर ' आणि ' ज्योत्स्ना, ' असे शब्द योजले आहेत, ते अनुक्रमें पुल्लिंगी आणि स्त्रीलिंगी आहेत. असें करणें हें अलंकाराच्या शुद्धतेस आवश्यक आहे. अनुवादामध्यें ' ज्योत्स्ना ' ह्या शब्दाला प्रतिशब्द चांदणें ( नपुं. लिं. ), किं॰ चंद्रप्रकाश ( पु. लिं. ) असा न योजतां ' चंद्राची कांति ' असा स्त्रीलिंगी प्रतिशब्द योजला आहे, हें विद्यार्थ्यानें लक्ष्यांत वाळगावें.

**७. मन्मतिदरींत न शिरे कोपमतंगज, विवेकहरि जागे ।**
**ज्यां न त्यजितां नेतो भूप बळें तुज रुचेल तरि जा गे ! ॥**

वरील आर्येंत एक सुंदर रूपक आहे. तें कायम ठेवून पुढें दिल्याप्रमाणें तिचा अनुवाद होईलः—

माझ्या बुद्धिरूपी गुहेमध्यें रागरूपी हत्ती प्रवेश करूं शकत नाहीं. कारण, तेथें योग्य आणि अयोग्य ह्यासंबंधाचा विचार हाच कोणी सिंह, तो सदा जागत असतो. माझ्या संमतीवांचून राजा तुला जबरदस्तीनें नेत आहे; तुला आवडल्यास, हे गायी, तूं जा.

आर्येतील रूपक काढून टाकून त्याच्या जागीं उपमा घालून पुढें दिल्याप्रमाणें अनुवाद होईल.

गुहेमध्यें सिंह जागृत असला म्हणजे तींत हत्ती जात नाहीं. त्याप्रमाणें माझ्या मनांत योग्यायोग्याचा विचार नेहमीं चालत असल्यामुळें त्यांत कोप येऊं शकत नाहीं. माझ्या अनुमताशिवाय राजा तुला बलात्कारानें नेत आहे. तर तुझी इच्छा असल्यास, हे गायी, तूं त्याच्या बरोबर जा.

८. यथासंख्य अलंकारांत दोन किंवा अधिक पदार्थांचा प्रथम उल्लेख केलेला असून, त्याच क्रमानें त्या पदार्थांशीं दुसऱ्या तितक्याच पदांचा अन्वय केलेला असतो. हा अलंकार ज्या वाक्यांत असेल त्याचा अनुवाद करतांना प्रथम उल्लिखित केलेल्या पदार्थांपैकीं प्रत्येक पदार्थ वेगळा वेगळा घेऊन त्याच्याशीं अन्वित असें जें पद असेल तें घेऊन त्याच्याशीं याचा संबंध जुळवावा. उदाहरणासाठीं वामनाचें पुढील पद्य घेतों:—

**तृणें मृगाला, सलिलें झषाला,**
**संतोष हे वृत्ति महाजनाला ।**
**तयांस निष्कारण तीन वैरी**
**किरात, कैवर्तक, दुष्ट, भारी ॥**

या पद्यांत मृग, झष ( मासा ), महाजन ( थोर लोक ), ह्या क्रमानें तीन पदार्थांचा उल्लेख केलेला आहे. त्यांच्याशीं किरात ( पारधी ), कैवर्तक ( मासे धरणारा ), आणि दुष्ट जन ( हलकट लोक ), या तीन पदार्थांचा त्याच क्रमानें अन्वय केला आहे. ह्या तीन जोड्या पुढें दिल्याप्रमाणें होत.

| | | |
|---|---|---|
| मृगाला | वैरी | किरात. |
| झषाला | वैरी | कैवर्तक. |
| महाजनाला | वैरी | दुष्ट. |

ह्या तीन जोड्या घेऊन वरील पद्याचा पुढें दिल्याप्रमाणें अनुवाद होईल:—

गवतावर हरिणाची उपजीविका होते, पाण्यावर माशांची उपजीविका होते, आणि संतोषावर थोर पुरुषांची उपजीविका होते. परंतु पारधी लोक हरिणांशीं, कोळी लोक मांशांशीं, आणि दुष्ट लोक थोर पुरुषांशीं, विनाकारण शत्रुत्व करतात.

९. यथासंख्य अलंकाराचें दुसरें एक उदाहरण घेऊं.

**सुविद्यता, शौर्य, विनीतता खरी**
**कुमारकांची अवलोकिल्यावरी ।**
**कृतार्थता, भीति, मुदा हृदन्तरीं**
**गुरूंस, शत्रूंस, पित्यास हो खरी ॥**

वि० वा० भिडे, रा० प०, सर्ग १, श्लोक ८२.

ह्या श्लोकांत अन्वित झालेल्या पदार्थांचे तीन समूह पुढें दिल्याप्रमाणें आहेत.

| | | |
|---|---|---|
| सुविद्यता | गुरूंस | कृतार्थता. |
| शौर्य | शत्रूंस | भीति. |
| विनीतता | पित्यास | मुदा. |

त्या कुमारांची सुविद्यता पाहून गुरूंना कृतार्थता वाटली, त्यांचें शौर्य पाहून शत्रूंना भीति वाटली, आणि त्यांची विनीतता पाहून त्यांच्या पित्याला मुदा वाटली. आतां ह्या श्लोकांतील यथासंख्य अलंकार नाहींसा करून पुढें दिल्याप्रमाणें अनुवाद होईल,

ह्या लहान मुलांची विद्वत्ता पाहून त्यांच्या शिक्षकांना अंतःकरणापासून धन्यता वाटली; त्यांचें शौर्य पाहून त्यांच्या शत्रूंना भय वाटलें; आणि त्यांचा नम्रपणा पाहून त्यांच्या बापाला आनंद झाला.

१०. याच प्रकारचें दुसरें एक उदाहरण घेऊं:—

**यातुतापसगणां खचवीलें**
**बाणसद्गुणगणीं सुखवीलें ।**
**भीतिशांतिजननें उभयांहीं—**
**आहवांत, उटजांत मुलांहीं ॥**

रा० प०, सर्ग २, श्लोक ९०.

ह्या श्लोकांत यथासंख्य अलंकार आहे, त्यांतील जोड्या पुढें दिल्या प्रमाणें आहेत:—

आहवांत राक्षसगणांस बाणगणांनीं भीतिजननें खचवीलें,
आणि उटजांत तापसगणांस सद्गुणगणांनीं शांतिजननें सुखवीलें.

आतां ह्या श्लोकाचा अनुवाद पुढें दिल्या प्रमाणें करतां येईल.

त्या दोन्ही कुमारांनीं युद्धामध्यें आपल्या बाणांच्या योगानें राक्षसांच्या मनांत भीति उत्पन्न करून त्यांना खचविलें; आणि आश्रमांतील ऋषिमंडळीच्या मनाला आपल्या चांगल्या गुणांमुळें शांत करून सुख दिलें.

११. यथासंख्याचें आणखी एक उदाहरण घेतों.

**चुकणें भूषण आम्हां, भूषण करणें क्षमा तुम्हां, देवा !**
**अनुरागें कीं रागें, करचरणांभोज या शिरीं ठेवा ॥**

मोरोपंत—नामरसायन.

येथें परस्परांशीं अन्वित असलेल्या पदार्थांच्या जोड्या पुढें दिल्याप्रमाणें आहेत:—

| | |
|---|---|
| अनुरागें | करांभोज, |
| रागें | चरणांभोज. |

आर्येचा अनुवाद पुढें दिल्याप्रमाणें होईल:—

अपराध करणें हें आमचें भूषण, आणि त्याची क्षमा करणें हें, हे भगवन्, तुम्हाला भूषण आहे. आम्हांला क्षमा करून आपण प्रेमानें आमच्या मस्तकावर कमलतुल्य हात ठेवा, किंवा, ( म्ह० क्षमा करावयाची नसल्यास ), कोपानें आमच्या मस्तकावर ( शिक्षा करावयासाठीं ) कमलतुल्य पाय ठेवा. ( दोन्ही प्रकार आम्हांला सारखेच आवडते आहेत. )

१२. यथासंख्याचें आणखी एक उदाहरण:—

**नीववी मज मातासी श्रीमत्त्र्यम्बकजटोद्भवा गंगा ।**
**स्मरणें, स्तवनें, स्नानें शुचि करिती विश्वचित्तवागंगा ॥**

मोरोपंत—सीतारामायण.

या गीतींतील जोड्या येणें प्रमाणें आहेत:—

स्मरणें चित्त
स्तवनें वाक्
स्नानें अंग

अनुवाद पुढें दिल्याप्रमाणें करावाः—

श्रीशंकराच्या जटेपासून निघालेली गंगा नदी आईप्रमाणें माझें सांत्वन करते. ह्या गंगा नदीचें स्मरण केल्यानें सर्व लोकांचें अंतःकरण शुद्ध होतें, तिचें स्तवन केल्यानें वाचा शुद्ध होते, आणि तिचे मध्यें स्नान केल्यानें देह शुद्ध होतो.

१३. श्लिष्ट पदांचा अनुवाद कसा करावयाचा हें दाखविण्यासाठीं पुढील आर्या घेतोंः—

**" रक्षावा धर्म, " असा करिसी उपदेश तरि असे मान्य ।**
**रक्षितसों धर्मातें, आम्हांला धर्म ठाउका नान्य ॥**

मोरोपंत—कर्णपर्व.

ह्या आर्येचा अनुवाद करून दाखवावयाचे अगोदर ही आर्या कोणत्या प्रसंगाची आहे हें सांगितलें पाहिजे.

अर्जुनाशीं लढतांना कर्ण विरथ झाला, तेव्हां अर्जुनानें कांहीं वेळ युद्ध बंद ठेवावें म्हणून कर्ण त्याला म्हणाला, " शाहण्या माणसानें धर्म रक्षावा. " कर्णाच्या भाषणाचा मतलब हा, कीं शाहाण्या माणसानें न्याय्य मार्ग अनुसरावा. त्यावर उत्तर देतांना कृष्ण म्हणाला, " धर्म रक्षावा " असा उपदेश तूं करीत आहेस, तो आम्हांला मान्य आहे. आम्ही धर्माचेंच रक्षण करीत आहों. येथें " धर्माचें " ह्याचा अर्थ " धर्मराजाचें " म्हणजे " युधिष्ठिराचें " असा आहे. कर्णाला " धर्म " शब्दाचा अभिप्रेत अर्थ " न्याय्य मार्ग " असा असून कृष्णानें " युधिष्ठिर " असा त्याचा अर्थ घेऊन कर्णाचा उपदेश मान्य केला आहे. ज्या शब्दाचा एक अर्थ " न्याय्य मार्ग " असा असून " युधिष्ठिर " असा दुसराही एक अर्थ आहे, असा " धर्म " हाच एक शब्द भाषेंत आहे, दुसरा नाहीं; म्हणून तो श्लिष्ट शब्द ज्या पद्यांत आलेला आहे, त्याचा अनुवाद करतांना ते दोन्हीं अर्थ दिले पाहिजेत. हें कसें करावयाचें हें पुढील अनुवादावरून विद्यार्थ्याला समजून येईल.

'धर्म रक्षावा,' असा तूं उपदेश करीत आहेस, तर तो उपदेश आम्हांला ग्राह्य आहे. आम्हीं धर्माचें, ( न्याय्य मार्गाचें; पक्षीं, धर्मराजाचें ), रक्षण करीत आहों. आम्हांला दुसरा धर्म, ( धर्मराजाव्यतिरिक्त धर्म ), ठाऊक नाहीं.

१४. श्लेषालंकाराचें आणखीं एक उदाहरण घेतों.

**ती न स्त्री, रक्षाया त्यासि निघे आत्तमूर्ति जनकाशी।**
**परमशिव जींत नांदे म्हणुनि जिला म्हणति सुज्ञ जन "काशी" ॥**

मोरोपंत–भारत–वनपर्व.

सत्यवान् वनांत जावयास निघाला, तेव्हां त्याच्या पाठोपाठ त्याची पत्नी सावित्रीही निघाली, त्या प्रसंगींची ही आर्या आहे.

सत्यवानाचें मागून सावित्री निघाली ती त्याची पत्नी नव्हे, तर त्याचें रक्षण करण्यासाठीं त्याच्या पित्याची मूर्तिमंत आशीच ( आशिर्वादच ) निघाली. त्या आशीचे ठायीं श्रेष्ठ शंकर, ( पक्षीं, उत्तम कल्याण ), राहातो ( पक्षीं, राहातें ), म्हणून जाणते लोक तिला " काशी " असें म्हणतात.

**टीप**—ह्या आर्येंत " शिव " हा शब्द श्लिष्ट आहे; त्याचे " शंकर, " आणि " कल्याण, " असे दोन अर्थ होतात. पहिल्या अर्थानें " शिव " शब्द पुल्लिंगी आहे, आणि दुसऱ्या अर्थानें नपुंसकलिंगी आहे. दोहोंसही लागू पडेल असें ' नांदे ' हें क्रियापद कवीनें मुद्दाम योजिलें आहे.

१५. श्लेषालंकाराचें दुसरें एक उदाहरण घेतों.

**चंद्रासि लागति कळा, उपराग येतो,**
**गंगेसि भंग, बहु पाणउतार होतो।**
**जें चूर्ण होय तरि मौक्तिक तें कशाला ?**
**नाहीं समान नलराजमहायशाला ॥**

रघुनाथपंडित–नलाख्यान.

चंद्राच्या तेजांत स्थिरपणा नसतो, ( चंद्राच्या कळांचा क्षय होतो, आणि वृद्धि होते, म्हणजे त्या टिकत नाहींत ), आणि त्याची निंदा केली जाते, ( तो राहूकडून पीडिला जातो ); भागीरथीचा पराभव होऊन अपमान होतो, ( तिच्या पाण्याला चढउतार असतो, म्हणजे तें कायम नसतें ); मोत्याचें चूर्ण करतां येतें, म्हणून तेंही उपयोगाचें नाहीं. सारांश, नलराजाच्या मोठ्या यशाला

उपमा द्यावयाला चंद्र, भागीरथी, मोतीं, किंवा दुसरा कोणताही पदार्थ घेतां येत नाहीं. ( चंद्र, भागीरथी, व मौक्तिक, हे पदार्थ शुभ्र आहेत खरे, परंतु सदोष असल्याकारणानें दोषरहित अशा नलयशाला त्यांची उपमा देतां येत नाहीं. )

**टीप**—वरील पद्यांत उपराग, भंग, आणि पाणउतार, हे शब्द श्लिष्ट आहेत. त्यांचे दुहेरी अर्थ वरील अनुवादांत कसे व्यक्त केले आहेत, हें विद्यार्थ्यांनें नीट पहावें.

१६. श्लेषालंकाराचें दुसरें एक उदाहरण घेतों:—

**लोकबंधू जो होय रवी ऐसा,**
**कुवलयाला जो सुखद चंद्र जैसा ।**
**साङ्ग नोहे तो कुसुमचाप तैसा**
**निषधरायाशीं तुल्यरूप कैसा ? ॥**

रघुनाथपंडित–नलाख्यान.

हा नलराजा लोकबंधु, ( प्रजेचें हित करणारा; पक्षीं, लोकांचीं कर्मे प्रकाश देऊन नियमित करणारा ), असल्यामुळें तो सूर्याप्रमाणें होता. पृथ्वीच्या मंडलाला, ( चंद्रविकासी कमलाला ), सुख देणारा असल्याकारणानें तो चंद्राप्रमाणें होता. परंतु पुष्पाचें धनुष्य धारण करणारा मदन, ज्याला शरीरच नाहीं तो, ( शरीरानें युक्त ) अशा नलराजाची बरोबरी कसा पावेल ?

**टीपः**—वरील पद्यांत " लोकबंधु " हा सूर्य या अर्थी रूढ झालेला शब्द आहे. त्याचा यौगिक अर्थ लोकांस नातलगाप्रमाणें किंवा आप्ताप्रमाणें असलेला, अर्थात् लोकांचें कल्याण करणारा, असा होतो. " कुवलय " म्हणजे चंद्रविकासी कमल. कु-वलय असा पदच्छेद केला असतां " भूमंडळ " असा अर्थ होतो. मदनाला " अनंग " असें नांव आहे. म्हणून त्याच्याहून वरच्या पायरीचा साङ्ग ( म्ह० अंगयुक्त ) नलराजा होता.

१७. असलेंच दुसरें एक उदाहरण घेऊं.

**रामघनमयूर म्हणे, " निववालचि सुरसिकांशि केकांहो ! " ।**
**शंभुहि म्हणे, " न सेविति मंद म्हणुनि झुरसि काशिके ! कां हो? " ॥**

श्रीराम हा आहे मेघासारखा ( म्ह० सुखकर ) ज्याला, असा हा मयूर ( मोरोपंत कवि, मोर पक्षी ) म्हणतो, " अहो केकांनो, ( कवितांनो, टाहोंनो ), तुम्ही

खऱ्या रसिक लोकांना संतुष्ट कराल. " ( अज्ञान लोकांनीं तुमचा अनादर केल्यास खिन्न होण्याचें कारण नाहीं ). श्रीशंकर देखील म्हणतो, " अगे वाराणसी, मूर्ख लोक तुझे ठायीं येऊन राहात नाहींत, म्हणून तूं कष्टी कां होतेस ? ( चांगले लोक तुझ्या आश्रयास राहातीलच ) ! "

**टीप**—येथें " मयूर " हा शब्द श्लिष्ट आहे. त्याचे दोन्ही अर्थ वरील अनुवादांत स्पष्टच आहेत.

१८. आतां श्लेषालंकाराचें आणखी एक उदाहरण घेऊं.

**तूं मलिन, कुटिल, नीरस, जडहि, पुनर्भवपणेंहि कचसाच ।**
**धरिला शिरींहि न स्वप्रकृतिगुण त्यजिसि, नाम " कच " साच ॥**

मोरोपंत–भारत–कचोपाख्यान.

ह्या आर्येचा अनुवाद पुढें दिल्याप्रमाणें होईल.

तूं काळा, ( पक्षीं, पातकी ), कुरळा ( पक्षीं, वांकड्या मार्गानें जाणारा ), शुष्क, ( पक्षीं, प्रीतिरहित ), निर्जीव ( पक्षीं, मूर्ख ), असून वारंवार उत्पन्न होतोस ( पक्षीं, अनेक वेळां मरून पुन्हा जिवंत होतोस ). ह्या गुणांमुळें तूं खरोखरीं केसासारखा आहेस ! तुला मस्तकावर धारण केलें तरी, ( पक्षीं, तुला प्रेमानें आणि संमानानें वागविलें तरी ), तूं आपले स्वभावासिद्ध गुण सोडीत नाहींस ! तुझें नांव " कच " असें आहे, तें योग्यच आहे ?

१९. ज्या वाक्यसमूहाचा अनुवाद करावयाचा असेल, त्याचा मतलब कमी किंवा जास्ती न होऊं देतां त्यांत जीं साधीं, मिश्र, आणि संयुक्त ह्या जातींचीं वाक्यें असतील, त्यांच्या जाति बदलून एका जातीबद्दल दुसरी एकादी जात योजावी; तसेंच स्वार्थ, संकेतार्थ, आज्ञार्थ, विध्यर्थ, आणि संशयार्थ, हे अर्थ एकमेकांबद्दल योजावे; करणरूप आणि अकरणरूप हीं एकमेकांबद्दल योजावीं; कर्तरि, कर्मणि, आणि भावे, हे तीन प्रयोग एकमेकांबद्दल योजावे; असें मागें कलम ३, ( ७ ), ( ८ ) मध्यें आम्ही सांगितलें आहे. हें कसें करावयाचें तें पुढील उदाहरणांवरून विद्यार्थ्यांच्या लक्ष्यांत येईलः—

( १ ) " तुझ्या जन्माचें साल तुला ठाऊक आहे काय ? " ह्या वाक्याबद्दल " तूं कोणच्या सालीं जन्मलास हें तुला ठाऊक आहे काय ? " असें वाक्य घालतां येईल.

(२) हे गृहस्थ महादेव गोविंद रानड्यांप्रमाणें बोलतात=महादेव गोविंद रानडे जसे बोलत असत, तसे हे गृहस्थ बोलतात. हा गडी हमजेखानाइतका बळकट आहे=हमजेखान जितका बळकट होता, तितका बळकट हा गडी आहे.

(३) आजारीपणामुळें त्याला तीन महिन्यांची रजा घ्यावी लागली=तो आजारी होता म्हणून त्याला इ०

(४) निर्लज्ज मनुष्य हावें तें बोलतों=ज्यानें लाज सोडली आहे तो हावें तें बोलतो.

(५) चोर माझ्या बोचक्याला हात घालतो आहे तोंच मीं त्याला धरलें=चोर माझ्या बोचक्याला हात घालीत असतांच मीं त्याला धरलें.

(६) काटकसरीपणानें जो राहातो त्याला बरकत येते=काटकसरीपणानें राहणाऱ्याला बरकत येते.

(७) समाजाचे नियम पाळणें हें आपलें मुख्य कर्तव्य आहे=आपण समाजाचे नियम पाळावे हें आपलें मुख्य कर्तव्य आहे.

(८) परीक्षा पास होण्याची त्याला आशा आहे=आपण परीक्षेंत पास होऊं अशी त्याला आशा आहे.

(९) त्याचा गुन्हा अद्यापि सिद्ध करण्यांत आला नाहीं=तो गुन्हेगार आहे किंवा नाहीं हें अद्यापि ठरविण्यांत आलें नाहीं.

(१०) हातामध्यें फुलांचा तुरा धारण करणारा एक माणूस मी पाहिला=ज्यानें हातांत फुलांचा तुरा धारण केला होता असा एक माणूस मी पाहिला.

(११) खरें बोलणाराला शरमण्याचा प्रसंग येत नाहीं=जो खरें बोलतो त्याला इ०

(१२) आम्ही राणीचा बाग पहावयासाठीं निघालों=राणीचा बाग पहावा असा उद्देश धरून आम्ही निघालों.

(१३) त्याच्या संपत्तीबरोबरच त्याचा ताठा नाहींसा झाला=जेव्हां त्याची संपत्ति नाहींशी झाली तेव्हां त्याचा ताठा नाहींसा झाला.

(१४) महत्त्वाच्या गोष्टींकडे दुर्लक्ष्य करून कसें चालेल ?=महत्त्वाच्या गोष्टींकडे दुर्लक्ष्य करून चालणार नाहीं.

( १५ ) लाज हा पदार्थ तुला ठाऊक तरी आहे काय ?=लाज हा पदार्थ तुला मुळींच ठाऊक नाहीं.

( १६ ) सहाय असिला असे तरिच शत्रुला मारवे । मोरोपंत-केकावली. तरवारीला ती पेलणाराची मदत असल्याशिवाय शत्रूस मारतां येतें काय ?

( १७ ) मागेंच तुम्ही भजतां धर्माला तरि तुम्हास वांचविता ।
आतां मरा; न वांचे दीप्तगृहीं जो न तोय सांचविता ॥
मोरोपंत-कर्णपर्व.

तुम्ही पूर्वीच धर्माकडे लक्ष्य दिलें असतें तर त्यानें तुम्हाला बचावलें असतें. परंतु तुम्हीं तेव्हां तसें केलें नाहीं; तर आतां मरा. ज्यानें पाणी, सांठवून ठेविलें नाहीं, तो पेटलेल्या घरांत जिवंत राहूं शकेल काय ?

( १८ ) शिरला भीम व्यूहीं जेविं अजकुळांत लांडगा शिरतो ।
दैवेंचि रक्षिलें मज, कापित होताचि दांडगा शिर तो ॥
मोरोपंत-भीष्मपर्व.

बकऱ्यांच्या कळपांत जसा लांडगा शिरतो, तसा व्यूहांत भीम शिरला; ( त्या प्रसंगीं ) मी दैवाकडूनच रक्षिला गेलों. ( नाहीं तर ) त्या दांडग्यानें माझें डोकें तोडूनच टाकलें असतें ?

२०. अनुवाद करतांना जे नियम लक्ष्यांत बाळगावयाचे म्हणून मागें दिले आहेत, त्या सर्वांच्या स्पष्टीकरणार्थ आम्हीं प्रथम कांहीं गद्याचे उतारे, आणि नंतर कांहीं पद्यांचे उतारे घेऊन त्यांचे अनुवाद करून दाखवितों.

## २१. अनंततनयाची शारदादूतिका.

आधुनिक कवींचें आचरण वाईट म्हणून त्यांचीं काव्यें वाईट, व जुन्या मराठी कवींचें आचरण शुद्ध म्हणून त्यांचीं काव्यें शुद्ध, हा कोटिक्रम अगदीं नवीन नाहीं. एक दोन अचरट लेखकांनीं तो या पूर्वी केलेला आहे, व त्याचाच अनुवाद करण्याची अनंततनयाला चट लागली आहे. वस्तुतः जुन्या व नव्या मराठी कवींची अशी तुलना होणें शक्य नाहीं. तुलनेला कांहींतरी समान धर्म लागत असतो. आधुनिकांचें आचरण कदाचित् ठाऊक असलें, तरी प्राचीनांचें आचरण समजण्याला कांहीं साधन नाहीं. बॉसवेलकृत जान्सनच्या चरित्रा सारखें, एखाद्या तरी जुन्या मराठी कवीचें चरित्र आज उपलब्ध आहे काय ? जुन्या मराठी कवीसंबंधीं

ज्यांत इत्थंभूत व विश्वसनीय माहिती भरली आहे, असें एकही पुस्तक निदान माझ्यातरी पाहाण्यांत नाहीं. पंतांचे चरित्र हा भला मोठा जाडा ग्रंथ तयार झाला आहे; पण खुद्द पंतचरित्रानें त्यांतलीं कितीशीं पृष्ठें व्यापिलीं आहेत ? कविचरित्राचा उणीव भरून काढण्याकरितां ह. भ. प. चरित्रकारांना क्वचित् कादंबरीकाराचा पेशा पथकरावा लागला आहे! महाराष्ट्र कविचरित्रांच्या पुस्तकांना बाळसें आलें आहे, तें त्यांच्यांतील लांबलचक उतारे व संपादकीय मल्लिनाथी यांनींच आलेलें आहे. त्यांत कविचरित्रांचा बहुतेक दुष्काळच आहे! अशा स्थितींमध्यें नव्या व जुन्या मराठी कवींच्या आचरणांची तुलना करण्याचें साहस कोणता समजस व विवेकी पुरुष करणार आहे ? तेव्हां नव्यांचें व जुन्यांचे शील तपासून तुलना करण्याची वेडगळ उठाठेव अनें करूं नये हें बरें. लक्ष्मण गणेश शास्त्री लेले.

आतां वरील उताऱ्याचा अनुवाद करून दाखवितों :—

अर्वाचीन काळच्या कवींचें वर्तन चांगलें नसल्या कारणानें त्यांनीं रचिलेलीं काव्यें चांगलीं नसतात, आणि प्राचीन काळच्या मराठी कवींचें वर्तन शुचिर्भूत असल्यामुळें त्यांचीं काव्यें शुचिर्भूत झालीं आहेत, ही विवेचनाची सरणी अगदीं नवी आहे असें नव्हे. एका दोघां मूर्ख लेखकांनीं ह्या सरणीच्या वादांत उपयोग केला होता, व त्याच सरणीचा अवलंब करण्याची अनंततनयाला चटक लागलेली आहे. खरें पाहिलें असतां प्राचीन काळचे मराठी कवि आणि अर्वाचीन काळचे मराठी कवि, यांची अशा प्रकारानें तुलना करतां येणें शक्य नाहीं; कारण, ज्या दोन पदार्थांत तुलना करावयाची, त्यांच्यांत कांही तरी समान धर्म असावा लागतो. अर्वाचीन काळच्या कवींचे वर्तन जरी थोडे बहुत आपणाला माहीत असलें, तरी प्राचीन काळच्या कवींचे वर्तन कसें होतें हें जाणतां येणें शक्य नाहीं. बॉसवेलनें जसें जानसनचें चरित्र रचिलें, तसें एकाही प्राचीन कवींचें चरित्र आपणाला मिळण्याजोगें नाहीं. ज्यांत जुन्या मराठी कवींच्या संबंधानें विस्तृत आणि भरंवसा ठेवण्यालायक माहिती दिलेली आहे, असा एकही ग्रंथ नाहीं; असला, तरी मला निदान तो ठाऊक नाहीं. मोरोपंत कवीचें चरित्र म्हणून एक खूप लठ्ठ पुस्तक एका गृहस्थानें लिहिलें आहे, परंतु त्या पुस्तकाचीं फारच थोडीं पानें त्या कवींचें चरित्र कथन करण्याकडे योजलेलीं आहेत. मोरोपंत कवीचें चरित्र जें थोडेसें ह्या पुस्तकांत दिलें आहे, त्यांत कोठें कोठें कादंबरीप्रमाणें कपोलकल्पित भाग हरिभक्ति-

परायण चरित्रकारानें घुसडून दिला आहे. महाराष्ट्रकविचरित्र ह्या नांवाचा आणखी एक ग्रंथ आहे. तोही भला लठ्ठ ग्रंथ आहे, परंतु त्यांत प्रत्यक्ष कवींच्या चरित्रांची माहिती थोडीच असून तो ग्रंथ कवींच्या काव्यांतील उताऱ्यांनीं आणि मल्लिनाथावर ताण करूं इच्छिणाऱ्या संपादकाच्या टीकात्मक विचारांनींच बहुतेक भरला आहे. जुन्या कवींचीं चरित्रें उपलब्ध नसल्यामुळें नव्या आणि जुन्या मराठी कवींच्या वर्तनांची तुलना करूं पाहाणें, हें मोठें धाडसाचें कृत्य आहे, आणि तें कोणीही शाहाणा आणि विचारी माणूस करावयास सरसावणार नाहीं. म्हणून नव्या आणि जुन्या कवींचे वर्तन तपासून पाहाणें आणि त्यांच्या वर्तनांची तुलना करणं, हें हास्यास्पद कृत्य *अनंततनयानें करीत बसूं नयें.

२२. गद्याच्या अनुवादासाठीं आणखी एक उतारा घेतों.

## मेघदूत आणि शारदादूतिका.

मेघदूत काव्य अनंततनयानें वाचलें आहे, असें दिसत नाहीं; आणि कदाचित् वाचलें असलें, तरी त्याला तें समजलें नाहीं, असें मोठ्या खेदानें म्हणावें लागतें. ज्याला मेघदूताचें खरें स्वरूप समजलें, त्याचा स्वताच्या काव्याविषयींचा गर्वज्वर उतरलाच पाहिजे. पण अनंततनयाची स्थिति अगदीं उलट आहे! त्याला आपली कृति मेघदूताच्या तोडीची, किंबहुना त्यावर ताण करणारी, आहे असें वाटत आहे! कविकुलगुरूनें आपल्या जगद्वंद्य काव्यांत संदेश पंधरा पद्यांमध्यें स्पष्ट सांगितला आहे. या काव्यांत कवीच्या उज्ज्वल प्रतिभेनें त्यांतील पवित्र, उदात्त, व रमणीय प्रसंग नितांत मधुर करून सोडिले आहेत. कालिदासानें प्रस्तुत काव्यांत कोणाची नालस्ती केली नाहीं, किंवा आपण धर्मगुरु आहों असें समजून कोणाला शीलाचा धडा शिकविण्याचा त्यानें आव घातला नाहीं. त्यानें आपलें काव्य कोणाकडे अभिप्रायार्थ किंवा आश्रयार्थ पाठविलें नाहीं-उलट प्रत्येक रसिक पंडितानें त्या काव्यावर लुब्ध होऊन त्यास आपल्या अंतःकरणांत उच्च स्थान देऊन गौरविलें आहे. असल्या काव्याशीं दूतिकेनें स्पर्धा

---

* टीपः-वरील उताऱ्यांत अ हें अक्षर "अनंततनय" ह्या शब्दाबद्दल टीकाकारानें घातलें आहे.

करणें म्हणजे एकाद्या मुरकुटानें विहंगराज गरुडाशींच स्पर्धा करण्याइतकें उपहासास्पद आहे !

लक्ष्मणशास्त्री लेले—टीकात्मक लेख.

वरील उताऱ्याचा अनुवाद पुढें दिल्या प्रमाणें करतां येईलः—

अनंततनयानें मेघदूत काव्य वाचलें असल्याचें दिसून येत नाहीं; आणि जरी कदाचित् त्यानें तें वाचलें असलें, तरी त्याला तें बिलकूल समजलें नाहीं असें मोठ्या दिलगिरीनें म्हणावें लागतें. ज्या कोणाला मेघदूत काव्याचें खरें स्वरूप कळलें आहे, त्याच्या ठायीं स्वताच्या काव्यासंबंधाचा अभिमान मुळींच उरणार नाहीं. परंतु अनंततनयाचा प्रकार कांहीं वेगळाच दिसून येतो ! त्याला असें वाटत आहे, कीं आपलें काव्य मेघदूताइतक्या थोर योग्यतेचें आहे, इतकेंच नव्हे, तर त्याच्याहून कांकणभर अधिक योग्यतेचें आहे. कविश्रेष्ठ कालिदासानें आपलें जें जगास मान डोलवावयास लावणारें मेघदूत काव्य, त्यांत पंधरा श्लोकांत निरोप स्पष्टपणें सांगितला आहे. ह्या काव्यांत कालिदासानें आपल्या श्रेष्ठ बुद्धिसामर्थ्यानें शुद्ध, उन्नत, आणि सुंदर असे प्रसंग अत्यंत मनोहर करून सोडले आहेत. ह्या काव्यांत कालिदासानें कोणाची निंदा किंवा टवाळकी केली नाहीं, किंवा आपण धर्माचा उपदेश करणारे आहोंत असें गृहीत घेऊन कोणाला उत्कृष्ट शील पढविण्याची ही हाव धरिली नाहीं. शिवाय त्यानें आपलें काव्य कोणाही माणसाकडे अभिप्रायासाठीं किंवा आश्रयासाठीं पाठविलें नाहीं. तथापि प्रत्येक रसिकवर्य त्या काव्यानें मोहित झाला आहे, आणि त्यानें त्याला आपल्या अंतःकरणांत उच्च स्थानाचा मान दिला आहे. असल्या उच्च काव्याशीं शारदादूतिकेसारख्या भिकारड्या काव्यानें बरोबरी करूं पाहाणें, म्हणजे यःकश्चित् मुरकुटानें पक्ष्यांचा राजा जो गरुड त्याच्याशीं बरोबरी करावयास सरसावण्याइतकें मूर्खपणाचें होय !

२३. आशा हे समूळ खणोनी काढावी
नेव्हांची गोसावी व्हावें तेणें ॥ १ ॥
नाहीं तरी सुखें असावें संसारीं,
फजीती दुसरी करूं नये ॥ २ ॥
आशा मारूनीयां जयवंत व्हावें

तेव्हांचि नीघावें सर्वांतूनी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे जरी योगाची तांतडी
आशेची बीबुडी करीं आधीं ॥ ४ ॥

तुकाराम—स्फुट अभंग.

मनुष्यानें अगोदर आशेचा पूर्णपणें उच्छेद करावा, आणि मग गोसावी व्हावें. हें साधण्याजोगें नसल्यास त्याणें खुशाल संसारांत असावें; आणखी फजीती करून घेऊं नये!

आशेचा विध्वंस करून विजयी व्हावें,आणि मग सर्व वस्तूंचा परित्याग करावा, ( संसार सोडावा ).

तुकाराम म्हणतो, जर तुम्हांला ईश्वर जोडण्याची उत्कट इच्छा असली, ( किं० योगाभ्यास करण्यास तुम्ही आतुर झालां असाल ), तर अगोदर आशेचा बींमोड करा.

२४. कोणें कोणासी रडावें । एकामागें एकीं जावें ॥ १ ॥
एक वेळ गेली माता । एक वेळ गेला भ्राता ॥ २ ॥
द्रव्य, दारा, जाती पुत्र । जिवलग आणि मित्र ॥ ३ ॥
प्राणी संसारीं आला । तितुका मृत्युपंथें गेला ॥ ४ ॥
पूर्वज गेले देवापाशीं । तेचि वाट आपणांसी ॥ ५ ॥
रामदास म्हणे लोक । करिती गेलियाचा शोक ॥ ६ ॥

रामदास—स्फुट अभंग.

कोणीं कोणासाठीं रडावें ? एकामागून एक जात आहे ( मरत आहे ). एकदा आई मरते, पुढें भाऊ मरतो. मग पैसा अडका, बायकामुलें, आणि इष्टमित्र, वगैरे नाहींतशीं होतात. जो जो म्हणून प्राणी जन्माला येतो, तो तो मरण पावतो. आपले वाडवडील मरून गेले, तसेच आपणही मरून जाणार! रामदास म्हणतो, गेल्याचा शोक मात्र लोक करीत असतात!

२५. मोक्षसिंहासनाची पायरी । प्रथम नाम अयोध्यापुरी ।
ज्ञानस्वरूप जीमाझारी । राज्य करी हरिश्चंद्र ॥ १ ॥
शत्रुकरीलागीं हरी । साधुसज्जना सुधाकारी ।
बळीत्रासी, या लागीं हरि- । श्चंद्र नाम तयाचें ॥ २ ॥

सत्यसत्त्वांचा शिरोमणी, । परोपकारी, परमज्ञानी ।
दुःख, दारिद्र्य, इच्छा कर्णीं । ऐकों नेदी जगातें ॥ ३ ॥
धीरसत्त्वांचा महामेरू । दानीं मेघ जैसा उदारू ।
प्रजापालनीं कमलावरू । शक्रातुल्य प्रतापी ॥ ४ ॥
ऐसा राजा चक्रवर्ती । सिंहासनीं विराजमूर्ती ।
जैसा इंद्र अमरावतीं । शोभे तैसा शोभला ॥ ५ ॥

मुक्तेश्वर—वनपर्व.

अयोध्या नांवाची नगरी ही मोक्षरूपी सिंहासनाची एक पायरीच असून तिचा निर्देश प्रथम केला जातो. ह्या नगरीमध्यें ज्ञानाची केवळ मूर्तीच असलेला " हरिश्चंद्र " ह्या नांवाचा राजा राज्य करीत असे. शत्रुरूपी हत्तीला तो हरीप्रमाणें ( सिंहाप्रमाणें ), आणि साधुसंतांना चंद्राप्रमाणें ( सुखकर ), आणि बलवंतांना भीति देणारा असल्याकारणानें त्याला " हरिश्चंद्र " असें नांव होतें. सत्यस्वभावाच्या लोकांमध्यें तो अग्रगण्य होता. तो मोठा दाता आणि ज्ञानसंपन्न होता. तो पीडा, दारिद्र्य, व कोणत्याही इष्ट वस्तूची वाण, हे शब्द देखील लोकांच्या कानीं पडूं देत नसे ! तो धैर्य आणि सत्त्वशीलता ह्या गुणांनीं मोठ्या मेरुपर्वताप्रमाणें होता, दानधर्माच्या गुणानें तो मेघाप्रमाणें उदार होता. प्रजेचें पालन करण्याच्या गुणानें तो विष्णूप्रमाणें होता, आणि पराक्रमानें इंद्रासारखा होता. असा सार्वभौम राजा, अमरावतींत जसा इंद्र शोभतो, तसा सिंहासनावर देदीप्यमान् होत्साता शोभत असे.

२६. पराग कमलांतला करि सुगंधि यज्जीवन,
अशा रुचिर मानसीं प्रथम जो करी जीवन ।
द्विजेंद्र कलहंस तो वसति कोंवि आतां करी
वर्दे मलिन पल्वलीं, जुळति ज्यांत भेकावली ? ॥

लक्ष्मणशास्त्री लेले—भामिनीविलास.

कमळांतील रजःकणांनीं ज्याचें पाणी सुगंधित झालें आहे, अशा रमणीय मानस सरोवरांत ज्यानें पूर्वीं वसति केली, तो पक्षिश्रेष्ठ कलहंस आतां बेडकांच्या थव्यांनीं डबडबलेल्या आणि गढूळ अशा डबक्यांत कसा राहील सांगा बरें ?

२७. मनुष्य भवकाननीं सुखमृगार्थ धावे जरी
पळे कपटि दूर तो; कधिं न सापडे तत्करीं ।
कशी सतत नाचवी जन जगीं सुखाशा किती ?
तृषार्त हरिणें जशीं मृगजळाकडे धावती ॥

गोविंद वासुदेव कानिटकर–संमोहलहरी.

संसाररूपी अरण्यांत सुखरूपी हरणासाठीं मनुष्य धावत असतो, परंतु तो लबाड हरिण त्याच्यापासून लांब लांब पळत जातो आणि त्याच्या हातीं सांपडत नाहीं. तान्हेनें व्याकुळ झालेलीं हरिणें जशीं मृगजळासाठीं धावत असतात, तशीं मनुष्यें सुख मिळविण्यासाठीं ह्या जगांत धावपळ करीत असतात.

२८. जगीं सर्वसूखी असा कोण आहे ?
विचारीं; मना ! तूंचि शोधोनि पाहे ।
मना ! त्वांचि रे ! पूर्वसंचित केलें,
तयासारिखें भोगणें प्राप्त झालें ॥ १ ॥
जिवा कर्मयोगें जगीं जन्म झाला,
परी शेवटीं काळ घेओनि गेला ।
महाथोर ते मृत्युपंथेंचि गेले,
असंख्यात ते जन्मले आणि मेले ॥ २ ॥
मना ! पाहतां सत्य हे मृत्युभूमी,
जितां बोलती सर्वही जीव 'मी मी' ।
चिरंजीव हे सर्वही मानितातीं,
अकस्मात सोडोनिया सर्व जाती ॥ ३ ॥
मरे एक, त्याचा दुजा शोक वाहे,
अकस्मात तोही पुढें जात आहे ।
पुरेना जनीं लोभ, रे ! क्षोभ होतो,
म्हणोनी जनीं मागुती जन्म घेतो ॥ ४ ॥

रामदास–मनाचे श्लोक.

ह्या जगामध्यें सर्व प्रकारांनीं सुखी असा कोण आहे ? हे मना तूं नीट विचार

कर आणि शोधून पहां ! हे मना, तूंच पूर्वीं जें कर्म केलें, त्याला अनुरूप असे भोग तुला हल्लीं प्राप्त होत आहेत.

जीवाला ह्या जगामध्यें पूर्वकर्मानेंच जन्म प्राप्त होतो; परंतु शेवटीं त्याला काळ घेऊन जातो. मोठमोठे लोकही मृत्यु पावले ! असंख्य लोक जन्माला आले व मरण पावले !

हे मना, खरें पाहिलें असतां हा मृत्युलोकच होय ! जिवंत असतां सर्व लोक ' मी मोठा, मी थोर ! ' असें म्हणत असतात; सर्व लोक आपण चिरंजीव आहों असें समजत असतात, परंतु ते सारे हा लोक एकाएकीं सोडून जातात !

एक मनुष्य मरतो, त्याचेबद्दल दुसरा रडतो; पुढें हा दुसराही एकाएकीं मरतो ! इच्छा पूर्ण न झाल्याकारणानें दुःख होतें, म्हणून प्रत्येक मनुष्य ह्या लोकीं पुन्हा पुन्हा जन्म घेतो !

२९. जो न गाय हरिचे महिमेला
तो असोनि जित या महि मेला ।
ऐसियासि यम कैंवि न जाची ?
मूर्ति इष्ट न जयास अजाची ॥ १ ॥
कीर्तनीं आजि ! पुढें बसवा हो !
नायके तरि दुजा बसवा हो ! ।
तो बरा पशुचि यान भवाचा,
हा नराधम जसा विभवाचा ॥ २ ॥
ईश्वरें तुज दिली नरकाया,
साधनें करिसी तूं नरका या, ।
भोगिशी निशिदिनीं विषयांतें,
मानिसी न मनिं तूं विष यांतें ॥ ३ ॥
कृतयुगाहुनि उत्तम हा कली,
म्हणुनि भागवतीं मुनि हाकली ।
नरतनू अति, त्यांतहि जीभली,
अजितनाम वदे तरि जी ! भली ॥ ४ ॥
गाऊनियां मधुर हें हरिनाम नाचा,

पाहों मग भ्रम कसा हरिना मनाचा ।
तत्रापि कीर्तनचि मुख्य कलौ करितो,
होतो तया प्रकट तारक लौकरी तो ॥ ५ ॥
न गर्जती जे हरि गाढ वाचें,
ते पापरूपी नर गाढवाचे ।
न आतळावें अजि ! त्यांस वातें,
ज्यांच्या मनीं वास न केशवातें ॥ ६ ॥

वामनपंडित—स्फुट श्लोक.

जो मनुष्य भगवंताचे गुणवर्णन करीत नाहीं, तो जिवंत असून या पृथ्वीवर मेल्यासारखाच होय ! अशा मनुष्याला यम कसा छळणार नाहीं? छळीलच छळील. कारण, त्याला भगवंताची मूर्ति प्रिय वाटत नाहीं.

अहो ! अशा मनुष्याला भगवंताचें कीर्तन चाललेलें असतां अगदीं पुढें बसवा, आणि जर त्याणें त्या कीर्तनाकडे दुर्लक्ष्य केलें, तर तो दुसरा नंदीबैलच होय ! नंदीबैल पशु असून ह्याच्यापेक्षां श्रेष्ठ होय; कारण तो शंकरास वाहून नेतो, आणि हा नीच मनुष्य केवळ वैभवाचें, ( म्ह० सुवर्णादि अलंकारांचें ), ओझें वाहातो.

हे मनुष्या, भगवंतानें तुला मानवी देह दिला असून तूं त्या देहाचा उपयोग नरक मिळावयास साधनें ह्या नात्यानें करतोस ! तूं रात्रंदिवस इंद्रियसुखें भोगीत असतोस, व त्यांस तूं विषसमान मानीत नाहींस !

कृतयुगापेक्षां कलियुग श्रेष्ठ होय असें भागवत ग्रंथांत ऋषींनीं मोठ्या कंठरवानें सांगितलें आहे. मानवी देह हा उत्तम होय, आणि तो मिळाला असतां जर जिभेनें भगवंताच्या नामाचें उच्चारण केलें, तरच, लोकहो ! ती खरोखर धन्य !

लोकांनो, भगवंताचें गोड नांव उच्चारून नाचा, मग तेणेंकरून तुमच्या मनाचा संदेह ( अज्ञान ) कसा नाहींसा होत नाहीं तें पाहूं ! तथापि ह्या कलियुगामध्यें कीर्तनच विशेषेंकरून जो कोणी करतो, त्याला तारण करणारा भगवंत लवकर दिसतो !

जे कोणी एकाग्र चित्तानें भगवंताचें नांव मुखानें उच्चारीत नाहींत, ते पापी लोक गाढवांच्याच जातीचे होत! अहो, ज्यांच्या चित्तांत परमेश्वराला राहावयाला जागा मिळत नाहीं, त्यांना वायूनें देखील स्पर्श करूं नये.

३०. दिगन्ताला गेलें करिकुल मदोन्मत्त निघुनी—
असें येई कर्णीं, असति करुणापात्र करिणी।
दुजे सारेही ते मृग निजबळें न्यून दिसती,
कुठें आतां दावी प्रखरनखलीला मृगपती?

लक्ष्मणशास्त्री लेले–भामिनीविलास.

मदानें उन्मत्त झालेल्या हत्तींचे कळप खूप लांब निघून गेले, असें आम्हीं ऐकतों आहों, आणि हत्तिणी ( पतींच्या विरहामुळें ) दयेला पात्र झाल्या आहेत. दुसऱ्या सर्व प्राण्यांच्या अंगचें सामर्थ्यही लोपून गेलें आहे. मग आतां पशूंचा राजा जो सिंह त्यानें आपल्या तीक्ष्ण नखांचा विलास कोठें दाखवावा?

## ३१. वाचकांस उद्देशून.

प्राकृतसंस्कृतमिश्रित यास्तव कोणी म्हणेल ही कंथा।
भवशीतभीतिभीतस्वान्ताला दाविला बरा पंथा॥
भगवद्भक्तानुज्ञा कीं गाव्या सत्कथा यथामति, तें–।
स्वीकारिलें स्वहित म्यां नमुनि स्वसुरद्रुमा रमापतितें॥
नमिला गजमुख ज्याचें सेवुनि मृदु मधुर बोल कानांहीं।
चुंबुनि शंभु म्हणे बा! तुजसम आम्नाय बोलका नाहीं॥
ज्यांच्या हृत्कासारीं होय गुणस्नेहबिंदुही फार।
सारज्ञ असूयोज्झित त्यांना माझा असो नमस्कार॥
श्रीकृष्णाचें चित्तीं चिंतावें सुचिर चारुपदकमल।
प्रक्षाळी हृदयींचा जें श्रीवक्षःस्थळैकपदक मळ॥
सेवुनि संतत पाला संत तपाला यदर्थ करितात।
तो प्रिय या स्तवना कीं,यास्तव नाकींहि तेचि वरितात॥
भक्तीनें मन ज्याच्या पदपद्मीं मधुप करुनियां योगी।
ज्याचें गातां नाम त्यजुनि तनुभ्रमहि मुक्तिपद भोगी॥

## ५७. उपवनाची सुखकरता.

### वृत्त मदनसायक.

उपवनांतिल बघुनि पादप कुसुमवैभवसुंदर,
कवण दुःख न भवसमुद्भव विसरतो जगिं ह्या नर ? ।
षडरिंचा छळ लवहि ह्या स्थलिं अनुभवासि न येतसे,
शममहीपति निज अकंटक विभव भोगित कीं बसे ! ॥ १ ॥
कुसुमसौरभ उपवनामधिं दरवळे अनिवारित,
विहग गायन करुनि सुस्वर सुखविती तरुसंस्थित ।
पवन तोषवि जललवान्वित, कुसुमसंगत, मंथर;
मनुज ह्या स्थळिं मिळवि तें सुख मिळविती नचि निर्जर ।२।
मनुज ज्या स्थलिं वसति तें मज बघवतें स्थल न क्षण,
सुखपरायण मनुज संहरि परसुखा करुनी रण ।
प्रखर मत्सर उपजवी किति कलि समाजि निरंतर !
वरुनि भास्वर, हृदयिं भेसुर, खचित राक्षस हा नर ! ॥३॥
नरसमागम न सहवे मज, मम भयें मन तो भरी,
मधुर आकृति असुनि बाहिर, कपट घोर तदंतरीं ।
विधि कशास्तव मनुज ह्यापरि घडवि हें मज नाकळे,
बघुनि दुःसह मनुजवर्तन हृदयिं संतत मी जळें ॥ ४ ॥

वि. वा. भिडे, जीवजागृति.

५८. **लेखांक** ३६ पासून ५७ पर्यंत आम्ही जे गद्यपद्यांचे उतारे दिले, त्यांतील कठिण शब्दांचे अर्थ पुढें देतों.

३६. सामोपचारानें=सलोख्यानें; मित्रत्वाच्या भावानें. द्यूत=जुगारी. अभ्युदय=भरभराट. ३७. चतुरस्रता=चतुरपणा; सर्व प्रकारच्या ज्ञानानें संपन्नता. निरीक्षण-शक्ति=सर्व गोष्टी बारकाईनें पाहण्याचें सामर्थ्य. पेर=सडा; वृष्टि. निष्पन्न=उत्पन्न. निर्भ्रांत=संशयरहित. आद्य=पहिला; मुख्य. वाव=अवसर. मल्लिनाथी=टीका. ३८. अंगभूत गौणत्वानें. झोकदार=थाटामाटाची. ३९. बहादर=पटाईत. फुशारकी =प्रौढी, [illegible]ढी=प्रतिकूळ ग्रह. तुटला=कमी झाला, किं० बंद पडला. किंमत=महत्त्व.

अवहेलना=अनादर. ४१. लाटून=बळकावून. ४२. विशेष=ठळक गुण. यमकबद्ध= यमकांनीं युक्त. प्राचुर्य=विपुलता; पुष्कळपणा. परस्परमतविरोधी=एकमेकांहून अगदीं उलट मतें प्रतिपादणारे. प्रसाद=सुबोधपणा. ओज=तेज; प्रौढपणा. अधिक्षेप=तिरस्कार. युक्त=योग्य. ४३. परामर्ष घेणें=लक्ष पुरविणें; विचारांत घेणें. यदृच्छेनें=कर्मधर्मसंयोगानें. ४४. जल्पसी=बडबडतोस. सैरावैरा=मनास येईल तसें; मूर्खपणानें. वोढावारा=प्रतिबंध; आळा. दशशिरा=रावणाला. बापुडें=बिचारें. खाजुगें=खाद्य. ४५. हाता आलें=प्राप्त झालें. रोकडा=अगदीं; स्पष्टपणें. खोली= वर्म; रहस्य. भाग्यमंद=दुर्दैवी माणूस. ४६. उद्यम=उद्योग. न भरून रागें=न रागावतां. ४७. निखळ=न खळतां; निरंतर. पारायण=अखण्ड पठन. भावना= वासना. सुगम=सुलभ उपाय. ४८. अनुग्रह=कृपा; प्रसाद. कृपातरी=कृपारूप तरी, म्ह० होडी. विमोह=भ्रम; भ्रांति; घोटाळा. गर्तेतुनी=खड्ड्यांतून. नितान्त=अतिशय. शिणलों=श्रमलों. विमोहकुहरीं=भ्रांतिरूपी डोहांत. भ्रमात्मक=भ्रमरूपी. ४९. कासार=सरोवर. वृक्षराजी=झाडांची ओळ. पवनलोल=वाऱ्यानें हालणारी. मोद= आनंद. विकच=उमललेलें. आमोद=सुगंध. मूर्त=मूर्तिमंत; प्रत्यक्ष. असूंविण=प्राणांशिवाय. कोण विचारील?=कोणीही महत्त्व देणार नाहीं. ५० प्रपूरित=पूर्ण. सुयश प्रपूरित=यशस्वी. वैरवृत्ति=वैरभाव. स्वतंत्रगति=स्वच्छंदानें. कूपघटी=पायरहाट. कूप=विहीर; घटी=लोटा; पोहरा. ५१. देखोवेखां=ढोंगानें. पाखी=शुद्धपणा; स्वच्छपणा. शुचिष्मंत=शुद्ध; सोंवळा. ५२. महामतीचा=महात्मा जो भरत त्याचा. पातें= पापणी. आधी=दुःख. देखत=पाहतां पाहतां. भर्तृघात=पतीचा म्ह० दशरथाचा, घात म्ह० नाश. तींस=तिघांनाही. ५३. ललाम=आवडीचा विषय. सुस्थास= चांगल्या स्थितींत असलेल्या माणसास. मित्रसेना=मित्रांचा समुदाय; पुष्कळ मित्र. कृच्छ्रगता=अडचणींत सांपडलेल्या माणसास. हली=नांगर हाकणारा; शेतकरी. जीर्ण वृष=म्हातारा बैल. अभंग=शाबूत. ५४. दसोडी=वस्त्राचा दशी. तत्स्तोत्रगानें= त्याच्या स्तुतींचीं गाणीं, किं० कवनें. स्वांग=आपलें शरीर. नीचसार्थ=हलकट लोकांच्या टोळ्या. ५४. तत्त्वावबोधरत=सत्याचें ज्ञान करून घेण्यांत निमग्न. असूया=मत्सर. व्याजस्तुति=खोटी स्तुति. राजमतनय=राजनीति. छिद्रें=कमीपणा; उणेंपणा. आत्मसंमत पथ=आपणास योग्य वाटणारा मार्ग. यन्नाशसाधनिं=ज्याचा नाश घडवून आणण्यांत. निष्कामभक्तिरत=अहेतुक अशी भक्ति करण्यांत निमग्न.

विचरणें=करणें. दिवावसानीं=दिवस संपल्यावरोबर. आत्मप्रभु=इंद्रियें स्वाधीन ठेवणारा. भूमिका=पृथ्वी. अकिंचन=गरीब. वरूत=स्वीकारोत. ५६. लहरी=कल्पना. खग=पक्षी. वृक=लांडगा. जंबुक=कोल्हे. कोल=डुकर. हरी=सिंह. संन्यास=परित्याग. अवन=रक्षण. अवनी=पृथ्वी. कल्पक=लबाड लोक. कल्पुनि=शोधून काढून. याच्या यागा=याच्या अनुष्ठानासाठीं, म्ह० हें करण्याकरितां. तोलुनि=विचार करून. धाता=ब्रह्मदेव. अर्थिजन=भिक्षा मागणारे लोक. क्रतु=यज्ञ. वेन=एक राजा; हा दुष्ट होता; याला वेदपाठ असूनही हा तरला नाहीं, म्ह० उत्तम लोकाप्रत गेला नाहीं. अलिप्तत्वें=निष्कलंक राहाण्याच्या गुणामुळें. सन्मित्र=उत्तम मित्र, ह्म० पूर्णपणें सारखें. नभ म्ह० आकाश, त्याला जसा कसलाच लेप म्ह० कलंक लागूं शकत नाहीं, तसा जनक राजा होता. ममकार=अमुक वस्तु माझी अशी भावना. अहंकार=मीपणा. भव=संसार. अपवर्ग=मोक्ष. त्यांत=तशांत; त्यांतल्या त्यांत. व्यवहारोच्छेद=कर्मांचा नाश. कारा=तुरुंग. तोय सोडणें=परित्यागणें. मनःसंकल्पित=मनानें चिंतिलेलें. बाह्यद्रव्यत्याग=बाहेरील वस्तु सोडून देणें. अगार=घर. कायविषयलोभ=देहाची आणि भोगांची आवड. भवन=घर. ५७. कुसुमवैभवसुंदर=उमललेल्या फुलांमुळें रमणीय. भवसमुद्भव=संसारापासून उत्पन्न झालेलें. ह्या स्थळीं=उपवनांत. शममहीपति=शम हाच कोणी राजा. शम=शांति. निज=आपलें अकंटक=शत्रुरहित. कुसुमसौरभ=फुलांचा सुगंध. अनिवारित=कोणत्याही अडथळ्याशिवाय. विहग=पक्षी. तरुसंस्थित=झाडांवर बसलेले. जललवान्वित=पाण्याच्या तुषारांनीं युक्त असा, म्ह० अर्थात् थंडगार. कुसुमसंगत=फुलांचा स्पर्श ज्याला झाला आहे असा, म्ह० अर्थात् सुगंधी. मंथर=संथ; सावकाश वाहणारा; मंजुळ. निर्जर=देव. सुखपरायण=सुखाच्या पाठीस लागलेला. कलि=तंटेबखेडे. भास्वर=चकचकीत; तेजस्वी. भेसुर=भयंकर.

समाप्त.

**९. जीवजागृति**—किं० आठ आणे. हें काव्य विविध प्रकारचे अनुभव, व जगाची रहाटी, यांचा उत्तम आदर्श असून मूल्यवान् उपदेशानें ओतप्रोत भरलेलें आहे. यांत सुमारें अडीचशे गणवृत्तांत कविता रचलेली असल्यामुळें हें वृत्तदर्पण ह्या नात्यानें उपयोगीं पडण्याजोगें आहे.

**१०. परोपकार आणि त्याचें पर्यवसान**—( एक सुरस गोष्ट ) किं० एक आणा.

**११. मागून आणलेली सरी**—( बोधप्रद गोष्ट ) किं. अर्धा आणा.

**१२. चिमुकलें रामायण**—किं० तीन आणे. अगदीं लहान मुलांस व मुलींस रामायणाची गोष्ट सुबोध व मनोरंजक वाटेल अशी सांगितली आहे.

**१३. दण्डदण्डना**—किं० एक आणा. ह्या काव्यांत दण्डराजाची हृदयद्रावक कथा गुंफिली आहे. यांत १२० भिन्न भिन्न वृत्तें घेतलीं आहेत.

**१४. मोरोपंताची मुक्तामाला**—किं० चार आणे. हें कवि मोरोपंत याचें आर्यावृत्तांत रचलेलें सुंदर काव्य असून त्यांत विविध शब्दालंकार व अर्थालंकार ओतप्रोत भरलेले आहेत. ह्या काव्याचा आस्वाद मराठी वाचकांस घेतां यावा म्हणून कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं त्याचें मराठींत भाषांतर केलें. त्याचें वि० वा० भिडे, बी. ए. यांनीं संशोधन करून व अपपाठ होते ते शुद्ध करून आणि भरपूर टीपा देऊन तयार केलेली ही दुसरी आवृत्ति आहे.

१५. English and Marathi Dictionary with pronunciations and roots. Price Rs. 2. Postage 4. As.

हीं सर्व पुस्तकें पुणें, पेठ सदाशिव, येथें रा० रा० शंकर नरहर जोशी, यांच्या चित्रशाळेंत, किंवा मुंबई येथील काळबादेवीरोडवरील त्यांच्या दुकानांत मिळतील. टपाल हशीलाबद्दल दर पुस्तकास आर्धा आणा जास्त पडेल.

# वाल्मीकिविद्यापीठपुस्तकालयः

**प्रत्यावर्तनतिथिः**

८ श्रावण २०४०

८ श्रावण २०४०

८. श्रावण २०४०

०४८।१२।२६

निब